

Ivo Andrić

IZABRANA PROZA (pripovijetke)

"Mali ljudi, koje mi zovemo 'deca', imaju svoje velike bolove i druge patnje, koje posle kao mudri i odrasli ljudi zaboravljaju. Upravo, gube ih iz vida. A kad bismo mogli da se spustimo natrag u detinjstvo, kao u klupu osnovne škole iz koje smo davno izišli, mi bismo ih opet ugledali. Tamo dole, pod tim uglom, ti bolovi i te patnje žive i dalje i postoje kao svaka stvarnost."

("Deca")

KAKO SAM ULAZIO U SVET KNJIGE I KNJIŽEVNOSTI

Ne sećam se i ne bih mogao pouzdano odrediti kad sam počeo da pišem, jer se u meni moja prva želja za pisanjem i potreba za izrazom u toku vremena pomešala sa stvarnim počecima moga pisanja. Čini mi se da je uz prve knjige koje sam čitao, ili samo gledao, vezana i prva pomisao da nešto i sam napišem ili bar u mašti uobličim. A knjiga, to je bila velika strast i velika muka naših mladih godina. Ona je bila i ostala želja moga detinjstva. Dečak u trećem razredu gimnazije, ja sam patio od prave žeđi za knjigom. Ta žeđ je bila utoliko veća što se do knjiga teže dolazilo. A knjiga u našem tadašnjem životu bila je retka i skupa, gotovo nedostižna stvar.

U našim sirotinjskim stanovima nije bilo knjiga, osim udžbenika ili nekog ubogog kalendara. Škola je pružila malo ili ništa, a o kupovini nije moglo biti govora. U tadašnjem Sarajevu postojale su tri ili četiri knjižare, naravno, i kancelarijski i školski materijal. U stvari, bolje bi bilo to kazati obrnutim redom, jer su knjige bile sporedan, a kancelarijski materijal glavni artikal. Najveća i najbolja takva "knjižara i papirnica", svojina nekog doseljenika, bila je jedina koja je, pored nešto naših, imala i dosta stranih knjiga, na nemačkom jeziku, u jednom, na savremen način aranžiranom, dobro

osvetljenom izlogu. Knjige su bile ponajviše bečka ili minhenska izdanja, uglavnom lakša, zabavna književnost, namenjena za lektiru austrijskim činovnicima i oficirima, a uz to i ponešto nemačkih prevoda sa ruskog ili iz skandinavskih književnosti, koje su tada bile u velikoj modi. Uostalom, za mene su bile sve jednake, jer ni o jednoj nisam ništa znao. Znao sam samo da su knjige, da me svojom sjajnom opremom, tajanstvenim naslovima i nepoznatom sadržinom neodoljivo privlače, i da ih strasno želim.

Pred tim izlogom proveo sam, u ranim đaćkim godinama, mnoge časove.

To je bio moj prvi i za dugo jedini "prozor u svet", moja "veza" sa velikom svetskom književnošću (tako sam mislio!) o kojoj ja ništa nisam znao osim to da mora negde da postoji, a o kojoj mi niko, pa ni naš nastavnik književnosti, koji nit je bio pravi nastavnik nit je imao mnogo veze sa književnošću, nije ni tada ni docnije mogao ništa da kaže.

U kišnim popodnevim, kad dečaci mojih godina čeznu za nečim novim, lepim i uzbudljivim, traže hranu duhu i mašti, hranu koja im je potrebna isto kao hleb i voda, a koju im u našim tadašnjim prilikama ni kuća ni škola ni društvo nisu mogli da pruže, ja sam često napuštao našu neveselu sobu i strmim sokacima, po izlokanoj krupnoj kaldrmi, slazio dole u ravni i lepši deo grada. Išao sam pravo do knjižare i stajao dugo pred njenim izlogom, koji sam tako dobro poznavao da sam primećivao svaku i najmanju promenu i radovao joj se kao ličnom doživljaju. Po nekoliko puta sam odlazio od tog izloga pa se opet vraćao, sve tako dok ne stane da se spušta jesenje večer i dok u izlogu ne plane svetlost, i njen odsjaj ne padne po mokrom asfaltu. Tada je valjalo napustiti sve to i vratiti se gore u mahal, u svom stvarnom životu. Ali osvetljeni izlog nije bilo lako zaboraviti. U noćnim dečaćkim snovima i polusnovovima on je bleštao i kružio u fantastičnim preobražajima; to i nije bio više običan gradski izlog sa knjigama, nego vasijska svetlost, deo nekog sazvežđa kome sam težio sa silnom željom, ali sa bolnim saznanjem da mi je nedostižno.

I svakog dana tako. Po stotinu puta sam čitao meni nepoznata imena pisaca i naslove tih knjiga. Ne imajući nikog da me obavesti i uputi, ja sam tim naslovima sam davao neki smisao i značenje, nalazio među njima svoje simpatije i antipatije. Svaki od tih naslova izazivao je na svoj način moju maštu da radi i da nagađa šta bi moglo iza njega da se krije i da, poslije uzaludnog nagađanja, sama izmišlja sadržinu tih neprijatnih knjiga. – Tu su negde nicele i tu odmah i propadale moje prve zamisli pripovedaka i romana.

Tu su stala da sviću u meni i druga saznanja. Kao toliki drugi dečaci, moji drugovi, vrlo rano sam po mnogo koječem osetio i naučio šta je to sirotinja, šta znači: imati i nemati, i kakav je onaj neprelazni zid koji deli mnoge ljude od onog što vole i žele, ali ni po čem tako jasno i oštro kao po ovim knjigama u izlogu i mojoj prekoj potrebi i neostvarljivoj želji da ih imam, listam, i čitam.

Mnogo je godina prošlo od tada. Mnogo sam knjiga video u svom veku, dosta

pročitao, nekoliko i napisao, ali knjige iz skromnog izloga provincijske knjižare u Sarajevu – nisam nikad potpuno zaboravio. Sećanje na njih zadržalo se u onim skrovitim predelima moćnih a neispunjenih detinjskih želja koje, i kad čovek pregori i prividno zaboravi, ostaju i žive celog veka, pritajene negde duboko u nama, i javljaju se čudno i neočekivano u noćnim snovima ili u nesvesnim postupcima dnevnog života.

PANORAMA

U doba moga detinjstva, dakle vrlo davno, u naš grad je došla stalna panorama. U jednoj od glavnih ulica, njen "direktor", mršav Austrijanac, iznajmio je prazan dućan na uglednom mestu, i u njemu otvorio tu radnju. Iznad vrata je bio solidan natpis, zlatnim slovima na crnom staklu, "Panorama svijeta".

Velika prostorija je lepo uređena i diskretno osvetljena. Ništa tu nije ličilo na jevtine šatre u kojima su dosad boravile prolazne panorame. Sve je odavalo trajnost i stalnost. Unaokolo je išao uzak crven ćilim, u uglovima su bile veštačke palme, ali najveći deo prostora, celu sredinu, zauzimala je – panorama. To je bila drvena građevina u obliku višestране prizme, od finog drveta koje je bilo tako obojeno da ostavlja utisak mahagonija. Ta poligonska zgradica ličila je na drveno turbe, a krov joj je dopirao do ispod dućanskog plafona. Na njoj su uokrug, u pravilnim razmacima, bili otvori za gledanje: po dva velika durbinska oka s naročitim staklima, uokvirena crnim kaučukom. Pored svakog takvog otvora bila je mala stolica bez naslona, presvučena crvenim plišem. Svega petnaest otvora – na svakoj strani poligona po jedan – i isto toliko sedišta.

U nevidljivoj unutrašnjosti te zgrade bile su kružno raspoređene slike u boji, pomoću naročito postavljenih ogledala i jakog električnog osvetljenja one su pred gledaočevim očima postajale uveličane, jarko osvetljene i veoma žive i plastične. Naročita, i opet nevidljiva, mašinerija pokretala je ceo taj pojas slika uokrug. Svaka slika zadržavala se pred svakim gledaocem dva do tri minuta, a onda se kretala dalje udesno, i na njeno mesto dolazila je nova slika, sleva. Tako, dok svaki gledalac ne vidi sve slike.

Program se sastojao od petnaest slika jedne određene zemlje ili jednog velikog grada, i menjao se svake nedelje. Jednom je to bio Rio de Žaneiro, drugi put Lisabon, pa Cejlon, i sve tako redom, iz sedmice u sedmicu, sve daleke zemlje i nepoznati gradovi. Cena ulaznice nije bila visoka, pa ipak je za siromaha đaka trećeg razreda realne gimnazije predstavljala znatan novac do koga nije bilo uvek lako doći. Ali taj novac se morao naći. Panorama je za mene postala neka vrsta neophodne droge. Dovijao sam se na sve moguće načine kako da dođem do niklenog novca koji otvara

vrata "Panorame svijeta", a čim bih uspeo da ga dobijem, trčao sam pravo u glavnu ulicu u predavao ga debeloj ženi za kasom na ulazu u panoramu. A kad bih jednom seo na crveni tabure, za mene je počinjao pravi, veliki i obasjani život.

Sve što je dotle značilo moj stvarni život, tonulo je u nepostojanje. A sve što sam čitao u romanima ili želeo i gradio u mašti, sve se moglo povezati sa ovim slikama. Moje vidno polje, a sa njim i cela svest, bilo je potpuno ispunjeno zemljama i gradovima koji su preda mnom klizili i u kojima sam se gubio. Tišina je bila svečana i potpuna, samo je s vremena na vreme fini dečaćki sluh mogao da uhvati slab šum, jedva čujnu škripu mehanizma koji pokreće ceo aparat panorame. Ali to je meni dolazilo kao daleka muzika sfera, koja nužno prati hod zemlje i njenih predela kroz vasionu.

Po tri i po četiri puta prošli bi ispred mojih začaranih očiju osvetljeni predeli neke daleke zemlje, a ja se nisam dizao; i sedeo bih tu ko zna dokle da nije bilo onog Austrijanca koji bi mi najposle prišao i tiho me opomenuo da je moje vreme davno isteklo i da treba da ustupim mesto drugom gledaocu.

Nikad nisam toliko žalio što sam siromah i što nemam da još jednom platim ulaznicu koja bi mogla da produži moju sreću. Ovako sam, grubo probuđen iz svog zanosa, postišen i zbunjen, ispadao iz panorame, kao izbačen. Izlazio sam u sumrak u kom je sve bilo poznato i nemilo, tonuo u stvarne ulice moga grada kao u ružan san, osećajući kako za mnom sve dalje ostaje svet moje jedine svetle stvarnosti. Na mahove mi se činilo da sam oslepeo, da osećam oko sebe šum ulice i ljudske glasove i pokrete, ali ne vidim boje ni oblike.

Ostajalo mi je da, tako ubijen i obnevideo, uporno tražim novac za iduću nedelju, a to znači nov program, novu zemlju koju će mi donesti slučaj ili, tačnije rečeno, preduzeće koje snabdeva slikama te skromne panorame po provincijskim gradovima Austro-Ugarske.

Tako sam svake nedelje živeo jedan sat očima i maštom u sreći i savršenom blaženstvu. Negdje u dnu te svetle sreće bio je jedan taman ton: strah da ona prolazi i da joj se bliži kraj. A laki šum podmazanog mehanizma bio je zvučni izraz toga strahovanja, ali u isto vreme i dokaz da svet, u svojoj lepoti i prolaznosti, još živi i traje. I ja sam gutao očima predele i gradove sveta i njihove ljude, građevine i životinje, sve u boji, sve osvetljeno, ne pomišljajući ni jednog trenutka da bi to moglo i ne biti tako, da su to mrtve slike, da je cela panorama špekulantsko preduzeće, stvoreno da najprimitivnijim sredstvima izmami paru od ovakvih naivnih i radoznalih gledalaca koji se dosađuju po palankama. Nikad se takva pomisao nije mogla roditi u mojoj glavi. Sve što sam video u panorami, ja sam primao onako kako je bilo u namerama i predviđanjima onih koji su organizovali i vodili preduzeće "Svjetskih panorama" i koji su sa njima radili i zarađivali. I sve je to išlo još daleko iznad fabrikantskih i trgovačkih namera i računa. Zlata je za mene vredela ova igra sreće i zanosa, a ne sitnog niklenog novca. Jer, u stvari, sve što je potrebno za tu igru davao

sam ja od sebe i vadio iz sebe. Za mnoge dečake tih godina svaka stvar, i manja nego što je ova uboga panorama, može biti povod za takvu igru, svako pa i najskromnije sredstvo njima je dobrodošlo da bi mogli da rasprostru ispred sebe ono što ih usrećava ili tišti, i čega su puni do grla, jer raste zajedno s njima dok traju godine rasta.

Kako je izgledao jedan takav nedeljni program u mojim očima i u snovima koji su dolazili posle gledanja? Evo, na primer, za ovu nedelju crven oglas javlja: "Rio de Žaneiro, sa svim svojim prirodnim lepotama, vidicima i građevinama".

Već samo ime toga grada! Ono je kao čudesna raketa koja sukne uvis u letnjoj noći i rasprskava se na tamnomodrom nebu u dvanaest raznobojnih vatrenih kapi koje padaju lebdeći kroz tamu, dvanaest slova reči. Rio de Žaneiro.

To je pre nego što je čovek nogom stupio u panoramu. A stvarno gledanje daje više nego što je očekivanje obećavalo.

Park u Rio de Žaneiru. Čudesna flora. Široke čiste aleje pod blagom, jednomernom svetlošću nevidljivog sunca. Šetači. U prvom planu muž i žena i njihova devojčica od šest-sedam godina, koja tera veliki drveni obruč. Gospodin je sa štapom u ruci, lepo odeven, gospođa sa suncobranom, širokim šeširom i dugačkom suknjom kojoj se šlep gordo vuče po zemlji; devojčica je visoka na nogama, u matroskoj haljinici sa kratkom suknjom, sva mila i nasmejana, kao zasebna mala sreća u opštoj velikoj sreći takvog postojanja. Ljudi koji imaju sve što im treba. Da, uvek sam mislio o tom, o takvom životu i takvim ljudima, i misleći o sebi i svojim uvek sam žalio što nismo takvi, i razmišljao kako bismo to mogli postati. I sad, evo, stoje takvi ljudi preda mnom – otac, majka i ćerka – kao da će sad prohodati i progovoriti. Po izrazu lica i pokretima, uhvaćenim na slici, meni nije teško zamisliti da oni i hodaju i govore, iako su nemi i nepomični. I ja zamišljam! A tako je bolje, jer da stvarno imaju sposobnost hoda i dar govora, oni bi brzo izgovorili ono što imaju da kažu i prešli ovu sunčanu aleju, i celoj čaroliji bio bi kraj. Ko zna kakav kraj! A ovako, oni hodaju kad ja hoću i govore ono što ja želim, i kad zaželim. I sve to bez kraja, bez gorke pomisli na kraj! Sreća kao postojanje, zadovoljstvo koje traje nepomućeno.

Ja sam ne bih umeo, čini mi se, reći šta je bolje i lepše biti: otac, majka i devojčica, na slici, ili ja koji ih, u tišini panorame, posmatram sve troje kako šetaju alejom srećnog grada.

A onda se, uz tihu škripu mehanizma, cela slika, sa gustim zelenim krošnjama drveća, bledoplavim nebom i šetačima u aleji, odjednom pokrene, počne da klizi udesno, da nestaje. Ali na njeno mesto dolazi druga. Bogat je svet, širok i raznolik, nema u njemu mesta praznini, samo jedna slika smenjuje drugu.

Umesto parka i njegovih šetača, u nedogled se pruža glavna ulica trgovačkog dela grada. Užurbani pešaci, bezbrojna prevozna sredstva, nerazumljivi natpisi na radnjama. Tu ima svega. Sve ostavlja utisak bujnosti i snage. Tu se kupuje i prodaje. A ja znam šta to znači. U skromnim razmerama, naravno, ali znam.

Mi imamo kuma, Blagoja bakalina. Ranijih godina, dok sam išao u osnovnu

školu, ta bakalska radnja bila je za mene prava strast. Za vreme školskog raspusta odlazio sam svakog dana u njegovu radnju; tu sam stajao po strani i dugo gledao kako se kupuje i prodaje.

Mrgodan čovek, bez svoje dece, kum Blagoje me ne goni, ali me i ne zadržava; trpi me tu; čak ponekad zatraži da ga poslušam. Sećam se da bih tada oživeo, sav ispunjen važnošću, i samo gledao da što bolje izvršim sitni posao koji mi je poveren, a čini mi se da me ceo svet gleda i sudi. Jednom je Blagoje sišao u podrum i rekao mi da pripazim na sve dok se on ne vrati. Odmah sam stao za tezgju iza koje mi je virila samo glava. Ali sam se setio da podmetnem mali sanduk pod noge; tako sam izgledao za dobar pedalj viši. Stajao sam na tom sanduku kao komandant broda na svom mostu, a visina i važnost mog položaja zanosila me. Čekao sam tako sa živom željom da naiđe kupac i da mu ja ponudim i zacenim robu. Niko nije naišao za tih nekoliko minuta. Vratio se Blagoje i, ne pogledavši me, preuzeo svoj posao, a ja sam sišao sa svog pijedestala i ostao u sumračnoj radnji, izlišan i smanjen, ali od tada sam znao bolje šta znači kupovati i prodavati.

Ta dečaćka strast me je brzo napustila. Ja sam prestao da odlazim kod kuma Blagoja još pre nego što sam pošao u gimnaziju, i zaboravio i njega i bakalnicu.

Dok ja mislim o tome slika velike trgovačke ulice počinje da odlazi. (Najpre jedva приметно zadržti, a zatim se izgubi udesno, vukući za sobom novu sliku.)

Nova slika – to je neka tvrđava na moru, zidana od cigle i kamena. U prvom planu je visok isturen bastion, koji nosi ime nekog sveca, na njemu moćan i velik starinski top; njegova lepo izrađena cev prošarana je zelenom patinom. U daljini morska pučina. Sve obasjano suncem, ali preliveno nekom uzdržanom, dostojanstvenom radošću naročite vrste.

Top! U sreći postojanja koju za mene znače ove slike, to je tragični akcent bez kojeg, kako izgleda, nema ni sreće ni postojanja. Taj akcent kazuje da se svaka sreća i svako postojanje mogu svakog trena pretvoriti u nešto što je protivno od njih, a to ih i čini tako nestalnim i – tako divnim i dragocenim.

Top nisam nikad video, jesam čuo kad puca o praznicima, ali video ga nisam. (Ne vredi lagati pred ovom slikom!) A top je važna i sudbonosna stvar. Top može svakog časa da opali, i da uplaši i digne ne samo ove golubove sa kamenog venca na tvrđavskom zidu nego i ljude, i da unese teške potrebe i velika uzbuđenja među njih. Pucanj topa može u ovim prekomorskim krajevima da javlja dolazak broda iz Evrope. A taj brod nam donosi možda dragog putnika koji nedostaje našoj sreći pa da bude potpuna. Ali može da donese i neko službeno pismo sa mnogo pečata, koje javlja neočekivane preokrete, ristanke i stradanja. To postoji u romanima, i to dolazi uvek "kao grom iz vedra neba". Pucanj topa može da kazuje da je neprijatelj na vidiku. Uvek postoji negde neprijatelj, ali kad se on pojavi, topovi počinju, tako reći, sami od sebe da pucaju i – ubijaju. Ovo je onaj koji samo javlja da drama počinje.

Pogled na oružje – a oružje znači podvig, rat i ubijanje – izaziva u meni jaka i

nejasna osećanja želje i zanosa, straha i odvratnosti. A morska pučina je sama po sebi kao neko čudo. Sve me to toliko uzbudi i zaokupi moju pažnju, da mi sluh i ne hvata više tihu škripu mehanizma koji pokreće moju vasionu, da i ne primetim da je moja tvrđava, zajedno sa morem i topovima, već dobrim delom otklizila u tamu, a da se preda mnom razvija slika starinskog trga sa baroknim palatama i sa mramornom česmom na sredini. Tu se na širokim tezgama ili na kamenim stepeništima prodaje cveće, samo cveće. Naročito padaju u oči veliki beli i šareni suncobrani i pod njima prodavačice, lepe i nasmejane, sa živahnim pokretima. Od svih prekrasnih prizora, njih je najteže zaboraviti. Tu su i kupci, zaljubljeni parovi koji se drže pod ruku, ili mladi muškarci, nasmejani i galantno nagnuti prema lepim prodavačicama.

Taj trg sa cvećem, vodom, dostojanstvenim građevinama od kamena, sa lepim i bezbrižnim svetom, izaziva u meni najveći nemir, naročito docnije, noću, kad oživi u snovima ili polusnovima. Jer, treba znati da pravi život ovih slika počinje tek posle, kad se vratim kući i legnem u postelju. I ne samo te prve noći nego u toku cele nedelje, sve dok ne dođe u panoramu nov program sa novim slikama novih krajeva, novim uzbuđenjima i novim snovima. A ulaznicu u tu svoju noćnu panoramu ja sam plaćao nesanicom i živcima.

Tada prohoda zaista bračni par iz parka, i njihova devojčica, na svojim divnim dugim nogama, stane da tera obruč, dok joj ne dosadi, a posle ide, gorda i nasmejana, pored mene. Zove se Margarita, sad to znam. Ja joj nosim obruč i trudim se da rečima i pokretima privučem njenu pažnju, ali ne uspevam nikako u tome. I dok se ja mučim da budem što neobičniji i zanimljiviji u govoru i ponašanju, ona korača sovjom hrtoovskim korakom sasvim uza me, ali kao da me ne vidi i ne čuje. I što je najgore, ne čini to svesno ni namerno, da bi me mučila, nego posve prirodno i nehotočno, kao da me zaista ne primećuje. Neka urođena hladnoća bje od nje. Rđa gospodska!

Izgubi se par sa šetačima i devojčicom, a stane da se kreće pučina ispod tvrđavskih bedema, da plovo lađe po njoj. Ponekad čak pukne top, i probudi me i uplaš, tako da osećam kako mi bje srce. Ali to me bar oslobodi sna o tvrđavi, koji je težak i zamršen. U tom snu: čas ja nosim, kao glasnik, ono važno pismo kroz mnoge opasnosti, teškoće i zasede, i nikako da ga predam komandantu vrđave; čas sam opet ja sam komandant i primam to poverljivo pismo i jako naprežem oči da ga pročitani pri slaboj svelosti vojničkog fenjera, mučim se, ali nikako da odgonetam ispreturane reči i rečenice. Samo znam da su vesti teške i ozbiljne, pune nejasnih pretnja i odgovornosti.

Svakako, najlepše je kad oživi trg sa cvećem. Boje su divne u svojoj raznolikosti i svom skladu, pod južnim suncem i u svežoj senci, na polivenim pločama kamenitog trga. I ja se samo pitam otkud mi sada, u snu, dolaze pred oči, tako žive i lepe, kad takve nisu bile čak ni na slici u panorami.

Smeju se glasno i živo prodavačice, njihove lepe, do lakata gole ruke kreću se neprestano i skladno: biraju ruže, vezuju ih u kite, podsecaju drške pri dnu, naplaćuju. Tako se od tezge do tezge prepliću njihovi pokreti i vezuju se u živo, zlatno pletivo

kroz koje presijavaju i blešte boje cveća i vodenih kapljica na suncu. Među kupcima sam i ja. Nije to više zaneseni i izgubljeni, bojažljivi i siromašni dečak iz panorame što, sklupčan na svojoj okrugloj stolici, živi samo pogledom. Ne. To je bezbrižan i nasmejan mlad čovek, lepo odeven, siguran i smeo u ponašanju. Uopšte, krećem se i govorim kao odrastao čovek, kao junak iz poslednjeg romana koji sam pročitao, onaj za koga je u romanu rečeno da je "ljubimac žena i sudbine". Prodavačica me pita šta želim (svako slovo je belo i zlatno od njenog osmejka!), a ja odgovaram slobodno i vedro, gledajući joj pravo u oči, da lepšeg cveta od njenih usta nema i ne može biti. Ipak, uzimam nekoliko ruža koje devojka, zajedno sa svojim najslađim osmejkom, vezuje u mali buket.

Dok njeni prsti vešto slažu i vezuju ruže, ona se jednako smeje belim vlažnim zubima i gleda me svojim čistim očima, koje su vidici neba i mora izvedrili i raširili. U živoj želji da ne prekinem posve i zavazda tu vezu, da mi bar nešto ostane od nje (bar iluzija: da mi je nešto ostalo!), pitam je kako se zove.

– Nina. Uvek vama na službi! – odgovara ona nasmejano i poslovno, dok mi predaje kitu ruža.

Upravo hoću da joj kažem: "Do viđenja, Nina! Ostanite uvek tako lepi!", ali tu, odjednom, osetih kako i u tom prizoru od samog sjaja i mirisa nastupa taman i mučan trenutak.

Kad sam širokim, slobodnim pokretom, kome sam se i sam divio, segnuo rukom u džep da bih izvadio mali zlatan novac i stostruko platio vrednost rosnih ruža – naišao sam na prazninu. Pretrnuo sam. Znam da sam krenuo sa džepom punim zlatnika, da sam malopre plaćao neke druge kupovine, ali sada – nigde novca! Ni pare! Grčevito kopam prstima po svima džepovima. Sa bolnim naporom nastojim da se setim gde sam mogao ostaviti novac koji je još maločas bio tu, ali sećanje je nemoćno, kao uzeto, a novca nema pa nema. Obraz mi gori od stida i ruke drhte od uzbuđenja, mučim se i snebivam. A kad se od te muke i nelagodnosti probudim, vidim da sam prste desne ruke zario duboko u pocepan đlački jorgan iz kog ispada jevtin i star pamuk.

Takve i slične stvari dešavale su mi se u snu i, na žalost, ne samo u snu. Novi, široki i bogati svet iz panorame pratio me je i danju, donosio radosti i zadovoljstva, ali me dovodio i do nezgoda i razočaranja, do nesporazuma i sukoba sa okolinom. Jedan takav nesporazum bio je već u samom početku.

Imao sam najboljeg i najbližeg druga. Bili smo nerazdvojni i voleli se kako se samo dečaci u tim godinama vole. Taj moj drug, Lazar, bio je snažan, otresit dečak. Čim sam video prvi program, ja sam, u svom oduševljenju, zaželeo da tu radost podelim sa drugom. Nagovorio sam ga da iduće nedelje odemo zajedno u panoramu.

Seli smo jedan pored drugog tako da su slike, u svom okretanju, nailazile prvo na mene pa onda na Lazara. Gledajući jednu sliku, ja sam, pored uživanja koje mi ona pruža, uživao i u pomisli da će tu sliku moj drug gledati za koji trenutak, a da sada gleda onu u kojoj sam ja malopre toliko uživao. Pitao sam se da li Lazar čuje, kao i ja,

onaj tanki šum koji prati okretanje panorame. S vremena na vreme, okretao sam se nadesno ne bih li uhvatio Lazarev pogled, ali drug nije dizao glave.

Kad su se obredale sve slike i počele da ponovo nailaze one već viđene, Lazar se digao i izišao, bez reči i znaka. Ja sam ga gledao začuđeno, ali sam ostao na svom mestu i još jednom video ceo krug slika, iako sa smanjenim zadovoljstvom. A kad sam se, najzad, i ja digao i izišao, zatekao sam druga na ulici.

Prljav sneg i jugovina. Lazar je odmah izneo celo svoje mišljenje o panorami. On je nalazio da tu nema ničeg naročitog. Slike, kao i druge slike, slike gradova i mesta o kojima ništa ne znaš, gde nisi bio i nećeš nikad biti. Šta vredi sve to i čemu služi? Ništa i ničem!

Poražen tim neočekivanim sudom, ja sam gledao svoga druga kao da ga prvi put vidim. To što je on govorio bilo je u takvoj opreci sa onim što sam ja osećao, mislio i verovao, dok sam gledao slike u panorami, i posle toga, da nisam nalazio ni jedne reči da mu odgovorim. Video sam samo da mi najbolji drug zatvara najlepši vidik i razara najbogatiju nadu. Izbegavao sam njegov pogled i osećao fizički bol u grudima.

Tek malo docnije, u hodu, razvio se između nas razgovor, ali ni ta kratka i iskidana raspra nije mogla doneti sporazuma ni objašnjenja. Lazar je tvrdio da to "čućanje" u panorami ne vredi tih para koje se daju za ulaznicu. U meni se sve bunilo i protiv te ružne reči i protiv celog takvog gledanja, ali nisam rekao ništa, misleći samo o jednom: o razlici koja može da postoji između čoveka i čoveka, i onda kad su najbolji prijatelji. Ubijen tim neočekivanim otkrićem, ja sam samo mucao nešto o lepoti sveta... Gde? Kakva lepota? Kojeg sveta? – pitao je Lazar, kao da nismo bili u istoj panorami i gledali iste slike. Na ta pitanja ja nisam mogao da odgovorim. A drug je mirno i mrzovoljno zaključio: tih nekoliko naslikanih mrtvih prizora i predela, to nije ništa. Slika je slika, a svet je svet.

I sam pokoleban, zbunjen i slomljen, ja sam koraćao mehanički, ne misleći ništa. Nisam znao ni kad sam se rastao sa Lazarom, ni kako sam našao svoju kuću, posle udarca koji mi je za to veće oduzeo i prijatelja i "svet" iz panorame.

Ali već iduće nedelje taj svet je vaskrsnuo u svoj svojoj moći i lepoti, a i sa Lazarom sam našao svoj nekadašnji prijateljski ton. Ipak, o panorami nismo više razgovarali. Samo bi se Lazar, koji nikad više nije otišao u panoramu, ponekad našalio na njen račun preda mnom, ali sve je to bilo sada ublaženo i podnošljivo. Ja nisam branio svoj svet sa slika, ali se nisam dao ni odvojiti od njega.

Bilo je i drugih i drukčijih nesporedazuma.

Sunčano prolećne popodne. Posle mnogih napora, moljakanja i poniženja, ja sam, najposle, našao novac za ulaznicu. Sav drhteći od uzbuđenja, otrčao sam i zatvorio se u zagušljivu panoramu, bez prozora i ventilacije. Više od jednog sata gledao sam program te nedelje: Cejlon. (Upravnik panorame, bolešljiv i brižan tih dana, nije ni obraćao pažnju na mene, a posetilaca je bilo vrlo malo.) Čudni budistički hramovi na bregovima, sa hiljadama ljudi svake vrste i uzrasta koji dolaze izdaleka, pešice, da se

poklone nekoj svetinji. Beskrajna stepeništa od kiklopskog kamenja. Neobični muzički instrumenti sveštenika, dugačke drvene trube, tamburini i čineli. Tropske šume i vrtovi. Beli i rumeni cvetovi sa velikom časkom u kojoj se naziru žuti mesnati prašnici. Neki dvorovi, beli u zelenilu, a tako čipkasti i laki kao da i nisu građeni trudom ljudskih ruku, nego nikli iz zemlje ili spuštene s visina. Živo i bogato pristanište grada Kolomba, puno brodova raznih nacija i kolonijalne robe svake vrste, dobar povod za razmišljanje o pothvatima trgovaca i moreplovaca, o ljudskom radu uopšte.

Sve je to prolazilo ispred mojih očiju, jednom, dvaput, pet puta. A kad sam najposle izišao i stigao kući, dan se bližio kraju. Naša avlija je bila već u senci, a svuda po brdima bilo je još sjaja koji me je neodoljivo privlačio. Visoka ograda delila je našu avliju od susedske. Sused je Jevrejin, mali trgovac, koji je počeo da stiče i već se sprema da napusti taj sirotinjski kraj.

U želji da vidim još malo od sunca, ispeo sam se na ogradu uz koju je Jevrejin komšija naslagao veliku gomilu bukovih drva, u visini same ograde. Sa tih naslaganih bukovih cepanica, kao sa neke terase, moglo se još jedno vreme posmatrati sunce i sa njim nešto od cejlonske raskoši. A onda je zašlo i ono, i predeo potamneo. Valjalo je spustiti se u svoje dvorište koje je bilo još tamnije.

To penjanje na susedova drva ponovilo se i sutradan, a već prekosutra je trgovčeva žena, brašnjavih ruku, stala na kućni prag i opomenula me da siđem. Iznenaden i probuđen, ja sam nevezano i zbunjeno mucao nešto o suncu, o želji da... još malo...; ali žena me nije ni čula ni slušala, nego je poluglasno grdila. Kakav je to način: zavirivati u tuđe avlije? I kakvo je to tobožnje sunce, kad njoj nestaju drva, glavnja po glavnja. I, bezobrazluk...

Nisam dobro čuo ni razumeo ni ja nju, nego sam se, ne sačekavši kraj, sručio u svoju avliju.

Cejlon je izgoreo sav odjednom, kao praška baruta. A već sutradan, majka me je sniženim, neveselim glasom opomenula da se ne penjem na ogradu i ne zavirujem u tuđe avlije. (Znači: komšinica se žalila!) "Ti si gimnazist, i nema smisla da radiš takve stvari, a ako sazna otac... ti znaš oca kakav je!" – i još je tako džarala po žalosnom pepelu koji je ostao iza divnog Cejlona, ali ja sam se, stegnutih zuba, sa vatrom stida u očima, okrenuo i izišao napolje.

Da, znam ja oca, na žalost, dobro i odavno! Znam i majku kod koje se uvek moglo naći razumevanja i zaštite. Ali sada, evo i ona počinje da me posmatra oštrije i sudi strože. Sve zbog panorame. Neki dan se žalila na mene tetki iz Visokog, koja je bila došla na obdanicu. Ja sam i nehotice čuo jedan deo toga razgovora. Ova panorama, kaže, kao da mu je pamet popila. Neobično se ponaša kod kuće i u školi, slabije uči, a kad dođe ponedeljak, on čuda čini dok ne stvori novac za ulaznicu. Tetka kaže nešto u moju odbranu, tek reda radi. Mlad je, proći će to. Ali majka uzdiše i klima glavom.

– Ne znam, sestro – ali me briga pojede. Sve se bojim da se ne isturi na strica, onog Jakova što je propao kao niko njegov. Svi smo ga volili – pokoj mu duši! – i ja

sam ga toliko puta svjetovala i korila, ko rođenog brata, što ide za kojekakvim budalama i raspikućama, a on meni kaže: "Nije to, snajka, nisu oni krivi, nego je u mene ludo srce, pa to ti je!" I zaista, takav je bio: da mu navrh Trebevića pokažeš šarenu lažu, on bi sve ostavio, i kuću i posao, i bos i gologlav krenuo uzbrdo za njom. Tako je i svršio. Pa se bojim, bojim...

Žao mi je majke, ali kako da se objasnim s njom kad ona zna samo jedno: da se plaši. A sa ocem nema razgovora.

U školi – slično. Hteo sam po svaku cenu da razgovaram sa drugovima o Cejlonu, ali i to je bilo nelagodno, ispadalo smešno i dovodilo do novih sukoba. Drugu u klupi, jednom bojažljivom Čehu, ja sam za vreme časa šaputao o predelima dalekog nepoznatog ostrva, o hramovima, gustim šumama, i zelenim dolinama sa malo modrog mora u dnu vidika. Profesor me je opomenuo da "ne brbljam kao baba". Ustao sam i, oborenih očiju, tupo i tvrdo procedio kroz stegnute zube da ja nisam baba i da ne dopuštam da me tako naziva. Smatrao sam da to dugujem velikom i sjajnom ostrvu Cejlonu, kome sam tih dana sav pripadao. Profesor je ostao pri svome i dodao da će me, ako budem još i drzak, isterati iz razreda. A ja sam seo, ponižen i smešan, ali kao čovek koji, zahvaljujući panorami, šeta po najlepšim i najdaljim krajevima sveta. Drug u klupi okrenuo je glavu od mene, u znak da me se odriče.

Očigledno da je panorama, koja mi je donosila časove velikih zadovoljstava, otvarala u meni vidike za koje nisam slutio da postoje i budila strasno i gordo divljenje veličini sveta, imala i svoje naličje. Zbog te strasti za svetom i životom sa slika, koja je potpuno ovladala mnome, ja sam postao dužnik prema stvarnom svetu i krivac u životu u kom sam živio. Danju mi ta strast donosi sitne sudare i neprijatnosti u dodiru sa ljudima, noću razara san i odmor, jer dnevni doživljaji određuju prirodu i naših snova i naših nesanica. Tako se bar kaže. Jedno je sigurno: da malo spavam; a kad zaspim, uzbuđuju me ili muče prijatni ili teški snovi u vezi sa panoramom.

Kako da spavam kad preda mnom odjednom, pod dodirom nevidljivih svirača, ožive svi oni instrumenti ispred budističkog hrama i stanu da ječe dugačke drvene trube, da muklo biju doboši, i trešte čineli divlje i nečuveno. Trgnem se i, u tami, uplašen, zveram po sobi u kojoj spavaju sa mnom i oba mlađa brata. Gledam i osluškujem. Ništa. Tišina. Izdužen pojas mesečine na podu. Srce mi bije naglo. Dobro je, ništa nije bilo, niko nije čuo, svi spavaju. Ali onda me obuzme druga, nova vrsta straha: pretrnem od same pomisli na takvu avetinjsku muziku koju niko drugi ne čuje, od koje se samo ja budim.

Dugo bdim, snalazeći se i gubeći naizmenice, jer ni sam ne znam tačno šta mi se od tog svega dešava u snu, a šta u budnoj mašti. A kad ponovo zaspim, desi se da me odmah zavedu nekud šumske staze na Cejlonu, sparne i sumračne od gustog lišća svih vrsta i veličina. Oni rumeni i beli cvetovi zakrčuju potpuno kamene stepenice, a ja sam bivam sve manji, sve žedniji. U potrazi za pićem i vlagom, uvlačim se u njihove čaške kao pčela; tonem strmoglavce, obnevideo od krvi što mi navire u glavu; gubim se ceo

u mirisnoj, otužnoj mekoti prašnika i latica, i sa užasom osećam da iz te slasti nema povratka.

Ali ima, izgleda, izlaska; a izlazak nije dobar, jer vodi na neku golu, studenu planinu. Na vrhu te planine, pod nekim nemilim nebom, na oštrom vetru, stojim prikovan za jedno mesto. Svuda oko mene beskrajan vidik od planina i otvorenih dolina sa rekama i naseljima. Sve nejasno, sumračno i sleđeno. Strah me je od samoće; boli nepomičaost na koju sam osuđen. Drhtim na vetru, povijam se. Iz oblačnog neba dopire nejasno do mene tutnjava koju odmah, u sebi, prevodim. Govori neki strašan i svečan glas:

– Tvrđio si da voliš svet i nikad ti ga nije bilo dosta. Eto ti ga sad, nagledaj ga se, i vidi šta si voleo!

Strašno je gledati svuda oko sebe mrko i hladno naličje sveta, slušati taj glas neumitne osude, i osećati se kao čovek koji je potpuno u pravu, a potpuno nemoćan protiv svemoći nepravde. Ali onaj glas s visina stao je, začudo, odjednom da se spušta i menja i pretvara u ljudsko gundanje, u neku sipljivu, staračku džandrljivost.

– Eto, šta znači peti se na tuđe kamare drva. Sad vidiš? Iz takvih snova budio sam se sa osećanjem silnog ogorčenja u sebi. Već tada, kao i docnije u životu, ja sam se gnevno pitao: otkud nam dolaze ti podmukli udarci u trenucima kad nam je najpotrebniji odmor i kad se najmanje možemo braniti? I jednako drhteći od uzbuđenja, objašnjavao sam se sa nevidljivim, nepostojećim sabesednikom. Kažu da su to naše dnevne zle misli i rđavi postupci koji nam se svete i kažnjavaju nas noću u teškim snovima. Dobro, recimo da je tako. Ali mene su takvi, i strašniji, snovi budili i kad mi je bilo pet godina! Ko je dakle kriv za snove koji muče nevinu decu?

I u snu sam ispaštao svoju čudnu ljubav za panoramu. Ali sve su te dnevne i noćne muke i nezgode bile muke i nezgode dečaćkih godina, a to znači: i teške su i mnogobrojne, i lako se podnose i ne traju dugo. Sat-dva tvrdog spavanja ili zračak jutarnje svetlosti u stanju su da ih zbrišu sve, bez traga. I već sutradan sva moja pažnja bila je upućena na drugu stranu. Moje misli ispunjavala je radoznalost za nov program, a moje vreme odlazilo je na trčkanje i dovijanje kako da dođem do novca potrebnog za ulaznicu, do kog se tako teško dolazi.

Dugo je tako "Panorama svijeta", sa svojim velikim svetlostima u dubokim senkama zauzimala dobar deo moga života i izgledala stvarna i trajna do neprolaznosti. A onda je, posle godinu dana otprilike, odjednom iščezla, kao priviđenje.

Jednog dana nestalo je velikog natpisa na ulazu. Vrata su bila širom otvorena. Sva prostorija bila je osvetljena. Neki ljudi su rasklapali drvenu zgradu panorame, dasku po dasku, kao najobičniju baraku. Svuda je bila rasturena kudelja koja služi za pakovanje. Štrčale su električne žice. Onaj mršavi Austrijanac i debela žena sa kase, ljudi koji su rukovali čudima i predelima sveta, stajali su i hladnokrvno izdavali naređenja.

Tog dana ja sam dugo i uzbuđeno šetao ispred panorame, bacajući bojažljive poglede kroz otvorena vrata. Sav sam se tresao od neke hladne drhtavice. Bio sam

razočaran i uvređen, osećao sam da su me prevarili i pokrali. Nikad nisam mislio da bi mogla nestati ta panorama koja mi je izgledala trajna i stalna kao i svet koji ona prikazuje. A sad: sanduci, hartije, pakovanje, i ono što sam oduvek smatrao najtužnijim u ljudskom životu – seoba. Panorama sveta (raznolikog i bogatog sveta!) seli se kao sirotinjska porodica kojoj je gazda otkazao zbog neplaćanja kirije.

To je činjenica. Sa tom činjenicom ja sam od sada živeo, umesto sa radostima i strepnjama koje mi je pružala panorama. Tražio sam bar objašnjenje neko, a sve što sam mogao da saznam i shvatim svodilo se na ovo: veliko preduzeće u Beču, koje raspolaže desetinama ovakvih panorama, uvidelo je da je panorama u Sarajevu nerentabilna i zbog toga je ukida i prenosi u neki drugi grad u državi. To je ono što se zove – bankrot.

To je pitanje novca. Nije to prvi put da se preda mnogom otvara saznanje o strašnoj moći novca. U svemu što ljudi stvaraju i podižu kruži novac, nevidljivo kao krvotok u telu, ali presudno za čoveka i sve što je čovekovo. To daje ljudima i stvarima izgled i značenje, i svemu određuje vek i trajanje. Jedne drži u životu i podiže da se granaju i cvatu, a druge napušta da se suše i propadaju kao usahlo drvo. To je stvarnost, i u toj stvarnosti živimo svi mi, sa svim onim što jesmo i što mislimo da smo.

Sve je to izgledalo neverovatno, grozno i neizdržljivo, ali ja sam sada nalazio neko divlje uživanje da to ponavljam i da sam sebe nagonim da verujem u to: da su i svet i slika sveta, i naša najveća zadovoljstva i najteža stradanja, i naše misli i naši postupci – da je sve to vezano za neke daleke i neshvatljive zakone kruženja novca. Sve.

Mučenje je bilo odsada proći ulicom u kojoj je nekada radila panorama.

Velika radnja ostala je jedno vreme zatvorena, a zatim je ponovo otvorena, prebojena i doterana. Na njoj je osvanula firma: "Levi i drug – Pomodna radnja muškog rublja", i otvoren veliki izlog sa elegantnim muškim košuljama, čarapama i naramenicama. Kroz staklo toga izloga nazirala se lepo uređena unutrašnjost.

Gledajući lakirane tezge i rafove sa finom robom, ja sam se pitao da li neće i to nestati jednog dana kao čudom, po istim zakonima po kojima je nestala i panorama, zakonima koje je ne poznajem, ali ih naslućujem svuda oko sebe. Ne može se više verovati u stalnost sveta.

Da, panorama! Izneverila je i otišla, i odnela u grubim sanducima svoja sunca i mora i zemna bogatstva, da ih opet negde rasprostre pred nekim koji će, poverovavši u njenu stvarnost i okrenuvši leđa svom životu, provoditi sate na njenim sedištimama od crvenog pliša. Otišla, a mene ostavila razočarana i sama, sa pitanjem koje se ne može rešiti a ne da se otkloniti. – Šta je svet, stvarni svet sa živim ljudima i njihovim međusobnim odnosima izraženim u imanju i sili i vlasti, u novcu i računu, a šta slika sveta sa svojim bogatstvom, lepotom i radošću? – Objasnenja ni odgovora nema. Godine prolaze; sa iskustvima i putovanjima pitanje dobiva stotine novih vidova, pa ipak ostaje bez rešenja.

Ali mladost nalazi snage i vremena za sve. Mladići u tim godinama ne beže od pitanja; oni ih gomilaju sa strašću i mere snagu i oštre um na njima. A činjenica da za većinu tih pitanja ne nalaze rešenja, ili ih nalaze više ali protivrečnih, njih ne zbunjuje i ne plaši, jer mlad čovek ne vidi kraja ni svojoj snazi ni svom vremenu.

Pa je i to prošlo, i nastupile zrele godine u kojima čoveku izgleda da život stoji negde između rasta i opadanja. Već odavno je u svetu gotovo nestalo takvih panorama; potiskivale su ih druge savremenije zabave i razonode. Odavno sam ja saznao celu istinu o panorami svojih dečačkih godina. Već tada su ovakve panorame bile zastarele, i propadale u većim gradovima. Učinjena je proba sa Sarajevom kao zaostalim i zabačenim mestom u kom, možda, ima još naivnih gledalaca, ali i taj pokušaj je propao.

Sve to nije moglo da utiče na mene. Kad već gotovo nigde u svetu nije bilo takvih zabava, mala starinska panorama radila je u jednom čoveku. Ja sam svoju panoramu sveta nosio u sebi. U razno doba dana i noći, na raznim mestima, dešavalo mi se da se odjednom nađem na niskom sedištu bez naslona, a preda mnom bi stale sporo da promiču slike sveta u neiscrpoj raznolikosti i beskrajnim nizovima. U buci krupnih ili beznačajnih životnih događaja, kojih je bilo mnogo, kao i u tišinama mojih samoća, kojih je bilo suviše, s vremena na vreme javilo bi se ono staro, tanko zujanje jednostavnog mehanizma koji te slike okreće.

Tu su i dalje živeli predeli i likovi iz one male sarajevske panorame u kojoj sam prvi put osetio neugasivu ljubav za široki svet.

Prolazilo je vreme: mladost, zrelo doba, i nailazile prve godine starosti. Student tehnike, inženjer, stručnjak za ispitivanje materijala, ja sam živio sa ljudima, kao i oni, nekad malo bolje nekad mnogo gore. Uporedo je živio, rastao i dozrevao svet iz panorame. Zaborav koji je brisao tolika živa lica i predele, tolike stvarne sreće i potrebe, nije imao vlasti nad tim svetom. Njegova godišnja doba su dolazila i odlazila, njegovi ljudi živeli i starili. Panorama ih je pratila uvek i svuda u njihovom kretanju po svetu i u svim promenama njihovog života.

Rasla su drveta u lepom parku u Rio de Žaneiru, a uporedo sa njima i devojčica Margarita; svako po svojim zakonima. Odavno ona ne trči za obručem, njene noge, visoke kao u gazele, prekrila je suknja do ispod kolena. Stasala je, puna snage koja sa svakim danom raste, i radosti koja još nema imena, i nemirnih pitanja: šta da se radi sa tom snagom i tom radošću.

Sve se to zna iz njenog dnevnika koji je vodila do svoje četrnaeste godine, sve do onog dana kad je prvi put dnevnik ostao bez ijedne reči, a umesto toga devojka je istim perom napisala rođacima telegram, svima isti: "Danas tata umro. Margarita."

Tu zapije njen dnevnik i lomi se njen život. Za nekoliko meseci. A zatim se nastavlja i život i dnevnik.

Majka nije više ona visoka i snažna žena iz parka. Sve donedavno je bila i ostala takva, bez vidnih poremećaja i promena. Sada, posle muževljeve smrti, njena zdrava

lepota se rušila sa svakim danom, primetno. Žena je venula i opadala kao da tone u zemlju. Ona nije umela više da okrene lice od te jedne smrti koju je videla izbliza, i bila i sama osuđena na smrt. To se videlo po svemu, a naročito po njenim očima, izgubljena i odjednom malko razroka pogleda. Te oči su kružile po predmetima i ljudima, ali je bilo jasno da ne vide ono što gledaju, nego su uprte u nešto što se živom čoveku ne otkriva a što je postalo njihov jedini vidik, zauvek.

To je bio izuzetan i potresan slučaj žene u kojoj udovička tuga ne zaceli i ne prođe s vremenom, kao što obično biva, nego se ustali i pokida sva najfinija tkiva njene iznutrice. Takva žena se ugasi u suzama.

Udovica je živela godinu i osam meseci posle muža. Za to vreme nju je samo jedan interes vezivao za život; to je bila briga kako da uda i zbrine ćerku jedinicu. Da je uda i obezbedi od nezgoda i udaraca koji u ovom gradu očekuju lepu, mladu devojkicu bez imetka, bez iskustva, bez roditelja i jačih rodbinskih veza. Margarita se odupirala. U Parizu je živio i studirao njen drug iz detinjstva, Alfredo, svega dve-tri godine stariji od nje. Uvek je verovala da će se, kad vreme za udaju dođe, udati za njega. Dopisivali su se. Ali on nije nameravao, nije mogao, sada da se vrati. A ovde se našla devojkicu izvanredno dobra prilika. Majka je navaljivala, tvrdeći da onaj u Parizu ne studira nego kapom vetar goni (takav je!), i da s te strane ne treba ništa očekivati. Potresena silnom žalošću za ocem, zbunjena pogrebnom atmosferom u kući, devojkica je strepela od pomisli da bi mogla ostati sama. Pisma s one strane okeana nisu davala dovoljno nade ni podrške. Tako je, najposle, popustila, i pristala.

Čim je svršeno venčanje, majka se brzo i lako rastala sa životom, sa kojim su je vezivale samo slabe i retke niti.

Margarita se udala za krupnog, rumenog i veselog momka, člana firme "Braća Soares", koja je imala nekoliko velikih robnih kuća u glavnom gradu i po zemlji. To je mnogobrojna i bogata porodica, čitava dinastija, od osmoro braće i tri sestre. Sve je to poudavano i poženjeno, i svi imaju mnogo dece. Svi su krupni, grlati i preduzimljivi, i svi liče jedno na drugo po naravi i po izgledu. Među njima se izgubila Margarita kao u vašarskoj vrevi.

Devojački dnevnik nije nastavljen. Panorama teško dopire svojom svetlošću u porodični život ljudi kao što su Soaresi. Tek posle nepunu godinu dana ja sam ugledao "devojkicu iz parka", na samom ulazu u taj isti park, jednog dana kad je panorama (u meni) stala opet da se okreće, i po svojoj ćudi donela glavni grad Brazilije. Pored ogromne, pretenciozne kapije od livenog gvozda, Margarita je izgledala sitna, smanjena. Bilo je sunačno podne, a ona je ipak uvijala oko sebe retko i skupoceno krzno.

Oboje smo se obradovali tome viđenju, ali naš razgovor je, možda upravo zbog toga, bio kratak i običan. Rekla je da je tek pre dva dana napustila kliniku čuvenog profesora. (Izgovorila je ime jednog ginekologa). Sad se sprema da ide na odmor i oporavak. Kada? Gde? To zavisi od Augustina i njegovih poslova. (Augustino je muž.

Ona je to ime izgovorila nekoliko puta, svaki put sa čudnim zastajanjem pre prvog i iza poslednjeg sloga, kao što đaci izgovaraju istorijska imena na ispitu.)

Bila je bleđa, to se videlo i ispod pudera i ruža. Slab osmejak pokazivao je beskrvno meso oko savršenih zuba. "Eto šta biva od lepe dece iz parka, eto" – mislio sam ja, a grlo mi se sušilo i stezalo. Margarita je i dalje govorila mirno i stvarno, do bola stvarno. U njenom govoru, koji je zaista ličio na dobro naučenu lekciju, ponavljala se reč "Augustino", ograđena stankom i tišinom. Pričala je o svom bolovanju i oporavku, ali nekako s visoka i sasvim uopšteno, kao što se priča deci koja ne mogu sve da razumeju i ne treba sve da znaju.

Izmenjali smo blede osmehe i brza rukovanja pri rastanku; tako brza da njene ruke nisam mogao posle da se setim, ma koliko naprezao sećanje. Zato se sećam da sam u njenom glasu naslutio prizvuk nehotične gorčine i sagledao nov, tvrd blesak u njenim očima. Po nju su došla kola pred veliku kapiju parka i ona se brzo oprostila, napuštajući me kao što bi sve na svetu napustila da se vrati svojoj kući i svome mužu. Ja sam otišao dalje, pešice, želeći zdravlje celom svetu da bi u njemu tako i Margarita bila zdrava.

Prolazile su opet godine. Dnevnik je nastavljen. Iz njega se vidi da se Margarita, posle onog pobačaja u prvoj godini braka, oporavila, ojačala i razvedrila. Zatim je za dve godine rodila dvoje dece, sina i ćerku. Zdrava i lepa deca. brzo su rasla.

Kada se navršilo pet godina braka, mladi par je krenuo da poseti Pariz, a zatim Rim. To je bio manje-više ustaljen običaj u porodici da se posle pet godina braka u kom ima zdrave dece, ta veza smatra uspelom i utvrđenom; a kao nagrada supružnicima dolazilo je tradicionalno putovanje u Pariz i Rim. Tako su u svoje vreme putovala sva starija braća, pa je tako i sada zaključeno u velikom porodičnom veću Soaresa da putuje Augustino.

Krenuli su na četvoromesečni put i to, kao mnoge južnoameričke imućne porodice, sa decom i poslugom.

U Parizu su odseli u velikom hotelu u Avenue Matignon i živeli kao i svi njihovi zemljaci kad dođu u Pariz. Jednog dana Margarita je izišla sama na Ghamps Elvsees da kupi neke sitnice. Slučaj je hteo da je već na prvom koraku srela Alfreda.

Bez iznenađenja i usklika, ali i bez oklevanja i kolebanja, prišli su jedno drugom kao da su se juče dogovorili da se ovde nađu, i seli su na stolice od pletene slame pred jednom velikom kafanom, prirodno i mirno kao da su stigli kući. I gledali su se prirodno i mirno. Hteli su da tako i razgovaraju, ali razgovor nije mogao da se razvije. Plane, pa se ugasi; poteče, pa stane. Njihove misli, koje nisu mogle biti izrečene, sprečavale su ih da kažu ono što ne misle, i sve se svodilo na beznačajne i prazne reči.

– Gle, molim te, ko bi rekao...

– Eto, tako...

– Tako.

Misleći svako svoju misao, oni nisu ni čuli jedno drugo. On je mislio: "Gle,

kukovi, prsa! Malo rumenila na licu, koje je nekad bilo tako bledo, i još više na grudima, odmah ispod grla. To su godine bračnog života, i porođaji. Ali najveća promena je u govoru. Kao da je neki veo skinut sa njenog glasa, sa svake izgovorene reči. Sve je otkriveno i dešifrovano, svaka reč znači samo ono što bi značila u ustima svakog mog zemljaka. To jest, ne znači mnogo. Eto šta biva od lepih, tajanstvenih devojaka!" A ona je mislila: "Bože, zar i ovo može da bude? Isti je i izmenjen je; i to izmenjen u osnovu, potpuno i zauvek. Za ovih sedam-osam godina on se sav izoštrio i profinio, kao kuhinjski nož što se istanji od duge upotrebe. Kao da su nekom naročitom operacijom izvukli iz njega sve veselje i svu dobrotu njegove mladosti. Taj čvrsti, suvi stisak ruke i taj pogled, živ i smeo, pokazuju da je ovo čovek koji nema iluzija, ali ni milosrđa ni prema sebi ni prema drugima. Čovek koji nije hteo da se vrati u svoju zemlju, kada je trebalo, i koji se nikad neće ni vratiti u nju."

Razgovor koji je tekao uporedo sa tim mislima bio je mučan za oboje. Čovek je postajao krt i pomalo ciničan. Nikad u životu nije dospeo u ovakav položaj: da ne ume da nađe pravu reč. Zbog toga je sada kivan na sve i na samog sebe, iako čini sve što može da se to ne primeti. A žena je, praveći se da ne primećuje ništa, govorila o svom mužu i svojoj porodici, izgovarajući često muževljevo ime i uvek nekako izdvojeno, sa stankom ispred prvog i iza poslednjeg sloga.

Kraj toga razgovora značio je oslobođenje za oboje, i stoga je bio nešto življi i radosniji. Uveravali su jedno drugo da svakako treba još da se vide. On će se javiti telefonom. I... Augustino... će se radovati. Svakako, svakako! A oboje je osećalo da to znači: nikad i nikako.

Život bi bio lakši i lepši kad bi bilo manje izlišnih susreta, ali kad se već ne mogu izbeći, treba ih koliko je moguće skratiti, nastojati da se ne ponove i – što pre zaboraviti.

Kratkim opisom toga boravka u Parizu i povratka u Rio završavao se, valjda zauvek, Margaritin dnevnik. Na četrdeset osmoj strani dnevnika, u kome je ostalo još dve trećine neispisanih stranica, žena je još zapisala svoje čuđenje kako deca brzo rastu i sazrevaju. Njena ćerka, tanka, mudra i slabunjava devojčica, tek što je pošla u treći razred osnovne škole, izjavila je svečano da je počela da vodi svoj dnevnik, jer to čine sva izuzetna ljudska stvorenja.

To je bilo poslednje što je zapisano u Margaritin dnevnik. Posle toga oko nje se potpuno i zauvek zatvorio krug Soaresa, u koji ljudski pogled sa strane nije dopirao i pred kojim se nemoćno, zaustavljalo i oko moje panorame.

Ali zato su druge slike iz panorame mojih dečaćkih godina ostale i dalje žive i javljale se s vremena na vreme, probijajući se kroz sve promene, putovanja i vidike mog sopstvenog života.

Dešavalo mi se da, sedeći u pozorištu i gledajući neki komad bez značaja, odjednom osetim kako se fotelja poda mnom pretvara u nisku stolicu bez naslona, a ispred mene niče drvena panorama sa svoja dva oka. U mom sluhu, umesto glasova sa

pozornice, javi se, negde u dnu, fina škripa sa kojom se okreće vasioni svet u panorami. I pred mojim očima iskrasne neki isečak već zaboravljenog života dalekih zemalja, koje sam gledao na slici u detinjstvu.

Tako mi se posle mnogo vremena, vremena koje znači naš život, ponovo ukazao onaj cvetni trg iz Rio de Žaneira.

Jako sunce. Svežina vode na kamenim pločama. Miris cveća. Ljudski žagor u kom glasovi žena nadvisuju muške kao cvrkutanje i kliktanje ptica. Vidim da tolike godine nisu ništa izmenile na ovom trgu; samo se ljudi menjaju i smenjuju, i tako održavaju njegovu neprolaznost.

Za nekadašnjom tezgom lepe Nine sad je druga devojka, plava, puna i krotka. Njena ćerka. (Zar je toliko godina prošlo?) Zamenjuje majku i sa istim pokretima i rečima prodaje cveće, koje takođe izgleda isto kao i ono nekadašnje, sveže i bleštavo od rosnih kapljica.

Pa je i ta nenadno oživela slika nestala pod redovnim tokom dana i života koji zovemo pravim. Izgledalo je da je potonula nepovratno u zaborav. Ali već posle nekoliko godina opet je neumorno okretanje panorame, neznatnim povodom i bez ikakve veze sa onim što se tada dešavalo u meni i oko mene, donelo sliku trga sa cvećem, a sa njom i jedno iznenađenje.

Kraj tezge vedra i nasmejana starica, posve seda, glatko pričešljane kose od koje odudaraju crne žive oči u rumenom licu. Kraj nje lepa devojčica od sedam ili osam godina. Nina i njena unuka.

Razgovaram sa Ninom. Kažem kako je dobro pamtim za ovom istom tezgom u "našoj" mladosti. Ona se smeje sa nekim prirodnim i lepim snebivanjem. Pitam je kako ide posao, kako je služi zdravlje, šta je sa njenom plavom ćerkom. Priča mi živo i prirodno. Ona i muž su dobro. On je baštovan, i još radi. Za njih je lako. Sa starima je uvek sve dobro i lako. Teškoće su kod mladosti. Imaju tri sina i tu jednu ćerku. Dobra deca, ali, šta ćete, deca imaju svoje sudbine. Sinovi se razišli, svi su nekako otišli daleko. Jedan je čak u vojsci, i to se dobrovoljno angažovao na više godina. Ćerka jedinica je jedno vreme radila ovde na trgu i bila dobra zamena majci, a onda se udala. Muž joj je vredan zanatlija i lepo zarađuje, ali ludo ljubomoran. Imaju već troje dece. Ova je najstarija. (Pokazuje na devojčicu i nastavlja priču o ćerci.) To im, eto, muti inače skladan brak. Zbog toga i ona u ovim godinama mora da stoji za tezgom, jer zet neće da čuje da njegova žena bar ponekad iziđe na trg i da je zameni. To je prava bolest. Čudo je kako ljudi sami sebi kvare život, gospodine! Sve to kazuje Nina bez gorčine, a iz njenog govora izlazi da je život lep i dobar, da utoliko više treba žaliti ovakve izuzetne slučajeve, da sve zajedno treba snositi i popravljati kako se najbolje može. – Dok to govori, njene su oči nasmejane i krotke; ono nekadašnje prostranstvo mora i daljina odselilo se nekud iz njih. Prilazi joj unuka, a ona je miluje po kosi. "Posluži, dušo, gospodina!" Mala se propinje na prste i, oborena pogleda, još nevešto ali sa Iljupkošću vadi ruže. Tako u prirodi sve što je mlado i nezrelo sa dirljivim

uporstvom oponaša sve što je jače i starije.

– Kako se zoveš? – upitao sam devojčicu.

– Nina. Nina, vama na službi!

– Ona je prvo dete i dali su joj bakino ime – upada starica veselo.

A zatim dodaje tiše:

– I nalik je na mene!

Kad mi je predala ruže, devojčica je podigla pogled i ja sam ugledao njene oči, i to odjednom, kao da ih je dotle krila; bile su mrke, široko srezane, mlade i čedne, ali već sa slabim nagoveštajem dalekih vidika i morske pučine.

Segnuo sam rukom u džep, našao novac – ovog puta odmah! – i predao ga devojčici.

– Zbogom, Nina! – rekao sam veselo, i već zaustio da joj kažem da bude i ostane lepa, ali onda sam samo muklo ponovio: "Zbogom, Nina!", obuhvatajući tim rečima i baku i unuku.

I druge slike iz panorame moga detinjstva iskrsavale su i iskrsavaju i danas preda mnom, manje ili više jasno, ređe ili češće, a uvek neočekivano, i lebde koji trenutak pred mojim očima, ali onaj nemerljivi trenutak iz snova, a zatim iščezavaju, ostavljajući dugo sećanje i dubok trag istinskih doživljaja. To su ponekad živi ljudi, a ponekad predeli ili stvari.

Živa sećanja i teške misli javljale su se u meni kad bi se pojavila slika one stare tvrđave na morskoj obali, isluženog bastiona i odbrambenog topa na njoj. S godinama, on je sav pozeleno i tom mimikrijom se posve izjednačio sa sivim kamenom i travom svoga ležišta. Sad izgleda kao ogroman tropski gušter koji se pritajio.

Eto, sa tim starinskim topom ja ponekad vodim duge razgovore koji su otpočeli davno, u sarajevskoj panorami. Samo to nisu više oni dečački razgovori o sanjanim pustolovinama – i dramama koje bi mogle biti. Kao starom poznaniku, ja mu pričam sve ono što sam, u ratu i u miru, kao inženjer i stručnjak, video i osetio i shvatio u dodiru sa topovima našeg vremena i sa onima koji ih izrađuju, usavršavaju i daju ljudima da ih upotrebe protiv ljudi. A sa njim se može o tom razgovarati kao sa živim bićem. Valjda stoga što, ovako star i napušten, u stvari i nije više top, a ipak, po još svežem sećanju, pamti i zna mnogo štošta o topovima i njihovim nedelima.

Ni oni hramovi na Cejlonu nisu potpuno potonuli u zaboravu. Dešava se i sada da me iz sna trgnu isti oni zvuči drvenih duvačkih instrumenata i malih doboša, koji prate molitveno mrmljanje, isprekidano uzdasima, i zaglušuju ljudsku misao u zametku. I masa pobožnih poklonika što gamiže uz kameno stepenište, koje obećava raj, izgleda da je ista ona, iako je od onda jedan naraštaj smenio drugi. Ta reka ljudi koji se nekom mole, čas je jača čas tanja, ali ne mogu da joj sagledam kraja, kao ni stepeništu koje mom kratkom vidu izgleda kao beskonačna traka.

Razbuđen tom vrevom i piskom i tom neutešnom slikom, polagano sabirem misli i u noćnoj tišini gradim sebi drugu, dostojniju sliku sveta i ljudskog puta u njemu.

A dešava se da iskrсну i druge, vedrije i utešnije slike kojima me moja panorama daruje i ohrabruje.

Vozim se umerenom brzinom kroz ozelenelu aleju pravih i visokih topola, usred Srema. Proletnji vetar nosi njihove belepa huljice kao lak i topao sneg, zasipa ceo kraj i stakla na našim kolima. Sve oko nas postaje lako i nestvarno, oslobođeno za trenutak nužde da večito bude i ostane ono što je. Tada se odjednom prosu ispred mene Lisabon, grad na ušću velike reke u beskonačni okean, onakav kakvog sam ga video nekad u panorami moga detinjskog sveta: sa nečim bujnim, luckastim i ponesenim u arhitekturi palata i crkava, ali sa nečim ljudskim i plemenitim u građi i rasporedu svojih živih i dostojanstvenih naselja.

Kamenitom obalom starog pristaništa, pod proletnjim suncem, idu u grupama ribarske žene i devojke, lako odevene i preplanule, sa širokim plitkim korpama na glavi kao egzotičnim šeširima. Nose ulov ribe koju su njihovi očevi, braća i muževi dovezli u crnim barkama. One su u većini mlade i vitke, a teret na glavi, koji svaka od njih pravilno raspoređuje na sve delove svoga tela, nameće im tako pravo i dostojanstveno držanje, da izgledaju kao ciprese i topole u hodu. Oko njih zvučni talasi njihovog smeha i razgovora. Neke su bose, a neke nose plitku drvenu obuću, vrstu nanula koje u živom ritmu njihovog hoda biju o kamene ploče i odjekuju kao vesele kastanjete. Neke su malko izdvojene iz grupe, gledaju pravo preda se, kao da im to pomaže da održe ravnotežu između svoga tela, hoda i tereta na glavi, i pevaju tiho, svaka za sebe.

Sav život ljudski, čini mi se, stupa sa njima, život sa svojim plodenjem, rastom i starenjem, lovom, hranom i ljubavlju. Zato i ja ukorak stupam uporedo sa njima. Sve mi se čini da se podmiguju i smeju malo i na moj račun; isto osećanje imao sam, sećam se, nekad kao dečak u panorami i, isto kao onda, malo mi je krivo i nezgodno, ali ja ih ipak ne napuštam, jer mi je lakše podnositi njihov vedri podsmeħ nego se odvojiti od njih.

Takvi prizori traju dugo. Traju dugo u meni, ali samo magnovenje jedno u drvoredu kroz koji se vozimo. Tek što sam to pomislio, a već, evo, bleđi i nestaje povorka ribarskih žena; ne zasipaju me više one svojim mekim sjajnim smehom, nego opet aleja svojim belim pahuljicama. Jedna za drugom, topole strelovitom brzinom zbacuju lik lisabonskih ribarki, i postaju opet ono što su – zatalasana lisnata drveta na proletnjem suncu. Poneka od topola još je ribarka; poneka je to samo još do struka, a odatle naviše već je bujna krošnja, oko koje još trepti poslednji zvuk ribarske pesme na stranom jeziku. Ali već idućeg trena sve su topole preobražene i vraćene u svoj lik. Nigde više Lisabona ni njegovih žena. Oko mene je samo zeleni drvored topola, koje obilno rasipaju svoje pahuljasto, lakokrilo seme, i predaju ga vetru i slučaju.

Tako se munjevito javljaju i munjevito nestaju ovakve slike sveta iz moje panorame. Ali javiće se možda opet, ili ove ili neke druge. Ništa tu ne treba pouzdano očekivati, a svemu se može nadati. Takva je ta ljubav koja je u meni planula nekad,

dok sam u onoj zatvorenoj i poluosvetljenoj prostoriji gledao slike gradova i predela, a nikad se više nije gasila ni smanjivala, nego je sa mnom zajedno rasla, sazrevala, ne gubeći s godinama snagu ni sjaj. Bila je skupa i teška ta strast, ali ja sam je plaćao radosno i neštedimice, ne više niklenim groševima, nego najboljim delom sebe. Pa ipak, ja sam njen dužnik, i ostaću to dovek, jer slike sveta koje sam video ili naslutio ne mogu biti nikad dovoljno plaćene. One me nose i podižu, i vezuju za život, i dokazuju mi uvek ponovo da lutajući godinama svetom nisam uludo snagu gubio.

CIRKUS

Dan, još protkan maglom, prilično je odmakao, a niko nije naišao ispod otvorenih prozora ni dozvao me, niti je zazvonilo zvence na kapiji mog dvorišta. Obradovao sam se tom zatišju kao zasluženom odmoru i neočekivanom poklonu. Odmah posle doručka izišao sam i ispeo se stepenicama koje vode u strmu baštu iznad kuće da prošetam i udahnem vazduha. Tu sam osetio da me stalno prati neko daleko i nejasno sećanje: mnogo tame i mnogo jarke svetlosti; trube, bubnjevi, zadivljeni poklici, konjski topot, miris smrčeve strugotine, dah, šarenilo i zvuči cirkusa, i teška tišina prohladne palanačke noći; bezrazložni veliki zanos i isto takva i tolika potištenost.

Sve je to u vezi sa snom koji sam usnio minule noći, i odmah ga zaboravio. Ali uporedo sa danom, koji je jačao dole nad gradom i ovde oko mene, raslo je, zgušnjavalo se i dobijalo sve nove i sve jasnije crte i to moje sećanje na događaj iz detinjstva, izazvano noćasnjim snom.

Na samom početku te školske godine, kad sam stupio u treći razred osnovne škole, stigla je u naš grad uzbudljiva novina.

Na prostranoj površini Velikog pijaca počeli su jednog dana da slažu neke grede i letve i da gomilaju sanduke. Idući iz škole, mi smo se zaustavljali i posmatrali zaposlene ljude, strance i domaće, kako predano, očigledno s nekim planom, posluju oko tih stvari, i kako u tom radu svaka od njih dobija svoje mesto, svoj nov izgled i time objašnjenje i opravdanje. Sve zajedno: podiže se cirkus.

Još pre nego što je dovršena velika šatra od sivog platna, u našoj kući počeo je razgovor o tome da li treba ići na prvu predstavu toga cirkusa, i da li treba povesti i mene. Nisam razumeo sve što su moji roditelji govorili, ali mi se činilo da je nemoguće da neće iskoristiti sreću koja im se pruža. Manje je bilo izgleda da će povesti i mene. Takvo rešenje učinilo mi se isuviše lepo i povoljno, pa prema tome neverovatno i nedostižno. I unapred sam osećao uskus uzdržanih suza i čamotinju večeri u kojoj ću ostati sa baba-Smiljanom da "čuvam kuću". Unapred sam znao da ću i ovog puta savladati ogorčenje, da neću zaplakati ni pokazati koliko mi je teško, i da

će mi zbog toga biti teže. A ipak su me povelili. Suze su nestale negde u meni, ogorčenje sam zaboravio. Uostalom, ono se svekoliko pretvorilo u radost. Čarolija je već počela.

Sve je bilo izmenjeno. Jednolični život koji sam toliko mrzeo, sav je preplavljen uzbuđenjem, a uzbuđenje – to je za mene pravi oblik života, jedini dostojan da se nazove tim imenom.

Ranije se večeralo, svečano obuklo. Iz kuće smo izišli sa prvim mrakom, kad se inače redovno pregledaju prozori i zaključavaju i kućna i avlijska vrata. Spuštala se noć, a meni je izgledalo kao da sviće. Izdaleka se videlo da je Veliki pijac osvetljen, a u toj svetlosti kretali su se ili stajali ljudski likovi kao crne siluete. Iznad ulaska u šatru podrhtavalo je široko obasjano platno na kome je pisalo crvenim slovima: "Cirkus Veler". Nemirna srca i pritajena daha ušao sam sa svojim u cirkus koji je bio jarko osvetljen. Nekoliko redova sedišta od neoblanjanih smrčevih dasaka sačinjavali su pravilan krug oko cirkuske arene posute debelim slojem meke i žučkaste strugotine.

Čudo je već osvajalo moja čula. Igra je počinjala da se razvija. Osećao sam kako mi se lice žari i oči plamte, a u džepovima sam grčevito stiskao hladne prste. Kroz vrelu maglu ukazivala su mi se među gledaocima poznata lica naših građana, a ja sam se u čudu pitao otkud oni tu, i odmah ih gubio iz vida i zaboravljao kao poslednje ostatke života koji smo ostavili iza sebe i koji sad sve više blede i nestaju.

U arenu su, uz smeh i radosno ptičije kliktanje, upala dva klovna. Trčali su, preturali se, preskakali jedan drugog; sporazumevali su se samo mimikom i dovijali se kako da jedan drugog nadmudri i što bolje nasamari. Ova dva smešna čoveka u šarenim odelima, sa nabeljenim licima iz kojih su sjale ljudske i ljudski umne i tužne oči, zasenila su sve što je dotle za mene značilo svet. A to je bio tek uvod u pravu veliku igru.

Grunula je muzika od limenih instrumenata i bubnjeva. Preda mnom se kao svetlo, šareno i nemirno platno razvijao neki život kakav nisam mogao slutiti da postoji, a koji sam, u sebi, nesvesno, odavno očekivao. Javljalo se, izgleda, upravo ono što mi je u čestim časovima dečачke potištenosti toliko nedostajalo. "To je, to je to!" – govorio sam sâm sebi i uživao kao zasebnu, izdvojenu slast svaki trenutak vremena koje je brzo prolazilo i svaku pojedinost prizora koji su se pred mnom odigravali.

Za klovnovima došla su dvojica artista na trapezu. Njihovi zamasi i skokovi izazivali su divljenje, a kad bi njihova vratolomna smelost došla do vrhunca, poneka žena u publici prekrila bi oči rukama i njen ustrašen, prigušen povik odjeknuo bi cirkusom.

– Aaah!

Zatim su došle vežbe sa dresiranim konjima. Sa strane je stajao direktor cirkusa u jahaćem odelu; na glavi cilindar, na nogama visoke čizme tesnih sara. Ufityljeni brkovi na nepomičnom licu. Vitlajući dugačkim bičem u ruci, on je mirno i nadmoćno, kao neko više biće, upravljao celom igrom. Ugojeni i sjajno timareni belci i vranici obilazili

su uokrug, propinjali se ili padali na kolena na pucanj biča, i na isti takav znak odlazili iz arene. Poslednja slika izazvala je oduševljenje i burno odobravanje gledalaca. Na vrancu bez obeležja i svetle pege, koji je trčao između dva belca niža od njega, jahao je snažan i plećat jahač u raskošnom kostimu, a iza njega nabeljena i narumenjena žena u svetlom trikou, samo sa kratkom pelerinom od modre svile, vezanom oko vrata. Pošto su nekoliko puta učinili krug, žena se na pucanj biča vinula i ispela jahaču na ramena, a on je tada, očigledno velikim naporom, polako i oprezno počeo da se diže. Već idućeg trenutka on se, zavaravši oči gledalaca, ispravio i naoko lakim pokretom stao vrancu na sapi, pridržavajući samo prstima leve ruke ženu koja mu je stajala na ramenima. Pripijeni jedan uz drugog, tri konja su jurila, bacajući kopitama strugotinu po prvim redovima gledalaca; na srednjem je stajao snažni jahač sa pobedničkim izrazom lica, a na njegovim ramenima, uspravna i sjajna žena u trikou boje tela, kao naga, dok je za njom vijorila njena modra pelerina. Posle toga veličanstvenog prizora izišli su radnici, prostrli šaren ćilim i stali da zatežu žicu iznad arene, s jednog kraja na drugi. Ti ljudi u svojim običnim radnim odelima izgledali su kao zalutali ovamo iz onog davno nestalog sveta u kome sam i ja nekad živeo. Na žicu se ispela naročitim stepenicama mlada igračica iz Mađarske po imenu Etelka. Direktor joj je pri tom pomagao ceremonioznim pokretima. Bila je sitna, nežnija i na izgled slabija od one jahačice, ali njeno telo je bilo savršeno vajano, u trikou od crne svile, sa posve kratkom zelenom suknicom, jako nabranom oko kukova, dok joj je žut jelek stezao struk i slabo prikrivao grudi. U desnoj ruci držala je laki kineski suncobran. Najpre se kretala oprezno i sporo. Izgledalo je neverovatno da će preći preko te žice. Nekoliko puta se zahinjala i zastala kao da će pasti, kao da već pada, ali se krajnjim naporom, mašući levom, slobodnom rukom i svojim suncobranom, ipak održala i produžila da klizi po žici. Meni se u tim trenucima srce od uzbuđenja pelo u grlo. A kad je stigla na kraj žice, vratila se krećući se već lakše i sigurnije. Na licu joj je stalno lebdeo lak i bezbrižan osmejak.

To za mene više nije bio cirkus! Ta žica je bila razapeta od planine do planine, iznad nekog proletrnjeg predela, a devojkica na njoj prelazila je lebdeći, slobodnija od ptice i lakša od leptira s jednog kraja širokog vidika na drugi, zajedno sa svojim skupocenim osmejkom. Čista i kao bestelesna, zvezda a ne žena.

Izgledalo mi je da čudu i lepoti nema kraja, da ti ljudi sve mogu i ostvaruju sve što zamisle. Znaju šta hoće, a što hoće, to mogu. Nisu im potrebne reči ni objašnjenja. Govore pokretima. Ne oklevaju, ne greše, ne dosađuju se kao mi. Ne lažu, jer im to nije potrebno, i ne dopuštaju nikom i ničem u sebi ni oko sebe da slaže ili izneveri. U pouzdanju i izvesnosti se kreću i žive. Ne znaju za nesporazume i nedoumice. Preskaču, lebde ili lete iznad svega toga. Okrenuli su leđa onom što se tamo napolju zove život, ali samo zbog savršenijeg i lepšeg života. Srećni su.

Takvoj sreći, činilo mi se, idemo u susret i mi. Život kojim smo do sada živeli natkriljen je, i potpuno i zauvek potisnut. Sve su prepreke oborene. Igra će odsad biti

smisao i sadržina života, a smelost i lepota njegovi redovni zakoni. Svi ćemo živeti i kretati se tako i izvoditi slične i još veće podvige.

Krut i zanemio od tih otkrića, bio sam zaboravio sve drugo oko sebe, ne samo svoje sugrađane nego i roditelje sa kojima sam došao. Činilo mi se da sam potpuno sam, da i nemam nikog svog, da sam tu došao jedino da saznam i vidim kako se živi u tom velikom svetu igre, bleska i veličine, a posle da produžim i sam tim putevima da, jašući ili lebdeći u smelim skokovima, savlađujem kao igrajući se prostranstva, radosno i lako, sa osmejkom na licu, srećan što me ljudi gledaju i što mi se dive.

Ali upravo tada kad sam hteo da se osmehnem tome trenutku u susret, desilo se ono što sam najmanje očekivao. Kad je igračica srećno izvela i drugi put svoj hod po žici i vratila se na polaznu tačku, zagrmeo je bubanj i pobeđnički pisnula truba. Lepa žena je digla visoko svoj kineski suncobran, vešto se poklonila gledaocima na sve četiri strane, a zatim, kao da je bez težine, skliznula u naručje svom direktoru, koji je odbacio bič i dočekao je kao hladnokrvan i uzvišen spasilac.

Taj trenutak velikog trijumfa neobično se produžio. U meni se javila sumnja, pa strah. Prva pomisao da bi to moglo nagoveštavati kraj ove igre. Muzika je treštala, u publici je zavladao radostan žagor, neki su poustajali sa svojih mesta; u arenu su upali klovnovi i preturali se i okretali na rukama kao živi točkovi. Ušli su i ostali izvođači programa, klanjali su se i dobacivali poljupce publici.

Jedno po jedno, svi su oko mene poustajali. Ja sam ostao na mestu, nepomičan, držeći se obema rukama za dasku na kojoj sam sedeo. Bolno otrežnjen, sa nevericom sam slušao i gledao šta se to dešava oko mene. Sve je bilo u pokretu. Prve lampe su se gasile, konji su rzali, klovnovi vrištali, direktor pucketao bičem. Izgledalo je da mi se svi smeju. Kraj, kraj, kraj!

Tako dakle! Zar te stvari imaju kraj? Pa to je onda kao da i ne postoje! Zar igra i lepota mogu da lažu? Zar su to samo bleštavi, nestalni i prolazni prividi koji nas lako opsene i zavladaju nama da bi nas isto tako brzo i neočekivano napustili? Zašto su zametali onu igru kad su znali da neće i ne može trajati? I šta vredi sve to ako ne traje?

Jedva su me urazumili i odlepili od mog sedišta. Na izlazu sam se još jednom okrenuo i video kako radnici savijaju šareni cirkuski ćilim, a dva klovna trče oko njih i sapliču se uz veselu ciku i kreveljenje. Kraj! Savijaju ćilim – sve je gotovo! Kraj!

Napolju je bilo mračnije i hladno. Svet se razilazio. Moj otac i moja majka uzeli su me između sebe i vodili me, jedno za jednu, drugo za drugu ruku. S naporom sam održavao korak sa njima. Stiskao sam zube i nastojao da zadržim suze teškog razočaranja koje me je ispunilo svega.

Iz tog sećanja, koje je ličilo na živ san pod suncem vedrog jutra i dobijalo sve jasnije konture, prenelo me zvonice. Dole na kapiji neko je jako i dugo zvonio. Čuo sam kako mu otvaraju i kako ga uvode u kuću. Sišao sam niz ono nekoliko stepenica, ne čekajući da me zovu. U gostinskoj sobi nalazio se postariji čovek, stranac neki.

Atmosfera te prostrane sobe menjala se često iz osnova, a ponekad mi se činilo da

se i obim i uređaj njen nienjaju, već prema karakteru, izgledu i ponašanju gosta. Sad je cela prostorija bila ispunjena nekom nelagodnošću i olovnom težinom.

Prema meni je na divanu sedeo oronuo i pohaban čovek. Da, pohabano je bilo ne samo njegovo odelo nego i lice i telo, ako se tako može reći. Na njemu je bio komplet od sivog debljeg štofa, požuteo i izgužvan. Svoj crni okrugli šešir popovskog formata, čovek je čas stavljao na divan, pored sebe, čas ga opet uzimao na krilo i gladio, kao u neprilici. On je bio taj koji je izgovorio tu reč.

– Oprostite, ja sam u neprilici...

Da, u neprilici je, to se vidi, ne samo sa šeširom i ne samo sa odelom i cipelama nesavremenog kroja i izgleda nego i sa jezikom kojim se izražava.

To je bio pravi austrougarski čovek, rođen sredinom devetnaestog veka u Trstu, a umro pre pedeset i dve godine u ovdašnjoj bolnici. Majka mu je bila Italijanka slovenačkog porekla, otac Čeh. Govorio je i nemački i češki i italijanski, ali nijedan od tih jezika nije znao tako dobro da ga u razgovoru sa pravim Nemcem, Čehom ili Italijanom ne bi mučilo osećanje manje vrednosti. Najbolje je znao jezik cirkusa, jer je u cirkusu odrastao i vek proveo; zamalo da nije i umro u cirkusu. Tu se služio naročitim govorom koji je bio mešavina mnogih jezika i podesan za objašnjavanje i nadvikivanje sa artistima, pomoćnim radnicima, pa i sa konjima i drugim životinjama.

Sa mnogo snebivanja, tražeći reči, on je rekao da se zove Romualdo Beranek, nekadašnji sopstvenik i direktor cirkusa "Veler", a zatim je nastojao da mi objasni razlog svoga dolaska.

Sećanja – ponekad, i ponečija sećanja – mogu da imaju veliku pokretnu snagu. Dok se o ljudima ne misli i ne govori, oni mogu da leže i trunu neosvetljeni i nepomični u zaboravu. Ali kad ih jednom pokrene nečije živo i snažno sećanje, onda treba ići do kraja; treba sve osvetliti sa svih strana, prikazati onako kako je uistini bilo i, ako je potrebno, dopuniti. Evo te dopune.

One noći, pre pola veka, kad je cirkus "Veler" na Velikom pijacu, na čitav sat pre svoje prve predstave u našoj varošici, zapalio svoje lampe, direktor je pregledao još jednom sav cirkuski materijal, kostime na osoblju i orme na konjima, prebrojao prihod od prodatih karata na kasi, a zatim otišao u kola koja su mu služila kao stan. Tu je ležala njegova teško bolesna žena Ana.

Uzeli su se pre više od dvadeset godina. On je radio sa konjima u cirkusu njenog oca. Ona je bila njegova vršnjakinja, punačka i rumena ćerka jedinica starog Velera, čiji je cirkus dobro radio i bio poznat u celoj zemlji. Mnogi su se otimali o tu naslednicu, pametnu i dobroćudnu devojkicu. Sreća je poslužila njega. Kad je umro Veler, žena i on su ostali jedini vlasnici cirkusa. Nisu imali dece. Dug niz godina žena je vodila kasu i knjigovodstvo radnje. Njena štednja i umešnost pomagale su da se cirkus održi i u nepovoljnim godinama. Bila je rano pregojena i teška, ali uvek živahna, okretna i vešta u poslovima. Od pre pola godine teško se razbolela. Sad leži sva otečena i nepokretna, u kolima, na teret sebi i mužu.

Uvek je bila ljubomorna. Samo, to je bila ona laka i bezazlena malograđanska ljubomora, bez zloće i gorčine, bez pravog povoda i bez posledica, koja je čak davala neku draž i živost njihovom životu, punom rada, briga i seljakanja. Tek otkako je počela da poboleva, stvar je bivala sve više teška i neprijatna. Što je najgore, sad ima za ljubomoru i opravdanog osnova. Direktor je zaljubljen u igračicu na žici, sitnu i laku, a snažnu i veštu Mađaricu Etelku, kako može da bude zaljubljen čovek na izmaku snage, u svojoj pedeset i nekoj godini.

To je bilo neočekivano čudo, jer svi su ga poznavali kao trezvena i stroga čoveka koji nije nikad izdvajao nijednog od dvadesetak članova svoje trupe. A naišlo je to, ni on sam ne bi umeo kazati kad ni kako, naglo, bez mere i objašnjenja. Njegova pažnja odjednom se zaustavila i usredsredila na tu sitnu devojkicu koja je dotle bila samo jedna od "numera" njegovog programa. Privlačilo ga je sve što je ona radila ili govorila: svaka njena reč, svaki pokret i pogled slagali su se u njemu i, na kraju, ispunili ga celog nekom uzvišenom i radosnom nežnošću kakvu nikad nije poznao ni slutio da postoji.

Svi u cirkusu znaju to i primećuju, i uvek se nađe poneko da neku pojedinost direktorovog ludovanja dostavi i bolesnoj ženi.

I sada, dok on oblači svečano jahaće odelo u kome nastupa u areni, ona govori tiho ali oštro, ponavljajući svoj svakodnevni i kao molitva jednolik niz prekora, žalbi i opomena, pomešanih sa stenjanjem i uzdasima.

Ona umire, kaže, i za sebe, nema više šta da brine. Sa njom je svršeno. Kraj! Božja volja takva! Kraj! Ali ono što je muči i što joj zagorčava poslednje trenutke, to je njegova luda i sramotna veza sa tom Etelkom koja mu može biti ćerka, ili još malo pa unuka. Zaludila ga belosvetska drolja koju su u njoj trinaestoj godini zaticali sa konjušarima, u slami ispod jasala. Kako ga nije stid i od boga strah? Kako se ne seti njenog tate, starog Velera, koji ga je učinio čovekom, kad već ne misli na nju koja mu je bila drug i prijatelj, godinama, u zlu i u dobru. Misli li on, kukavac, da ga je Etelka izabrala zbog njegove mladosti, snage i lepote? Zar njemu, u njegovim godinama i njegovom položaju, još trebaju žene? Ali trebaju Mađarici njegove pare. "Zar on ne vidi šta mu sprema igračica? Čeka samo da umre gazdarica, pa da se venča sa njim, a tada će lako istisnuti njega i ostati gospodar cirkusa, sa njihovim jahačem Sivorijem, sa kojim i sada živi. Na prosjački štap će ga oterati. To je takva žena, otrovnica. Videće on to. I tada će se setiti nje i njenih reči.

Nastojao je, kako je najbolje umeo, da je razuveri ili bar umiri. A činio je to mlako i nevešto.

– Umiri se, Andulko! Ti znaš da nije tako.

– Šta nije tako? Ako si ti obnevideo, nisam ja slepa. I konji i psi u radnji znaju gde provodiš vreme posle ručka. Ne samo što ti prazni džepove, nego ti je popila mozak i srž iz kostiju. Eto si se sav usukao i olinjao. Pogledaj se u ogledalu da vidiš šta je učinila od tebe. A šta ti tek sprema? Žao mi te, jadan čoveče, žao!

Žena se zaplakala, a on je zalupio vratima i, zakopčavajući poslednja dugmeta, otrčao u cirkus. A kad se po završetku predstave vratio, gladan i umoran, bolesnica ga je dočekala opet svojom jadikovkom koja nije imala kraja. I sad je trebalo spavati tu pored nje, misleći na sutrašnje poslepodne koje će provesti sa Etelkom.

Još te jeseni žena mu je umrla. Pokopana je na katoličkom groblju u Osijeku, gde je tih dana cirkus gostovao. Ubrzo se oženio Etelkom. A posle je došlo ono što ne valja. Nekoliko nedelja nečeg što je ličilo na slobodu i uživanje, a zatim nepune dve godine gađenja, poniženja i rvanja sa đavolskom ženom koja ga je unižavala i vredala, sa nekom divljom nasladom, svakom prilikom i na sve moguće načine, u četiri oka i pred ljudima, ne ulepšavajući i ne krijući ništa. Sam nije mogao da shvati što se to dešava sa njim. Često i uzaludno se pitao zašto je tako oduzet i nemoćan prema njoj, a otkud opet u nje ta snaga i sloboda i ta nezasitljiva potreba da ga kinji i sramoti pred svima i na svakom koraku; i to sve više i svirepije što je on više nastojao da bude nežan prema njoj i da joj ugodu u svemu. Osećao je samo da se topi i smanjuje i video da je, još za njega živa, u radnji zagospodario njegov nameštenik, jahač, Etelkin dragan, Sivori. Polovinom druge godine – cirkus se posle duže turneje po Hrvatskoj i Mađarskoj opet vratio u Sarajevo – Etelka mu je saopštila suvo i poslovno da ona više ne može da živi ovako. Želi, kaže, da ima dete; naravno ne sa njim, jer je on – to i sam zna – jalov i nemoćan, a i kad to ne bi bio, ona neće dete od njega, nego od Sivorija. U tom je stvar. To je jasno: želi dete i imaće ga. A neće ništa da krije i ni pred kim da laže. I hoće, evo, da ga na vreme obavesti o tome. On može, ako želi, i dalje da ostane pored njih; ako mu se ne sviđa, može da ide. Po volji! I govoreći to, gledala mu je pravo u oči, bez uzbuđenja, bez mržnje, hladno i rasejano.

Nije odgovorio ništa; nije mogao, nego je pobeo iz kola i sklonio se na skrovito mesto, iza štala, gde se izbacuje đubre, strugotina i svakojaki otpaci i ostaci cirkuskog života. Tu je ostao dugo stojeći nepomičan, šireći prste na rukama i gledajući svoje dlanove kao da ih dotle nikad nije video. I tu mu je u jednom jedinom trenutku postalo jasno ono što mu je dotad, evo već više od godine dana, izgledalo tako nerazumljivo i zagonetno – čas kao da jeste, a čas kao da nije i ne može biti – i on je najposle shvatio. To što je maločas stajalo pred njim i govorilo mu ono što niko živ smisliti nije mogao, a još manje drugom čoveku u lice kazati, to i nije Etelka, devojka koju je on upoznao i poželeo, tanku i glatku kao sklizak mirišijavog sapuna, nego sama smrt i crna propast kojoj se nije trebalo ni primicati i od koje se sad valja braniti. To je udarac koji sačekuje čoveka na njegovom putu, u neodređenom trenutku i na nepredvidljivom mestu, i menja odjednom potpuno sve u njemu i oko njega, i određuje sve njegove dalje misli i postupke.

Istog dana kupio je velik lovački nož. Nikad nije voleo oružje ni razumeo ljudsku potrebu za njim. Čak i u tvrdom i grubom cirkuskom životu, u kome se valjalo nositi sa ljudima i životinjama svakojake ćudi i raznih rasa, zazirao je od nasilja. Ali ovog puta nije mogao drukčije. Bio je uveren da je to jedino čime bi se mogao preseći onaj

nevidljivo tanki i oštri a neraskidljivi konac koji ga vezuje za Etelku, i koji će ga udaviti sigurno ako ga, koliko danas još, ne preseče.

Nož je bio tu, ali nedostajalo je ostalo. Trebalo je ostvariti odluku, ali tada se pokazalo da je to lakše zamisliti nego izvršiti. Kad se, pred podne, vratio iz varoši i zatekao Etelku kraj prostrtog stola, učinilo mu se da će lako preći put koji deli pomisao o udarcu od udarca samog. Ali kad je prišao bliže i izmahnuo nožem, pred njim se odjednom umesto sitne i nežne "ptičice sa žice", kako su je u cirkusu zvali, našla ljuta tigrica koja ume da se brani i ne zna šta je strah. Nije odstupala, nego je išla pravo na njega i levom rukom hvatala za go nož, a desnom ga tukla po očima. Nasrtala je kao da brani ne samo svoj život nego i svoje još nerođeno dete i onog svog plećatog čoveka koji svako veče jaše na vrancu bez pege, a sa ženom visoko uspravljenom na njegovim ramenima. On je vitlao nožem, smerajući na ono razgolićeno mesto ispod njenog belog i nežnog grla, jer je odranije još, sam ne zna zašto, zamislio da je tu negde čvor onog smrtonosnog konca koji valja po svaku cenu preseći. Ali žena nije dala blizu sebi, branila se ne snagom nego lakim leptirastim pokretima, i to tako kao da ima hiljadu ruku. A pri tom je vikala, ne vikala, nego urlala kao brodska sirena u magli, na Savi. Njegov nož je sa naporom tražio put kroz to neočekivano grananje i lepršanje njenih hitrih ruku, i sporo se probijao ka cilju. Tako je direktor izgubio nekoliko dragocenih sekunda, dok u sobu nije utrčao jedan od ona dva klovna i oborio ga, s leđa, jednim jedinim udarcem.

Dozvali su policiju. Kad su ga podigli sa zemlje, držao je još jednako nož u ruci, i bacio ga je tek na oštar stražarov poziv. Odveli su ga vezana i krvava, dok su njoj previjali sekotine na dlanu leve ruke.

Zadržan je u zatvoru, a posle upućen na posmatranje. Etelka je uzela advokata. Direktor se branio sam. Branio se oštro i odlučno, pa ipak, ili možda upravo stoga, pogrešno i bezuspešno. Dokazivao je da nije neuračunljiv. ("Da, bio sam neuračunljiv, ali samo onda kad sam onako ludo poželeo mladu sitnu ženu sa žice; inače, ni pre ni posle toga. Uostalom, to je moja nesreća, moja lična stvar. Pa zar je pravo da za to budem kažnjen i izgubim sve svoje, i samu slobodu?") Želeo je samo jedno: da obavesti svet o svom slučaju i da pokaže na živom, neverovatnom primeru šta mogu zli ljudi i vešti advokati da učine od čoveka koji pogreši u jednom trenutku i sam krene putem sopstvene propasti. Ali, stvar je išla teško. Niko nije hteo da ga dokraja saslušati ni mogao da shvati. Što je najgore i prosto neshvatljivo, osoblje cirkusa bilo je protiv njega, a za novu gazdaricu i njenog ljubavnika, i tako i svedočilo pred sudom. Lekari i sudije su mu prebacivali što je "slabu ženu" napao nožem. Čuvši to, u njemu se digao talas gorke ironije. Smejao se gromko. Učeni su ljudi i stručnjaci su, a ne vide da nije u pitanju slaba žena, nego lukava i krilata zmija! A kad je hteo da im dokaže da je bio prisiljen da se brani, i sa snebivanjem i kao za sebe, pominjao svileni konac koji je pretio da ga uguši, oni su se značajno zgledali između sebe, umirivali ga i sažaljivo tapšali po ramenu. Ipak, on nije gubio nadu. Ali izdala ga je jetra. Nije doživeo kraj

svoje parnice. Umro je ovde u Sarajevu i sahranjen je na groblju u Koševu.

Tu je direktor začutao jedan trenutak, a onda se naglo digao:

– Izvinite što sam vas uznemirio, ali sad znate sve. Bar onoliko koliko i ja. Sad možete dopuniti svoje sećanje iz detinjstva. Jer svaka stvar u životu treba da bude osvetljena sa svih strana. Inače, ja ništa ne tražim od vas, i neću više da vas zadržavam. Izvinite!

Nespretno se opraštajući, krenuo je put izlaza. Pred sobom je nosio sa obe ruke svoj veliki crni šešir, kao neki predmet koji je ranije zaboravio ovde i sad odlazi zadovoljan što ga je našao.

DECA

Naš drug, prosedi inženjer, pričao nam je jedne večeri ovo sećanje iz svoga detinjstva:

"Bila je velika nedelja. Deca ne vole to pretprolećno vreme, kad je zemlja još pusta i grane gole, kad nema ni snega ni cveća ni voća, ni zimskih igara ni kupanja. U takve dane, klateći se na komšijskim tarabama i žmirkajući na martovskom suncu, ovi mali ljudi izmišljaju nove, često čudne i svirepe igre.

Dečje vođe iz našeg sokaka bili su neki Mile i Palika. Mile je bio pekarev sin, bled, oštar, sa licem suviše izrađenim za njegove godine. Palika je bio bucmast i rumen? Mađar po ocu, pa iako je bio rođen u toj istoj ulici u kojoj i mi ostali, imao je neki otegnuti i težak izgovor, kao da su mu usta puna testa: Njih dvojica su vodili žestoke borbe sa vođom dečaka iz susedne mahale. To je bio neki naš vršnjak, Stjepo Ćoro, koji je već stigao da izgubi jedno oko. Mi ostali bili smo vojska, nestalna i nedisciplinovana, ali borbena i grlata. Kao u svakoj borbi, i tu je bilo privrženosti i hrabrosti, kolebanja i neverstva, suza, krvi, izdaje i zakletvi. Gotovo svako predveče, dok smo sedeli iskupljeni oko kamene česme, prilazile su vođe ponekom od nas, odvodile ga u stranu, i ozbiljnim, muklim glasom postavljale mu pitanje:

– Jesi li mi drug?

Jednoga od tih prolećnih dana, bio je Veliki četvrtak, u jedno takvo predveče pozvaše me Mile i Palika da sutra posle podne idem s njima da bijemo Jevreje. Na te ekspedicije u jevrejske mahale išlo se samo nekoliko puta preko godine, redovno o našim ili jevrejskim praznicima. Za mene, koji dotad nisam nikad učestvovao u takvim podvizima, bila je to velika počast od strane dvojice vođa.

Mislim da sam sutradan ručao na brzinu i sa uzbuđenjem. Krenuli smo odmah posle ručka. Pre nego što smo se spustili niz breg i prešli reku, zaustavili smo se na jednoj raskrsnici. Seli smo na veliku uglačanu kamenu ploču, i tu su Mile i Palika sa

mного pažnje i razumevanja razgledali naše oružje. Palika je imao neki čudan lovački štap, koji je on pokovao klincima i zašiljio na vrhu. Mile je imao naročito oruđe koje je sam napravio. To je bila neka cev od gume, koju je on pri dnu napunio olovom a na drugom kraju vezao kanapom oko ručnog zgloba. Ponosio se tim vitkim štapom od gume i olova i zvao ga je "budalaš". On je i sada, onako hladan, i oštar, bio nagnut nad svojim oružjem i doterivao ga malim nožićem.

Meni su dali jednu zalomljenu letvu, otkinutu maločas od nekih taraba; na njoj je pri donjem kraju još virio klinac kojim je bila prikovana za žioku. Ja sam se stideo svoga oružja, koje mi je izgledalo prostačko i nedovoljno. Mile mi je uzeo letvu, odeljao je vešto na kraju gde se drži rukom i zamahnuo njome nekoliko puta oko sebe, sa fijukom. Učinio sam odmah za njim to isto, ali fijuk nije bio isti kao kod Mila.

Spustili smo se u ulicu gde se obično sačekuju jevrejska deca radi tuče.

– Njihov je praznik. Oni sada idu oko vode – govorio je Palika sa iskustvom i zverajući oprezno kao lovac.

Ali Jevreja nije bilo. Ljutito i zapovednički, Mile je predložio da pređemo u Čaršiju. Već u prvoj ulici Palika zastade i viknu prigušeno:

– Eno Čifučadi!

Zaista, u dnu ulice, oko kamene česme igrala su se četiri dečaka u prazničnom odelu.

Mile ga samo prekorno pogleda i daje znak da idemo za njim i radimo što i on. On je sakrio svoju cev od gume iza leđa i išao polagano, praveći se kao da zagleda kuće i dućane. Tako smo se primicali česmi. Ali, bilo da nas je odavao naš izgled, bilo da su jevrejska deca već navikla na takve posete, ona se uznemiriše, kao srne na šumskoj čistini, i skloniše se za česmu. Meni je srce tuklo naglo. Gledao sam netremice Paliki u potiljak.

Da zavara protivnike, Mile se pravio kao da će proći drugom stranom ulice, a kad ga je od njih delilo svega nekoliko koraka, on viknu neočekivano snažno i oštro, i jurnu na njih. U prvi mah je izgledalo kao da su dečaci rešeni da se brane, ali kad on udari svojom strahovitom cevi prvoga po ruci i kad videše da smo i mi pritrčali, nastade divlje bežanje na sve strane.

Razbežaše se dečaci, ali ja nisam toliko gledao njih koliko nagli pokret kojim je Mile iskočio iz onog pritvornog mira i odjednom se pretvorio u nešto novo i nepoznato. Potpuno odvojene od njega, video sam i čuo njegov udarac i njegov uzvik. Osetio sam ih kao stvari za sebe, kao prve pojave meni nepoznatog, velikog, uzbudljivog, strašnog sveta u kom se nosi koža na pazar, u kom se daju i primaju udarci, mrzi i likuje, pada i pobeđuje – jednog sveta u kom sam samo naslućivao nepoznate rizike i neke velike, sjajne trenutke.

Za dečacima se dadoše u trk Mile i Palika, a ja za njima. Trojica dečaka uspeše da upadnu u kapije svojih ili tuđih kuća, iz kojih se odmah za nama osuše vriska i kletve jevrejskih žena. Četvrti, najkrupniji, bežao je kao obnevideo iz ulice u ulicu, dok se ne

izgubi iza nekog belog zida. Kad sam ja pristigao, Mile i Palika su ga već tražili po velikoj vlažnoj avliji, kao kerovi.

Bili smo u nekom napuštenom, ruševnom mektebu. Prođosmo kroz srednji hodnik i spustismo se niz nekoliko natrulih basamaka u jednu manju, četvorouganu avliju. Sa sve četiri strane visok zid. Osim vrata na koja smo ušli, samo još u protivnom zidu jedna mala vrata, kao kapidžik, očigledno zatvorena ili zakovana odavno. U jednom ćošku neke pozelenele daske, ostatak od nekog krova, prslonjene uza zid i podignute donjim krajem na jednu gredu. U prostoru koji je ostajao od grede do zemlje, otprilike jedan dobar pedalj, ja ugledah nečije dve cipele, nepomične i grčevito pripijene jedna uz drugu. Ponesen tom čudnom hajkom, dozvah Mila znakom i ukazah mu ponosno prstom na moje otkriće. Ne gledajući mene, nego ukočenim pogledom u one cipele, prišapnu mi da ostanem tu na ulazu i da ne dam dečaku na vrata. On i Palika siđoše sa poslednjeg basamaka u avliju. Palika se, opet na nemu zapoved Milovu, uputi onim malim zatvorenim vratima i tu stade raširenih nogu i podignute toljage. Odmah zauzeh i ja takav stav.

A Mile se primicao onoj gomili dasaka nekim ratničkim hodom, ne skidajući očiju sa cilja. Taj njegov nečujan korak i oštro uperen pogled izgledali su mi strašniji i uzbudljiviji od svake trke i tuče. Ali pre nego što je on stigao da se primakne, jevrejski dečak prhnu iz ovog zaklona kao ptica iz žita i poče da beži po avliji.

Palika, koji je oprobao mala vrata i video da su zatvorena, siđe takođe u avliju. Otpoče jurnjava i vijanje, u kom je dečak natrčavao čas na Palikinu toljagu, čas na Milovu cev od gume. Ali nijedanput nisu uspeli da ga udare po glavi ili po leđima. Zahvatili su ga samo skraja, po rukama ili nogama. Palika je više trčao. Mile je stajao kao seljak na guvnu i gledao da dočeka udarcem žrtvu kad mu je Palika natera. U toj jurnjavi pomicali su se svi bliže meni.

Tako se oko ulovljenog dečaka sve više stezao trougao od letve, toljage i gumene cevi. Sad sam mogao da ga vidim izbliza. Bio je u novom jevtinom odelu, moker i kaljav od zaklona pod daskama, ugojen i kratak, bez kape na kovrčastoj kosi. Protivno od Milovih, njegovi pokreti nisu imali za mene ničeg ni strašnog ni uzbudljivog. Kretao se odjednom celim telom, bezglavo, i leteo kao bačen.

U jednom trenutku, kad ga je Palika pristigao i kad je trebalo da ga udari posred glave, jevrejski dečak se neočekivano i nekako komično sagnu i baci svom težinom Paliki u grudi. Tako je izbegao udarac. Mile pritrča. Nastade gužva. Dok se Palika pribirao, dečak iskoristi trenutak, otkide se od njih, ustrča ono nekoliko basamaka i nađe se odjednom licem u lice sa mnom. Za jedan tren oka videh ga pred sobom, sa uzdignutim rukama, jedna mu podlanica sva u krvi, sa zabačenom glavom kao kod samrtnika. U tom trenutku ugledah prvi put njegovo lice. Usta mu napola otvorena, usne bele, oči bez pogleda, razlivene kao voda, bez ikakva izraza više, i odavno izbezumljene. Tu je trebalo udariti.

Šta se tada desilo? – Koliko sam puta postavio sebi to pitanje i tih dana i docnijih

godina. I nikad nisam mogao dati odgovora.

Koliko sam posle mogao da se setim i prosudim, dečak se malko sagnuo (bio je to onaj isti pokret za odbranu kao maločas prema Paliki), odgurnuo me lagano, dodirnuvši me onom nepovređenom rukom u slabinu, otklonio me kao najlakšu zavesu, i protrčao sa tutnjem kroz uzak hodnik, pored mene nepomična i pored moje uzdignute letve, kojoj je na kraju štrčao oštar i veliki klinac.

Pribrao sam se tek kad su pored mene protrčali, odgurnuvši me grubo i prezrivo, Mile i Palika. Stajao sam još na istom mestu i slušao kao u snu kako pod njihovim nogama još jače odjekuju podnice u hodniku. Zatim sam izišao polako, vukući svoju letvu kao teret. U dnu ulice video sam Mila i Paliku kako trče. Ohrabreno Jevrejče bilo je izmaklo. Trčali su još malo, pa zastadoše, prvo jedan pa drugi. Nešto su razgovarali jedno vreme, a zatim krenuše putem kojim smo bili došli, ne obazirući se na mene. Pođoh za njima. Pre nego što su došli do mosta, stigao sam ih. Išao sam tako iza njih, ali su se oni pravili da me ne primećuju. Taj me položaj mučio. Zaustih nešto da kažem.

– Kuš! – prekide me Palika.

I na sve moje pokušaje da se pravdam, da kažem ma šta, on je odgovarao hladno i gnevno svojim: kuš! Gore od te psovke brinulo me i mučilo Milovo ćutanje. Tako smo prešli most i primicali se našoj mahali. Išao sam dva koraka iza njih, uviđajući i sam koliko sam glup i smešan. Smišljao sam neprestano šta bi trebalo kazati i kako se objasniti. Možda sam u tom razmišljanju i glasno rekao neku reč. Tada se Mile naglo zaustavi, okrenu se i, pre nego što sam mogao išta da kažem ili učinim u svoju odbranu, pijunu na mene, zasu me svega pljuvačkom. Da me je udario svojom cevi od gume, verovatno bih se manje zbunio i možda znao kako da se branim ili da mu vratim udarac. Ovako, stajao sam nasred ulice i brisao se rukavom, dok su njih dvojica odmicali, kako se meni činilo, neverovatno brzo. Izgledalo je da oni lete, a da vreme stoji.

Mali ljudi, koje mi zovemo "deca", imaju svoje velike bolove i duge patnje, koje posle kao mudri i odrasli ljudi zaboravljaju. Upravo, gube ih iz vida. A kad bismo mogli da se spustimo natrag u detinjstvo, kao u klupu osnovne škole iz koje smo davno izišli, mi bismo ih opet ugledali. Tamo dole, pod tim uglom, ti bolovi i te patnje žive i dalje i postoje kao svaka stvarnost.

Danas, posle toliko godina i događaja, teško je, nemogućno je merom naših sadašnjih iskustava i izrazima sadašnjih osećanja kazati kakve su bile te prve nesanice u životu, kakve muke i sumnje pred prezirom vođa Mila i Palike, pred podsmehom cele dečje čete iz mahale. Svaki pokušaj da stvar ulepšam ili popravim ispadao je na moju štetu i gurao me u još gora poniženja i veću usamljenost. Palika je pričao svima moju bruku i, karikirajući me, pokazivao nasred sokaka kako sam glupo propustio Čifuče, dok su se deca oko njega grohotom smejala i pravila šale na moj račun. Mile je samo ćutao, i nije hteo da me vidi ni da čuje za mene. Pokazivali su me prstom deci iz drugih mahala. A ja sam obarao pogled pred svima, sakrivao se u školi za vreme od-

mora u nužnik, i vraćao se kući sporednim ulicama, kao prokažen. Kod kuće nisam mogao da kažem nikom ništa, ni da tražim zaštite ili utehe. Čini mi se da sam već tada naslutio ono što ću posle jasno uvideti: da nam u našim najdubljim duševnim mukama naši roditelji malo mogu pomoći; malo ili ništa.

Prolazili su tako dani a ja nisam gubio, čini mi se, nijednog trenutka svest o svom poniženju. Sav moj detinjski svet srušio se i, razbijen u komade, ležao kod mojih nogu. Stajao sam nad njim nemoćan, ne razumevajući ništa i znajući samo jedno: da patim. Stajao sam i nisam znao gde da se denem pod ovim nebom, tako osramoćen, izvrnut podsmehu, i sam. Kako da odredim svoj odnos prema Milu, Paliki i ostalim drugovima kojima bih želeo svom dušom da budem ravnopravan drug, ali ne uspevam, a kako prema jevrejskim dečacima koje treba, izgleda, napadati i tući, a ja to ne mogu i ne umem?

Najposle, i to se nekako preturilo, iako nikad nisam uspeo da nađem odgovor na ta pitanja. Izmirio sam se malo pomalo sa drugovima. Izgledalo je da su mi oprostili. Ili su samo zaboravili? Sad se više ne sećam. Ali me nikad više nisu povelili na slične podvige. A ja sam još dugo pamtio ceo događaj i ponekad ga snivao. U snu sam viđao gotovo uvek isto: jevrejski dečak sa mučeničkim licem protrčava pored mene, lak i nezadržljiv kao anđeo, a ja ga i opet propuštam bez udarca, iako znam unapred šta me zbog toga čeka. Ili: stojim nasred ulice, popljuvan i sam, pod nemilosrdnom svetlošću popodneva, dok vreme stoji nepomično a drugovi se naglo udaljuju. Tek docnije, mladičke godine izbrisale su potpuno taj spomen iz moga sećanja i istisle tu sliku iz mojih snova. Ali to je već bio zaborav, smrt detinjstva."

KULA

– Lazare, crni sine!

U toj rečenici zatvorena je cela ta kula, sa igrama, doživljajima i iskustvima njegovih dečačkih godina. Tim rečima dočekivala ga je majka, kad bi se, posle dugih i raznovrsnih igara u kuli, vraćao kući, gde su ga, uz ohladneo ručak, čekale uvek majčine grdnje a ponekad i očeve batine.

Kulom su dečaci zvali staru tursku barutanu, sazidanu nekad u vlažnoj udolini na kraj varoši. U to vreme ona je bila već odavno napuštena, sva u ruševinama, zarasla spolja i iznutra u šiprag i korov. Okrugla građevina bila je opasana dvostrukim kamenim zidom. Vetrovi, kiše, snegovi, ljudi i životinje uništavali su i raznosili sve što nije od kamena, pa i ti kameni zidovi osipali su se i nestajali, samo teže i sporije. Krov je u sredini odavno provaljen i sve se više ruši. Ostala je samo još pokoja hrastova greda užlebljena u same zidove koji su sačinjavali dva koncentrična kruga. Između tih

zidova razmak nije bio ni dva puna koraka. A središnja prostorija, koju su oba zida obuhvatala i u kojoj su nekad ležali barut i municija, bila je sada zakrčena gomilom polomljenog crepa i drveta. Iz tog krša klijala je divlja trava i rastao čkalj i repuh. U visini se, mesto krova, videlo svetio nebo. Nešto od srušenog krova zadržalo se samo po ivici kule, iznad onog uskog kružnog hodnika između dva zida; zbog toga je u njemu i usred dana vladala polutama, a mestimično i potpun mrak, u kome su se gnezdili slepi miševi. Nešto svetlije bilo je samo u blizini ulaza koji je zjapio otvoren, jer su oba krila velike drvene kapije davno nestala. Tako je u kulu ulazila stoka, čobani u njoj ložili vatru, a za prolećnih i letnjih meseci služila je kao stalno igralište gradskoj deci.

U toj sumračnoj kuli, u kojoj je sve bilo trošno i ruševno, memljivo i nečisto, klizavo od vlage, mahovine i blede trave koja ne viđa sunca, dečaci su provodili duge, svetle i lepe sate, doživljavajući samo retko i tamne trenutke koje i najlepša igra ponekad donosi. I Lazar uvek sa njima. Za njega se vreme od ranog proleća do kasne jeseni delilo na dva jednaka dela. Na jednoj strani varoš sa građanima i čaršijom, sa školom, kućom i porodicom, a na drugoj – kula. Ceo život onog prvog sveta bio je njemu i njegovim drugovima dosadan, izgledao nevažan i nestvaran, a pravi, glavni, istinski svet, – bila je kula sa igrom i doživljajima koje samo igra daje, i samo u detinjstvu, u doba kad se živi životom svojih želja i tako doživljuje sve što se želi. A najdublje dečачke želje, nošene maštom i nezadržljivim snagama tela koje se razvija i raste, biraju često za svoje poprište zabačena, napuštena mesta i ruševine.

Ponajčešće su se igrali rata, podeljeni na Srbe i Turke, ili prosto na naše i vaše, naoružani drvenim mačevima, i štitovima i šlemovima od lima i kartona. Jedna, vojska bi se ispela na ivicu zida i tu se utvrdila i sakrila pod iskrzanim ostacima krova, a druga bi nastojala da otkrije neprijatelja, da se uspuže uza zid i svojom vikom "izbaci" skrivenog protivnika iz njegovog položaja. A kad bi im to pošlo za rukom, onda bi svi zajedno poskakali u kulu i tu se nastavljala borba, koja je u stvari bila bučna jurnjava po mračnom, uskom hodniku između dva zida koji uokrug opasuju kulu.

U bojevima dečaci su napadali i branili se vikom i trkom, manevarskim opkoljavanjem i ubijanjem koje nije bolelo. Stvarni sudari i udarci bili su izuzetak i retkost. Pa ipak, po takvom jednom izuzetku Lazar je i pamtio svoje ratovanje u kuli, i samo po njemu.

To sećanje on neće moći, čini mu se, potpuno izbrisati dok god nosi svoje dve ruke i deset prstiju na njima. U jednom takvom boju njegovi su hteli da prevare i iznenade neprijatelja, i da ga napadnu s boka. Oni su, malo podalje od protivničkog položaja, na mračnom mestu koje je izgledalo nebranjeno, počeli da se penju uza zid. Lazara su isturili među prve. S naporom se hvatao za malo jače ispupčena mesta u zidu, i uzdržana daha napredovao polako. A kad je stigao na vrh i uhvatio se sa obe ruke za gredu na ivici zida, odjednom je iskrsnuo dotle pritajen neprijateljski vojnik i stao da izmahuje i mlati drvenim mačem. Onako iznenađen i zbunjen, i sam uplašen, u

polutami, on nije mogao ni da odmeri udarce ni da jasno vidi mesto po kom bije. Tako je nekoliko puta uzastopce udario Lazara po grčevito stegnutim prstima, udario ga teško i dušmanski kako se nikad ne udara u ovim njihovim bojevima, u kojima su zanos i slava zaistinski, a udarci blagi i simbolični.

I, to je bolelo, bolelo strahovito, iznad svakog očekivanja. Neslućeno, neshvatljivo ognjeno polje bola otvaralo se pred Lazarom i u tom ognju u tren oka su izgorele sve reči i svi pojmovi sa kojima je dosad živeo i sa kojima je malopre veselo krenuo u divnu i bezazlenu bitku. Taj plamen, koji je, polazeći od prsta, obuhvatio celo njegovo telo – to je rat; a taj nevidljivi što bije bez prestanka i milosrđa – to je neprijatelj. Pravi rat i pravi neprijatelj. U tom naglom otkriću bila je veća i teža polovina njegovog bola. Iznenaden, prevaren, zgađen, urlao je iz svega grla, bacakao se i grčio kao crv, ali nije imao snage da se jednim pokretom tela vine na zid, ni smelosti da pusti gredu i padne sa visine dole, na oštro i ljigavo kamenje. To je rat, sa ranama, bolom i, valjda, umiranjem.

Spasili su ga drugovi koji su stigli da se uspnu i oteraju neprijateljskog vojnika, a njega da izvuku na zid.

Posle je sedeo kraj potoka, koji protiče pored kule, i ćutke dugo kvasio natekle prste u hladnoj vodi, čudeći se da je živ i čitav prošao kroz onaj oganj što se zove rat, da još diše i gleda oko sebe. A disao je teško i gledao mutno.

Bilo je i drugih iskušenja i saznanja.

Lako je bilo jurišati uskim, mračnim prostorom između dva zida, uz zaglušnu ratničku viku i njen višestruki odjek, mašući drvenom sabljom u desnoj ruci i visoko držeći zamišljeni barjak u levoj. Oko tebe "tvoji" a negde pred tobom još nevidljiva protivnička vojska, i ona sastavljena od drugova koji su kao i ti: vole igru, ali redovno niti daju niti primaju istinske udarce. Od zanosa ne znaš gdje nogama staješ na zemlju. Sve je to i veselo i lako. Ali teško je bilo sam proći tim istim mračnim krugom, bez pratnje, bez trke i urnebesna. Lazar je i to probao.

Jednog dana kad nikog živa još nije bilo kraj kule, stegnuo je zube i krenuo. Ispočetka, dok je još dopirala svetlost od vrata, išao je mirno, ali čim je ušao u zavijutak, gde je bilo gotovo sasvim mračno, hrabrost ga je napustila. Izgledalo mu je da se odjednom i bez prelaza našao u tuđem, opasnom svetlu, da je već odavno daleko od svega što mu je blisko i poznato. I nehotice je počeo da trči. Već sa prvim koracima njegov trk se pretvorio u bežanje. Bežao je napred. Ni sablje ni barjaka, ni drugova oko njega, ni stvarnog "neprijatelja" pred njim, samo tama, zidovi i teskoba, zadah svakojakog izmeta, truleža i vlage, i – strah, bezrazložni, svemoćni strah, koji ga zasipa hladnom jezom po leđima. Javljalo se i kajanje, i prekori samom sebi što je krenuo na taj ludi i nepotrebn put. Posrtao je i oklizivao se, udarao laktovima levo i desno od zidove, ali je trčao dalje. Taj mračni kružni hodnik, koji je toliko puta prešao sa drugovima, sad mu je izgledao strahovit i beskonačan. Imao je potrebu da vikne, ne bi li uplašio svoj strah, ili, možda, dozvao nekog od drugova. I počeo je da doziva u

pomoć, ali je i sam osećao da njegov glas (ako glasa ima!) niko neće čuti. Trčao je ipak dalje, zaboravljajući trenutak i mesto ulaska u tamu i pitajući se jednako da li taj hodnik ima još onaj isti poznati, savršeni i blagosloveni oblik pravilnog kruga u kom svaki korak napred mora da vodi ka polaznoj tački, ka izlazu, ili se, kako mu njegov strah stalno došaptava, odjednom pretvorio u neke bezumno isprepletene krivine i spirale koje i nemaju kraja ni ishoda i u kojima ga negde čeka sigurna, grozna smrt od straha, iscrpenosti i beznada.

Sve to nije trajalo više od dva-tri minuta, ali je izgledalo kao nepodnošljiva večnost. Lazar nije odmah poverovao svojim očima kad se pred njim nejasno zabelela, prvo kao nada a zatim kao izvesnost, mutna svetlost dana, koja je nadirala kroz uvek otvorena vrata na kuli. Uhvatio se za kameniti dovratnik kao za spasonosnu obalu, a zatim se spustio na izlizan prag, da odahne i da se pribere. Srećom, nikog još nije bilo tu. Teško dišući i jednako podrhtavajući, pitao se šta je to sa njim bilo. Čega se uplaši i pred čim je bežao? Zašto je uopšte preduzimao tu "probu"? Nije nalazio odgovora, a nije ga dugo ni tražio. Glavno je da mračni krug nije bez kraja. Divno je da, posle svega, sedi opet tu, na svetlosti i poznatom mestu. Nije mu žao što se "oprobao", iako oseća da ispit nije sjajno položio, ali je siguran da probu ne bi nikad više ponovio. Isto kao što je rešen da o svemu ovom nipošto ne govori. Nikad, nikom, ništa!

I još nešto.

Jednom, dok su se u kružnom hodniku, nedaleko od izlaznih vrata, nešto prepirali posle zamorne igre, u polutama neočekivano je iskrsla svetla glava jedne devojčice. Neki su je poznali i zovnuli po imenu. Zvala se Smiljka. Kuća joj je bila sirotinjska, na periferiji grada a blizu kule. Oklevajući, učinila je još nekoliko koraka prema dečacima, i stala. U ruci je držala prut.

U igrama u kuli i oko nje nisu nikad učestvovala devojčice. Sad se u vlažnom sumraku među zidovima pojavila ova Smiljka kao stvorenje sa drugog sveta. Nepomična, ona je više neodlučno nego uplašeno prelazila preko njih pogledom svojih velikih plavih očiju. Moglo joj je biti sedam-osam godina, ali je bila snažna u otešnjaloj i izbledejoj haljinici koja je pri dnu iskrzana. Čvrsto je stajala na bosim, izgrebanim i preplanulim nogama koje su bile punačke i teške, kao noge u mladog šteneta. Promrmljala je nekoliko reči iz kojih se moglo razabrati da traži izgublenu kozu.

Ne zna se dokle bi svi stajali tako zbunjeni i nepomični da najstariji i najsnažniji među dečacima, neki Đorđije, nije odlučnim pokretom prokrčio sebi put i ustremio se na devojčicu kao kobac na pile. Ali kad je bio pored nje, zaustavio se odjednom.

– A zašto si izgubila?

Govorio je neprirodnim glasom i otezao slogove, zbunjen, ne znajući pravo šta treba da kaže ili učini. Da bi prikrio zabunu, povicio je glas i pooštrio ton.

– Zašto? Gdje ti je koza? A!

To je zvučalo i neprijatno i lažno. Izgledalo je kao da mu se reči lepe jedna za

drugu. Bilo je očigledno da njemu nije ni do kože ni do gubitka. Jače od njegovog izmenjenog i odjednom promuklog glasa osećala se tišina koju je polutama pojačavala.

U toj mučnoj tišini, oborenih očiju, devojčica je šarala prutom po zemlji. Tada je Đorđije nesigurno pružio desnu ruku put njenog plavog temena. Sve su oči bile uprte u njega. Lazar je osećao kako mu srce bije jako. Mislio je živo, ali mutno i neodređeno. U stvari, on se samo sa strahom pitao šta će to sada biti. Hoće li je udariti ili pomilovati? I kako? Ili će se desiti ono nešto – on sam ne zna šta! – što se, po njegovom nejasnom saznanju, dešava između žena i muškaraca, a čemu on ne zna imena i ne sme i ne ume da zamisli oblik. Činilo mu se da je rešenje svih tih pitanja kod Đorđija, kojeg nikad nije voleo, koji mu je i sada odvratn, ali koji mu odjednom izgleda i veći i mnogo stariji, nekako uzvišen, dostojan i žaljenja i divljenja. Devojčica je, bez straha i uzbuđenja, šarala prutom po zemlji, kao da mirno i ravnodušno čeka odluku.

Tešku i nepriličnu tišinu od iščekivanja, oklevanja i strepnje razbio je uzbuđen glas žene koju nisu još videli, ali koja im se približavala između zavojitih zidova, dozivajući jednako Smiljku po imenu. Već u idućem trenu pred njih je izbila majka plave devojčice, mršava i uzbuđena žena zasukanih rukava. Ona je tražila i devojčicu i kozu. Odmah je raspršila dečake i jurnula na dete.

– Zar se tu čuvaju kože, nesrećo nesretna! – ženin glas je jako podrhtavao. (Od gneva? Od radosti? Lazar to nije mogao da razabere.)

Uхватила je silovito devojčiču za ruku i povukla je izlazu, a iz druge joj otela prut i njime pripretila dečacima, koji su se, postideeni i uplašeni, razbežali na obe strane uskog hodnika. Jedini je Đorđije odstupio polako, kao da se teško budi, i mrmljajući nešto nerazumljivo.

I taj kratki i nejasni prizor pamtio je Lazar još dugo, isto kao i one bolne udarce po prstima, kao i ono izbezumljeno trčanje kroz tamni hodnik.

* * *

Stara kula tamo u gradu Lazarevog detinjstva srušena je odavno do kraja i sravnjena sa zemljom; na njenom mestu zeleni se gradski park sa stazama, klupama i već visokim drvećem; mnogi doživljaji vezani za nju izbledeli su s godinama prilično. Samo pokatkad iskrsne i oživi pojedini prizor koji se, upravo po onom što je u njemu bilo neizrečeno i neshvatljivo, zadržao negde u pamćenju. I to biva retko, i uvek ćudljivo i neredovno, bez veze sa njegovim životom zrelog čoveka. Nekad u snu, nekad u muzici, a ponekad usred bela dana, u trenucima kad se nalazi, bar naizgled, podjednako daleko i od sna i od muzike.

KNJIGA

Torno a domandare. Perche falta
Cosi infelice la fanciullezza?*

Giacomo Leopardi, Zibaldone.

Moj mejtefe,** moj veliki strahu!
Dosta ti sam straha podnijela,
Dok sam sitnu knjigu naučila.

Narodna pesma

Sa osećanjem sličnim strahu počinjem da pišem kratku istoriju jednog dugog i veliko straha. Ovaj strah nema veze sa tako mnogobrojnim i različitim bojaznima i plašnjama koje ispunjavaju ljude u njihovoj borbi za opastanak i utakmici za imanje, bolji život, položaj, slavu i prvenstveno, za sticanje i očuvanje i uvećanje stečenog. Reč je o drugom strahu, o onom teško objašnjivom strahu nevinih ljudskih bića pred pojavama ovoga sveta. Reč je o detinjskom strahu, koji – već prema tome kakav je prvi dodir toga deteta sa društvom i njegovim zakonima – ili iščezava docnije sa godinama, sa umnim razvitkom i pravilnim vaspitanjem ili, naprotiv, ostaje u detetu, raste sa njim zajedno, ispunjava, lomi i satire mu dušu, truže život kao skrivena boljka i teško opterećenje. Reč je o onim sitnim, nevidljivim a sudbonosnim događajima koji često lome dušu tih malih ljudi, koje mi zovemo decom, a preko kojih su naši stariji, zauzeti svojim brigama, tako olako prelazili ili ih uopšte nisu primećivali.

Ovaj dečak, koji se sa letnjeg raspusta u septembru mesecu vraća u bosansko okružno mesto, treba da uđe u treći razred gimnazije, jedne od onih naših gimnazija starog i hladnog austrijskog tipa. Kao i većina njegovih vršnjaka, i on se vraća teška srca, posle dugih letnjih dana slobode, igre i nerada, koje deca tako vole. Mršav je i preplanuo, a kosa mu sasušena i izbledela od sunca. Odelo mu se čini teško, a cipele ga žulje kao tuđe. Svoju dačku sobu deli sa jednim drugom, a stanuje kod jedne udovice, tvrde i brižne žene, koja i sama ima dva sina u gimnaziji. Ulice i zgrade mu izgledaju šire i više, ljudi svečani i dućani bogati. Ali utoliko više oseća da je on sam nekako malen i zbunjen i neugledan. Ono malo bakrena novca što mu zvecku u džepu tako je neznatno prema svemu onome što nude dućani i ulice da ga oseća više kao nemaštinu nego kao neko imanje. To što on ima tako je malo prema onome što mu se nudi i tako neznatno prema onome što on želi da mu ne pričinjava zadovoljstvo ni ono što može da kupi, jer već unapred oseća bolnu granicu svojih mogućnosti.

Pred gimnazijskom zgradom prodavači voća, sladoleda i šećerlema; oko svakog od njih živi krug dečaka koji pazaruju, jedu i časte se međusobno, dele ili se prepiru. Dečak živo želi da im priđe i da se pomeša sa njima, ali je tih grupa mnogo i on samo

ide od jedne do druge i zastajkuje kod svake kao neodlučan posmatrač.

U prostranom hodniku gimnazijske zgrade hladno i pusto. Na velikoj crnoj tabli, koja je jedini ukras te nevesele prostorije, ispisana čitko imena đaka koji imaju pismo kod služitelja. Dečak posmatra, kao uvek, tu tablu i imena redom, a saznanje da za njega nema i ne može da bude ništa, jer mu niko ne piše, oseća kao naročiti i već dobro poznat bol. Odjednom mu se od jednog sličnog prezimena učini da je njegovo. Vidi jasno svoje puno ime. Vidi odmah u mislima pismo, pravo pismo, zatvoreno, sa markama, poštanskim žigovima i svim tragovima daljine i putovanja, sa ni sam ne zna kakvim sve porukama, važnim, lepim i zanimljivim. Šta sve ne može da sadrži jedno pismo? Samo ko ima sreće da ga dobije! Tada zaigraju slova na tabli, pomere se i razmeste onako kako stvarno jesu i stoje, i njegovog imena nema nigde. Ni pisma nema, ni poruke iz daljine. Kao što, na žalost, nema ničega lepog ni neobičnog ni uzbudljivog, nego samo jednoličan život, bez čuda i iznenađenja, satkan od prostih i oskudnih događaja, neodređenih i nejasnih, a mučnih i suvoparnih dužnosti i obaveza.

Na jednoj manjoj tabli piše gde i kad se izdaju besplatno školske knjige siromašnim đacima. To je neprijatni trenutak koji on poznaje od lane i preklane.

Đaci koji mogu da podnesu uverenje da nemaju roditelja ili da im roditelji nisu imućni dobivaju besplatno od države sve školske knjige koje su im potrebne za taj razred. To su, naravno, upotrebljavane knjige, koje su prošle kroz toliko ruku isto tako siromašnih đaka. One su često izlepljene, iskrpljene, izušivane. Na svakoj stranici ima ispodvlačenih mesta, pribeležaka sa strane, sitnih crteža ili onih besmislenih geometrijskih figura koje dečaci crtaju u svojoj dosadi i rasejanosti. Ima tragova jela i pića, ima naročito one sive prljavštine koju hartija prima dugom upotrebom, Dečaku se gade te knjige, i sve te mrlje i tragovi tuđeg rada i života, nečisti, nedostojni, ispunjavaju ga odvratnošću, a u isto vreme privlače njegovu pažnju i izgledaju mu isto toliko važni koliko i ono što je štampano. A na naslovnim listovima svake knjige koče se potpisi tih đaka koji su pre njega sa ovim knjigama svršili razred i već odavno izmakli pred njim u neke dalje i valjda lepše, zanimljivije i svetlije predele. Njihove su primedbe smešne, neumesne i vređaju dečaka. "Ova je knjiga pripadala Ivanu Stankoviću, učeniku III b razreda!" "Hic, liber est meus, testis mini est Deus; qui non vult credere, hic potest legere". J. Subašić."

Dečak oseća odvratnost pri pomisli da sa tim udžbenicima mora provesti godinu dana i iz njih redovno učiti; mrzi ih već sada, i njih i sve što je u njima ne samo pisano i šarano nego i štampano. Sa takvim udžbenicima i sa svojim starim snom o nekim čistim lepim knjigama u kojima na netaknutim, belim stranicama pišu krupnim i razgovetnim slovima neka gorda i radosna otkrića, dečak je otpočeo i treći razred. Ali taj treći razred donosio je bar jednu nadu i jedno prijatno obećanje. Od trećeg razreda pa naviše đaci imaju pravo da se služe gimnazijskom bibliotekom iz lepe i naučne književnosti.

Prve dve godine svoga školovanja dečak je toliko puta mislio na taj trenutak kad

će i on smeti da ode, u određeni dan i sat u nedelji, i da iz te knjižnice uzme na čitanje neko od onih ilustrativnih dela koja je gledao kod starijih drugova. On je iz razgovora sa tim starijim drugovima znao naslove mnogih knjiga koje sadrži ta mala gimnazijska biblioteka, slušao je kako raspravljaju o njihovoj sadržini i dolazio je sam sebi sitan, i neuk, i samo je želeo da i on doraste do trećeg razred i do biblioteke.

Sada je došao i taj dan.

Prvog utornika posle podne on je među prvima stajao pred zaključanim vratima biblioteke i čekao na profesora bibliotekara. Kad se profesor pojavio i kad je otključao vrata i pustio ih u hladovitu, usku sobu, pored čijih su zidova bili ormari puni knjiga, za dečaka je nastupilo ostvarenje jednog dugo sanjanog i živo željenog trenutka.

Đaci iz viših razreda došli su prvi na red. Profesor, debeo riđ čovek, brzih pokreta i oštre reči, stavljao je svoje primedbe, preporučivao jedne knjige, odgovarao od čitanja drugih. Dečaka je bunio njegov suvi i podrugljivi način govora o tako velikim i svečanim stvarima, ali on je svakog trenutka zaboravljao na profesora i na đake i samo gledao knjige, poredane iza stalaka, i maštao o svemu što može da bude napisano i naslikano u tim knjigama, i već sada osećao kao bol to što mora da se odluči samo za jednu knjigu i nju zatraži. Mislio je kakva bi to sreća bila, i kako bi odmah s njega pao taj bolni teret, kad se ne bi morao odlučivati i kad bi mogao da mirno i slobodno pregleda sva tri ormara i da razgleda sve knjige i lista po njima. Šta je jedna knjiga, pa i najlepša, kad čovek zna da postoje tolike stotine i hiljade drugih knjiga? Bar tri-četiri kad bi mogao da dobije, pa da ne strepi, dok čita jednu od njih, da će za koji sat doći do kraja i da neće imati šta da čita. Ovako, svakog utornika jednu knjigu, pa i to samo od onih koje su za njegov razred, koje profesor odobri, i to još pod uslovom da ni iz jednog predmeta ne dobije lošu ocenu. Sve uslovljeno, ograničeno, tesno i oskudno. A ipak postoje u svetu biblioteke, postoje tolike knjige i postoje ljudi koji ih slobodno čitaju. I on ne želi mnogo, četiri-pet knjiga o raznim putovanjima po raznim krajevima sveta. Samo da može onu koju čita da nasloni na one tri ili četiri koje će čitati docnije, i da ponekad pogleda istovremeno u dve knjige, samo da pogled baci. Ne zna zašto, ali čini mu se da bi to bilo ostvarenje njegove najveće želje.

– Jesi li ti došao da spavaš ovde ili da uzmeš knjigu?

Trgao ga je iz tih maštanja profesorov glas, rezak i nestrpljiv, ali dečak je imao muke da se pribere. Nije bio ni primetio kad je došao red na njega. Sa leđa su ga gurali drugovi i smejali se. Pred njim, sasvim pred njim stajao je otresit riđi profesor. Video mu je jake pesnice, snažan vrat, kratko šišanu crvenu kosu, opuštene brkove i zelene oči tvrda i podrugljiva pogleda, oči čoveka koji zna šta hoće i šta treba da se radi i koji i od drugih neumoljivo traži da to isto znaju o svakoj stvari i u svakom trenutku.

Dečaku se činilo kao da je odjednom i neočekivano stavljen na neku pretešku i nemilosrdnu probu. Najlepše što je imao od biblioteke – dvogodišnja želja i misao na njeno ostvarenje – sad je prošlo. Grubo probuđen, uhvaćen u maštanjima kao u krivici, on je bio zbunjen i uplašen. Naročito se bojao da mu profesor ne nadene neki

podrugljivi nadimak, jer je imao običaj da to čini, a posle, kad đaci prihvate to podrugljivo ime, niko mu ga neće skinuti.

– Dakle, šta je po volji? – produži profesor ironično.

– Ja bih... Molio bih nešto o putovanjima... – mucao je iznenađeni dečak.

– Ti bi, molio bi... Ti sam ne znaš, čini mi se, šta hoćeš – kaže profesor i maša se za jednu kratku, podebelju knjigu, unosi dečakovo ime u spisak, i predaje mu je žustro.

– Idemo dalje!

Dečak se povlači zbunjen misleći samo da je ovaj puta srećno izbegao nadimak. Razgleda knjigu koja na koricama ima sliku u bojama, sve sami sneg i led, i naslov: Ekspedicije u polarne krajeve.

Silazeći sporo niz stepenište i zastajkujući na svakoj stepenici, on je otvarao knjigu na mestima gde su bile slike polarnih predela, sa ledenim bregovima, saonicama koje vuku psi i snežnim šatorima. Lice mu je još gorelo i ruke podrhtavale od malopredašnjeg susreta sa profesorom bibliotekarom. Neprijatnost i hladnoća toga susreta vejala je iz svih tih polarnih fotografija i sa svake stranice te prestarele, rđavo povezane i mnogo upotrebljavane knjige.

To su dakle te lepote i ta zadovoljstva koja čoveka čekaju kad stekne pravo da se služi bibliotekom!

Zagledan u te slike, sa pomešanim osećanjima povređenog samoljublja, razočaranja i ljubopitstva, dečak je pogrešno stao na jednu izlizanu stepenicu, poveo se, zateturio i najposle dočekao rukama o zid, ali je pritom ispustio knjigu koja se otkotrljala niz stepenište. Zadržavši se da ne padne, i pribravši se, on je odmah potrčao za knjigom, koja je ležala na dnu stepeništa. Kad je podigao, video je sa zaprepašćenjem da se od pada potpuno iskoričila; ceo njen unutrašnji deo odlepio se od korica i držao se samo još sa nekoliko tankih konaca za poledinu.

Dečaku pojuri krv u glavu. Kroz veo vrele magle koji mu je igrao pred očima, on strpa izlublvenu svesku u korice, obazre se da ga ko nije video i pođe brzim koracima kući.

Idući ulicom uspori korak. Zaboravljena je bila uska, neprijatna biblioteka, kao da nikad nije ni bio u njoj. Sad je mogao još samo da misli na štetu i nezgodu koja ga je zadesila sa knjigom i koju treba da razgleda kod kuće. Pod miškom ga je pekla oštećena knjiga.

Kad je došao kući, stavio je odmah zlosrećnu knjigu kao neprijatan teret na dno svoga đačkog kovčega, pod zimsko rublje. Užinao je i izašao da se igra sa vršnjacima iz komšiluka. U igri se zaboravio. Ali kad je počeo da pada prvi mrak i kad su drugovi stali da se razilaze kućama, njega zaboli pomisao da ga kod kuće čeka nešto ružno i neprijatno. I taj bol je rastao sa sumrakom.

Večerao je brzo i rasejano i odmah posle večere otišao u spavaću sobu i privukao petrolejsku lampu u svoj ugao. Dok je njegov drug ostao sa gazdaričinim sinovima u trpezariji, odakle su dopirali njihovi veseli glasovi, dečak je, pretvarajući se da sprema

zadatak za sutra, izvukao knjigu koju je danas doneo i počeo da je razgleda kao ranjeno mesto na sebi. Knjiga se držala sa još svega dva tanka konca za korice. Bilo je očigledno da je već jednom bila oštećena i lepljena nevešto i slabo nekim smeđim rđavim lepkom koji je pri prvom jačem potresu popustio.

Nagnut nad kovčegom, dečak je gledao čas knjigu čas korice i osećao kako mu krv navire u glavu. Pitao se zbunjeno šta treba da preduzme pa da stvar popravi. Šta se radi u sličnim prilikama? Jedno je znao – da onom riđem snažnom čoveku u biblioteci ne bi nikad i nipošto smeo da prizna svoju nezgodu. Da ode kod nekog knjigovesca? Da, to je najbolje. Ali tada počеше sumnje: hoće li hteti da mu poveže knjigu? Hoće li on imati toliko novaca? Hoće li se ipak poznati na knjizi da je popravljena?

Utom neko otvori vrata od trpezarije. Zasu ga veseo žagor. On uplašeno gurnu knjigu na dno sanduka, zalupi poklopac, i ne okrećući glave stade da lista po nekoj svesci, praveći se sav zauzet tim poslom. Vrata na trpezariji opet se zatvorište. On oprezno otvori sanduk i izvadi ponovo knjigu. Sad su bila popustila i ona dva tanka konca. Dečak je držao u jednoj ruci knjigu a u drugoj korice. Tako. Sad je zlo potpuno. On pažljivo stavi knjigu u korice i sve položi na dno kovčega, koji zaključa. Zatim se vrati u trpezariju i sede za sto s ostalima. I tu se smeja, razgovarao, učestvovao u igri, ne zaboravljajući nijednog trenutka na svoju mučnu tajnu.

Tako je dečak počeo prve dane svoga trećeg razreda.

Za vreme školskih časova, dok je profesor sa šiljastom progušanom bradom objašnjavao grčku azbuku, dečak je gledao kroz prozor vrhove drveta, pune još bujnog septembarskog zelenila i delić svetlog neba u daljini. Odsutan duhom i nesposoban da zapamti te nove znakove, on je mislio samo na upropašćenu knjigu, sa kojom neće nikad smeti da iziđe pred starog bibliotekara, a koja se, kako njemu sve više izgleda, ne može ni popraviti ni nabaviti. I ta je misao, stalna i mučna, gubila sve brže svoj prvobitni oblik: Tako je bilo za vreme predavanja, u igri i pri drugarskim šalama. U svakom sekundu on je znao da u svetu postoji nešto pokvareno i razvaljeno, neka njegova nezgoda i krivica koju ne sme nikom da prizna i ne ume da popravi, a za koju će morati jednog dana da odgovara.

Ipak mu se u igri ili pri šetanju sa drugovima dešavalo da uspe da se zaboravi i da satima ne pomisli na svoju tajnu. Smejao se, trčao ili razgovarao veselo i bezbrižno kao i ostali. Ali tada bi se najednom, kao fizički bol, javila u njemu misao na skrivenu knjigu. I svaki put je taj bol bio utoliko ljući i teži ukoliko su trenutna radost i kratki zaborav bili jači i dublji, jer je na stari bol dolazio uvek još i prekoračujući samom sebi što ga je izneverio. I kad bi posle takvih časova odlazio da legne u svoju postelju, rasanjen u tami, on je tu nalazio svoju brigu, budnu i nepomičnu, i svaki put malo veću i težu nego što je ostavio jutros kad je ustao.

Nedelje i meseci prolazili su, a događaj sa knjigom, običan i neznan sam po sebi, dobivao je, stalno i sve brže i brže, nestvarni i avetinjski izgled tajne i nepopravljive greške koju valja kriti.

Sve je to bilo ludo, izlišno i u osnovi bezrazložno, a ipak stvarno i bolno, stvarnije od dnevnih igara i razgovora. Počeo je da izbegava drugove i njihove zabave. A na najbezbržiđe među njima gledao je sa nezlobivom ali bolnom zavišću.

Šta sve nije u tim jesenjim noćima prolazilo kroz detinju glavu? Kakve se sve mogućnosti nisu ocrtavale i kakvi nemogući snovi ispredali?

Noć je prolazila, a on je mislio. Da poveri nekome šta mu se desilo? Da potraži negde saveta kako da to pitanje reši i da se oslobodi brige? Pri samoj pomisli na to njega bi nešto ogrejalo iznutra, sve bi postajalo za trenutak jasno, lako i jednostavno. Pred njim su se redala lica njegovih drugova. Ispredao je do sitnica čitave razgovore, svoju ispovest i njihove odgovore i izraze lica, i na kraju dolazio do uverenja da bi to bilo uzaludno i što je još gore – nemoguće. Pomišljao je da kaže stvar gazdarici, ali sam izraz njenog lica, brižan i udovički, odvrćao ga je od toga. Rešavao se da piše ocu sve potanko i da traži saveta i pomoći, ili čak da ode jednog dana do biblioteke, da sačeka profesora i da mu, nasamo, iskreno prizna stvar. I pošto bi dugo oživljavao u sebi svoje reči i njihove odgovore, sve do najmanjeg pokreta i izraza lica, uvideo bi da je to iznad njegove snage, i ostajao opet sam sa svojom tajnom, koja je posle svakog takvog razmišljanja bivala teža.

Dolazio je na misao da se molitvom izbavi od svega. I šaputao bi, zaista, sve poznate molitve, nećujno, dugo i usrdno. Sa dlanom na ustima, da drug koji spava u istoj sobi ne bi čuo, upućivao je žarke reči pravo bogu i njegovim svecima, koji, kao što se kaže, mogu da čine i veća čuda, i tražio da se raskoričena knjiga sastavi, da može da je mirno i slobodno vrati onom čoveku, ne izlažući se ni sam ne zna kakvim strogostima, poniženjima i kaznama. Zaspao bi tako, uljuljkan svojim sopstvenim šapatom. A pre svitanja bi se budio sa plašljivom ali divnom nadom u sebi, odlazio do kovčega i tu nalazio svoju knjigu, jadno i beznadežno raskinutu nadvoje, onakvu kakva je bila pre svih njegovih nada i molitava i, čini mu se, još goru i beznadniju. I vraćao bi se, poražen, u postelju.

Da umrem – mislio je tada dečak u krevetu, stegnutih vilica, sav zgrčen – da umrem sada odmah! Umreti značilo bi ne morati poveravati se nikome, ne čekati čuda koja neće da dođu, ne odgovarati za ono što nisi kriv, ne morati nikad više stupiti pred onog riđe, podrugljivog čoveka. To bi značilo da nestane mene, ali sa mnom i knjiga, zdravih, oštećenih i popravljenih, i biblioteka i bibliotekara, i odgovornosti, i straha od njih.

"Bože, daj da umrem pre nego što dođe kraj semestra i onaj neizbežni trenutak kad ću morati izići pred bibliotekara i odgovarati za pokvarenu knjigu!"

Zatim je mislio kako bi bilo da izgori gimnazijska zgrada, zajedno sa bibliotekom i spiskom pozajmljenih knjiga. Da li bi se tad morale vraćati preostale knjige? Ili ne, da izgori ova kuća u kojoj on živi, sa svim stvarima, pa i sa tom knjigom u kovčegu. Kako bi tada bilo lakše odgovarati!

Ne, najbolje bi bilo i najsigurnije: umreti.

Ali umesto da umre, on bi redovito zaspao sa tom svojom željom. A posle, u snu, javljala se opet oštećena knjiga u najfantastičnijim oblicima i strah od teške, nepravedne i nejasne odgovornosti, i sa njim opet – i u snu – želja da umre, da nestane iz života, snivanog kao i stvarnog, potpuno i zauvek.

S vremenom dečak je postajao sve više osamljen i povučen u sebe. Smršao je, jer je jeo malo i žvakao zlovoljno i slabo. To nije niko primećivao. Ali su zato profesori приметili da je popustio u učenju. Dva meseca uzastopce dobivao je iz grčkog jezika i matematike nepovoljne ocene.

Profesor grčkog jezika, čovek ćutljiv i jednak, nije se mnogo bavio njime. Postavio bi mu dva pitanja i, dobivši nesigurne odgovore, samo bi sikćući i sa nerazumljivom mržnjom izgovorio:

– Na mesto!

Rđave ocene redale su se jedna za drugom.

Mnogo je teže dečaku bilo sa profesorom matematike, mršavim i dobroćudnim starcem, koji ga je zabrinuto gledao preko zlatnog okvira svojih bistrih i nekako dobrih i veselih naočara.

– Šta je s tobom, Latkoviću? Ja sam navikao da od tebe dobivam drugačije odgovore. Preni se, čoveče!

A dečak je treptao očima, stideo se i ćutao.

Tako, svi traže od njega samo napor i pitaju za plodove toga napora, a nema nikoga kome bi mogao da se poveri i da potraži saveta i izlaza.

Sa sujevernim strahom zaobilazio je izloge knjižara u kojima su bile poredane nove i lepo ukoričene knjige. A kad bi se među drugovima povelala reč o biblioteci ili o kakvoj knjizi, on bi odjednom pocrveneo, počeo zbunjeno da zamuckuje, zabašuruje, i skreće govor na druge stvari, dok mu se po grudima razlivalo, kao fizički bol, njegovo već poznato mučno osećanje od pomisli na neku nejasnu i nepopravljivu štetu koja mu se desila i za koju još niko ne zna, ali za koju će morati da odgovara. A to osećanje bilo je utoliko teže ukoliko se on više trudio da ga sakrije. Često mu se činilo da mu se drugovi namerno obraćaju sa pitanjima koja se odnose na biblioteku, knjige i njihove poveze. Na svako takvo pitanje on bi odgovarao ćutanjem, obarajući oči i čekajući kad će mu neko otvoreno kazati da zna da on u svom kovčegu drži razvaljenu knjigu.

Svi su dani bili teški, ali naročito mučan bio je utornik. Tog dana on nije mogao da misli ni na šta drugo do na svoju knjigu. Utornikom posle podne drugovi su vraćali pročitane knjige i uzimali nove. On nije smeo ni pomisliti na to. Ne bi se bojao da iziđe, ako treba, pred direktora i pred svaki sud ovog sveta, ali eto, nema snage ni hrabrosti da iziđe pred tog krupnog i riđeg čoveka, koji suvo, krto traži od svakog da brzo, jasno i određeno kaže šta hoće. I to još da iziđe sa oštećenom knjigom! Ne, za to nema hrabrosti. Njega se boji više od svega na svetu.

Tako jednog utornika, kad su za vreme odmora razgovarali o knjigama, neko upita i dečaka zašto više ne uzima knjige iz biblioteke. On odgovori da još nije

pročitao prvu. Jedan snažan i podrugljiv drug se umeša u razgovor:

– Pa ne možeš ti da držiš tako mesecima jednu knjigu. Ako se nađe neko pa je zatraži, moraćeš je vratiti. Ne učiš je valjda napamet!

Dečak ga pogleda bojažljivo i sumnjivo, želeći da proveriti da li ovaj to govori stoga što zna u čemu je stvar, ili samo slučajno, uz urođenu pakost. Pogled mu susrete nasmejane i nemilosrdne oči drugog čoveka, iz kojih se ništa drugo nije moglo pročitati osim njihove rođene osionosti i tvrdoće.

Ali u dečaku ostade sada ta misao. Istina, on ima pravo da drži knjigu do kraja prvog semestra, ali sada se sa novim strahom pitao što će biti ako slučajno neko zatraži tu istu knjigu, koju on drži već dva meseca, i ako ga pozovu da je vrati? Onda će sve izići na videlo. To je približavalo opasnost i povećavalo strah.

To ga je i nateralo da počne brže i odlučnije da razmišlja o nekom rešenju. Stvar je u toku vremena postala toliko vezana za njegove najličnije, unutarnje strepnje i pomisli, da više nije moglo biti govora da se ma kome po veri ili sa kim bilo posavetuje.

Idućeg prvog u mesecu sabrao je novac, otišao u jednu zabačenu ulicu i tu kod jednog Jevrejina kupio tutkala u tablicama. Zatim je vrebao jedno poslepodne kad bi mogao ostati sam kod kuće. Našao je neki stari lonac i u njemu rastopio tutkalo. Dolivao je vodu, pa odlivao, mešao, primicao vatri i odmicao. Zbunjen i uplašen kao da radi najtajanstveniju i najgoru stvar na svetu, on nije ni osećao da je već uprljao ruke i oprljio prste. Samo se trudio da devojci koja je radila u kujni objasni stvar kao beznačajnu i bezazlenu.

Kad je lepak bio rastopljen, odneo ga je u sobu, izvadio knjigu i parcelom drveta, koje je bio naročito istanjio, počeo da maže povez knjige. Lepak se hvatao za prste, lepio i otezao, kapao i po koricama. Dečak je padao u sve veću zabunu što je više hteo da bude pažljiv i oprezan. Najposle, uglavio je knjigu u korice i pritisnuo čvrsto drugim knjigama i teškim predmetima. Zatim je uklonio sve tragove svoga rada i oprao ruke.

Tu noć je spavao naročito nemirno. Svaki čas se budio od pomisli da je možda nepopravljivo pokvario celu stvar. Nešto ga je gonilo da se digne i da vidi je li se lepak već osušio i kako je lepljenje uspelo. Ali se bojao da ne probudi druga koji je spavao u drugom uglu sobe. Tako je jedva dočekao zimsko svitanje. Tada se digao, razmakao malo zavese i pri sivoj svetlosti jutra izvadio knjigu koja je bila ukrućena od tutkala i teško se otvarala. On je rastvori pažljivo, slušajući sa strahom i zadržana daha kako knjiga pucketa. Korice su bile slepljene za poleđinu knjige, ali su na prvoj i poslednjoj strani bili vidni tragovi tutkala i neveštog lepljenja.

Dečak stavi ponovo knjigu u sanduk i drhteći od studeni vrati se na prstima u postelju, u mučnoj nedoumici da li je stvar dobro rešio ili je potpuno i do kraja upropastio.

Otada je i danju i noću, koristeći se svakim trenutkom samoće, otvarao kriomice

svoj kovčeg, zagledao knjigu i procenjivao da li je lepljenje i uspelo i da li bi smeo da je takvu vrati bibliotekaru. Često je procena ispadala povoljna, a još češće nepovoljna. I strah je rastao.

I taj utornik je došao, poslednji utornik u prvom semestru. Toga dana morale su biti vraćene sve knjige pozajmljene u toku polugođa. Ko ne vrati knjigu, ne može biti ocenjen i dobiti svedočanstvo. U toku noći između ponedeljnika i utornika dečak nije spavao gotovo nikako. Ustajao je nekoliko puta, nečujno prilazio kovčegu, vadio knjigu, razgledao je i procenjivao, pa bi je onda vraćao u kovčeg sa uverenjem da profesor neće ništa primetiti. Ali čim bi se vratio u postelju i počeo da razmišlja, javljale su se opet sumnje. Činilo mu se da su mrlje od tutkala tolike da ne mogu ostati neprimećene. Tako bi se kolebao neko vreme, a onda bi, ne mogući da izdrži neizvesnost, ustajao da stvar ponovo razgleda i da se uveri.

Nebrojeno puta on je te noći ponovio u sebi ceo prizor sa predajom knjige, kako bi on, po njegovom mišljenju, trebalo da izgleda. Ući će u biblioteku kad u njoj bude što više đaka, tako da se profesor neće moći toliko baviti njime i njegovom knjigom. Ući će sa ravnodušnim izrazom na licu, poklonice se i kazaće: "Molim, gospodine profesore." Ili ne, neće ništa kazati, jer bi time već privukao pažnju na sebe, nego će se samo pokloniti. Knjigu će zaviti u beo tabak hartije i tu pred profesorom je izvaditi, tako da on vidi sa koliko je pažnje knjiga čuvana. To je dobra misao. Da, ali tada će profesor uzeti knjigu, rastvoriti je brzim pokretom, a knjiga će zapucketati i odmah pokazati nevešto i grubo slepljena mesta. I tada, tada će nastupiti – on sam ne zna šta će upravo nastupiti – ali nastupiće ono nepoznato od čega on strepi, zbog čega ne spava, slabo jede i rđavo uči već mesecima, nastupiće negodovanje i oštre reči toga strašnog čoveka, pa saslušavanje, pa kazna i bruka i plaćanje. Nastupiće, ukratko, sve one neodređene, složene i mnogobrojne odgovornosti kojima on ni u mislima ne sme u lice da pogleda ni da ih oceni, proračuna i izmeri, i samo želi da ih po svaku, pa i najvišu, cenu izbegne.

Tako bi opet zaspao, smišljajući najčudnije procedure koje će biti na njega primenjene, sa naročitim planom, grubo i nemilosrdno.

Bilo je vlažno januarsko poslepodne. Dečak je uzeo knjigu iz kovčega. Na mutnoj svetlosti zimskog dana ona mu je sada izgledala iskrpljena, žalosna i upropašćena, očigledno i nepopravljivo. Spreman na najgore, zavio je knjigu u belu hartiju i krenuo u školu.

Obilazio je oko bibliotekarovih vrata, zapitkivao drugove koji su ulazili, brojao one koji su ulazili, i kad je u jednom trenutku vidio da su ušla trojica odjednom on je kucnuo i, ne čekajući odgovora, ušao.

To je dakle ta soba u koju bi najbolje bilo da nikad nije ni ušao, i to je taj trenutak! Zubi su mu cvokotali i desna noga neprijatno poigravala. Stao je u potiljak iza onih što su išli pre njega i trudio se da ne drhti. Zaokupljen svojim mislima, nije ni primetio kako su jedan po jedan nestali oni koji su stajali pred njim. Tako se odjednom

našao lice u lice sa riđim snažnim čovekom koji je ispunjavao tolike njegove misli i snove za poslednjih pet meseci.

Profesor je sad bio vidno izmenjen. Natmuren i taman, sa jakim podočnjacima i nezdravom bojom, on je ostavljao utisak zabrinutog i bolesnog čoveka.

Dečak je razmišljao da li je to gore i opasnije ili bolje i povoljnije po njega. U isto vreme on se i duboko klanjao i mrmeljao nešto kao: "Molim, gospodine profesore", i sporo i nespretno razvijao belu hartiju. Profesor, utučen i mrzovoljan, nije ga ni pogledao. Uzeo je knjigu, udario njome po dlanu leve ruke, pogledao broj na poledini, zatim crvenom pisaljkom precrtao dečakovo ime u spisku, a knjigu položio na ostale knjige koje je pre toga primio. Ne dižući pogleda, profesor pruži ruku za narednu knjigu, ali je dečak stajao kao omađijan pred njim. Tek kad ga onaj drug iza leđa odgurnu i pruži svoju knjigu, on se ukloni u stranu i neodlučnim korakom, polagano i oprezno, kao u snu, u jednom od onih snova u koje čovek ne veruje ni u trenutku dok ih sniva, pođe vratima. Po leđima je osećao jezu i očekivao je kao pouzdano da će ga viknuti po imenu i pozvati natrag. Tako je izišao. Upravo, više su ga izgurali đaci koji su izlazili i ulazili u biblioteku.

Kao u snu, jednako sa jezom po leđima, i jednako očekujući, neminovno očekujući da će ga neko zovnuti da se vrati, prošao je širokim hodnikom u kom je visila crna tabla s imenima srećnih koji dobivaju pisma; sada je nije ni pogledao. Zaputio se jednoličnom ulicom, po mokrom i prljavom snegu, sve očekujući da će ga zovnuti. Ne, niko ga nije zvao. Šta se desilo? Desilo se najveće čudo: da se ništa nije desilo. Sve je prošlo prirodno i jednostavno. Sve je srećno i dobro rešeno. Nema više pokvarene knjige ni straha od odgovornosti i kazne. Za celo vreme svog mučenja on je sva moguća rešenja predviđao i zamišljao do sitnica, samo ne ovo i ovako. Zategnutost, koja je u njemu trajala i rasla mesecima, sad je odjednom popustila. Kao da sva ona strahovanja i slutnje nisu nikad postojali ni mučili ga. Sve je odjednom zbrisano i zaboravljeno. Osećao je da bi trebalo da se raduje, da klikće od veselja što je sve ovako neočekivano dobro prošlo. Da, trebalo bi da se raduje, možda se stvarno i raduje, ali u toj praznini, koja je usled naglog i povoljnog rešenja odjednom nastala u njemu, ne može ta radost da nađe mesta ni odjeka.

Raduje se, ali se vuče ulicama kao isprebijan, kao posle bolesti. Obuzima ga osećanje nerazumljive ganutosti. U grlo mu se penje bezglasen jecaj i tu poigrava sa svakim korakom. Idući tako, sporo i zbunjeno, dođe kući, uđe u sobu i prvi put posle toliko vremena otvori slobodno i ne obazirući se ni na koga svoj kovčeg. Bacio je brz pogled na mesto na kom je toliko meseci stajala ta strašna knjiga, zatim je zatvorio kovčeg i seo na njega pogružen.

Tako je sedeo dugo, zanesen, pognute glave, sa laktovima oduprtim o kolena, sa grčevito prepletenim prstima, kao neki zreo i premoren čovek koji se potpuno predaje kratkim trenucima odmora i zatišja.

PROZOR

U mom ranom detinjstvu imao sam jednog druga koji mi je bio i ostao zagonetan. Zvao se Miško. Bio je možda i godinu-dve mlađi od mene, i sitan je bio i neugledan, ali hrabar i preduzimljiv, sa nepredvidljivim nastupima i zloće i dobrote. Jednog dana mi je rekao tiho, kroz stegnute zube:

– Hajdemo večeras da razbijemo prozore babi Kokotovički! Hoćeš li?

Ta baba je živela sama u osamljenoj kući koja je imala nečeg od veštice kuće iz bajke. Kuća je bila niska, ali prostrana, jer se protezala duboko u dvorište koje je bilo prava bašta; prema ulici je imala usko lice sa svega dva prozora, izgubljena u žutom zidu ispod ogromnog mrkog krova. Baba je po nečem ličila na tu svoju kuću. Debela, sa starinskim naočarima koje su joj se upijale u teško salo bezbojnog lica, kao da ih nikad ne skida. Npoverljiva i mrka, ali ljubopitljiva, grlata, ćudljiva i pokretna kad joj treba, ona je bila prilična napast za komšiluk, ali naročito stroga prema deci koja su se igrala pod njenim prozorima ili oko njene bašte. Čini mi se da je niko nije voleo.

Nekad je živela u toj kući sa mužem i četvoro ili petoro dece. Muž je umro, i od dece su neka poumirala a neka se poudavala, poženila i izgubila negde u svetu. Te njene porodice sećaju se samo stari ljudi i žene. A već godinama niko je ne zna drugačije nego kao usamljenu i nasrtljivu babu.

U tom našem svetu na strmoj periferiji Sarajeva, žena koja živi sama, pa ma i bez ikakve svoje krivice, gledana je čudno i popreko, sa sujevernom pretpostavkom da to mora da je neko nesrećno stvorenje koje ni drugima ne donosi sreću. Nešto od tog sujevernog shvatanja lebdelo je oko babine kuće, i s godinama se sve više zgušnjavalo u atmosferi neodređenog straha i potmule mrzosti. Svojim nnpoverenjem i oštrinom prema ljudima, baba je i sama utvrđivala takvo shvatanje kod ovog siromašnog i neukog sveta.

Eto, o toj ženi je bila reč.

– Zašto? Kako da razbijemo? – pitao sam zbunjen.

Moj drug nije imao mnogo strpljenja, niti je voleo da stvari objašnjava, i tražio je samo da se izjasnim hoću li da učestvujem sa njim u pohodu na babine prozore ili neću. Odgovorio sam da neću.

– Nećeš?

Nastao je trenutak tišine; bilo je mučno; osetio sam potrebu da objasnim svoje odbijanje. Ne znam sada kako sam to rekao jezikom kojim smo kao dečaci govorili, ali sećam se da sam navodio kao neke razloge. Prvo, baba je odvratna, stalno nas grdi i tužaka roditeljima, i ja je ne mrzim ništa manje nego što je mrze Miško i ostali drugovi, ali razbiti joj prozore, to mi izgleda i suviše teška kazna. A zatim, baba neće

mirovati: tužice ne samo roditeljima i učitelju nego i policiji, a ja se toga plašim. Plašim se toga svega, a naročito očevih batina, jer svi znaju kakvog strogog i opakog oca imam.

Miško je saslušao, ali mi je kod poslednje reči koju sam izgovorio okrenuo leđa, i to ne naglo i gnevno, nego polako i prirodno, kao čovek koji je bio pošao na pogrešna vrata.

Ostao sam zbunjen i uznemiren, i celo poslepodne i uveče, kad sam stigao kući, mislio sam: večeras će se nešto teško desiti. Miško će polupati babi Kokotovički prozore. I ja, evo, znam za to. Šta treba da uradim. Tako sam se pitao, dok je moj nemir neprestano rastao. Da odem do babe i da je upozorim? Ne, nikako: ja sam na Miškovoju strani a protiv babe. Da potražim Miška i da ga odvratim od tog pothvata? Neće poslušati. Ko zna hoće li hteti i da razgovara sa mnom? Da mu se pridružim? To ne mogu.

Utom je pao i mrak. I kao uvek, seli smo za večeru. – To je u našem kućnom životu težak čas sa ustaljenim, strogim ceremonijalom koji je svima bio mučan i nemio. Nikad nisam mogao saznati zašto su mom ocu, oporom čoveku starinskih shvatanja, bile potrebne te zajedničke porodične večere. Za celo vreme on ne bi reči progovorio, jedino što bi se grubo obrecnuo na majku ili na mene, kad bi našao da nešto nije u redu. (Moj brat i moja sestra bili su mlađi od mene, i ja sam nekako bio odgovoran za sve troje.) Očevo prisutvo ležalo je na nama kao teret i senka i stalno osećanje nelagodnosti i straha kojim smo plaćali svaki zalogaj. Ni danas ne znam zašto nas je bez razloga kažnjavao svojim ćutanjem i izbegavao pogledom, ni kome se to on svetio mućeci nas ni krive ni dužne.

Te zajedničke večere, posle veselo provedenog dana, bile su za mene uvek teške; ova večerašnja izgledala mi je beskrajna. Jeo sam, ali odsutan, mučen brigom koja me nije napuštala. U nekoliko mahova osetio sam potrebu da viknem pred svima (iako se za večerom ne sme govoriti):

– Miško će večeras razbiti prozor babi Kokotovički!

Ali sam svaki put progutao svoj uzvik, zajedno sa oporim zalogajem.

Umor od dnevne igre i toplo jelo kao da su smirivah moje uzbuđenje. Javljala se potreba za snom; nailazile su neke mirnije misli. Možda Miško neće učiniti ništa. Šta sve dečaci ne snuju i ne govore, i kakvi sve planovi nisu ostali na rečima! Iako, pravo govoreći, on nije od onih što samo prete a pretnje ne izvršavaju. Ali, ko zna, možda je i on sada umoran i sit sanjiv. Možda se ipak predomislio? Jer, na kraju, nije to mala stvar polupati prozore babi Kokotovički, koja će dići nebo i zemlju samo da uhvati krivca i naplati štetu. Mučna je misao na krivicu, na policiju, na skandal u susedstvu, i prijatno je osloboditi se te misli bar za koji trenutak.

Otac je odgurnuo sud ispred sebe. To je bio znak da je kraj večeri. Došla je molitva u kojoj se pojedine reči, mutne i teške od zlovolje, nisu ni razumevale. Zatim očevo spremanje i pranje nogu. Pri tom se kretao sporo, ali stalno i svuda, tako da ni za

koga od nas nije bilo dovoljno mesta ni vazduha. Te večeri je, kako se meni činilo, bilo naročito teskobno i neprijatno tiho. I ta teskoba i tišina su rasle nekako preko uobičajene mere, da se nije moglo vide ti dokle će tako i gde će se završiti. A onda ih je odjednom prolomio i potpuno zbrisao – tresak. Staklo na prozoru u prednjoj sobi prslo je u parčad.

Sad je nastala neka nova tišina. Svak je stajao nepomičan na mestu na kom se zadesio. Ja sam mislio samo jedno: to je Miškova praćka.

Svi su se zgledali, samo sam ja stajao oborenih očiju. Za mene su sa zveketom razbijenog stakla upali u sobu i Miško ("Nećeš?") i baba Kokotovička i učitelj i policija, i sve živo i mrtvo što se u meni vezivalo sa njima.

Posle prvog zaprepašćenog ćutanja, digli su se povici i pitanja ukućana. Sestra, koja je bila već zadremala, udarila je u plač. Sve je to za mene bilo samo sastavni deo opšte gužve i graje koju sam samo ja čuo i video. Sudnji dan se stvorio tu za mene. U mojoj glavi kovitlac od ukućana i samo meni vidljivih i znanih pridošlica. Svi se oni guraju oko mene, viču, hvataju me, dokazuju nešto, traže nešto, ispituju, prete, a sve je mučno i neobjašnjivo i zamršeno do besmisla i potpunog neshvatanja. I u svemu tome ja sam jedini koji mora da odgovara svima i objašnjava sve, i jedini koji ne može i ne ume da kaže nijedne reči objašnjenja ni opravdanja.

A onda se sve stišalo. Svega je nestalo, ili je sve zaklonila krupna očeva pojava. Čuo sam samo kako je, idući put mene, rekao:

– To su svakako tvoji krasni jarani!

Njegove reči su bile zlovoljne i mukle, jedva razumljive, kao i reči njegove večernje molitve.

To što je dalje dolazilo, poznavao sam vrlo dobro odranije. Za to je postojao u našoj kući već utvrđen red.

Najpre se tako izdigne, ispravi tamna (ili se meni čini da je tamna) figura očeva i pride mi tako blizu da od nje ne vidim ništa drugo, a od njene blizine ne vidim pravo ni nju samu. Iz te figure isuče se odnekud dugačak crn kaiš koji odmah nestane. Jer, tada nestane i oca i mene i kuće i poznatog sveta. Sve pređe u nejasnu, do neizdržljivosti bolnu igru. Prostor oko mene ispune udarci, samo udarci, nejednaki po snazi, ali jedan strašniji od drugog, bezbrojni i svudašnji. A negde u tom prostoru postoji još i nemirno malo telo koje, želeći da izbegne udarce, nailazi na njih pri svakom pokretu, ali postoji samo kao svest o strašnom bolu od koga se, kao nemoćna životinja, brani jedino vriskom i jaukom.

Ne mogavši izdržati dečji jauk i u želji da me odbrani, ponekad bi se u taj prizor umešala i moja majka, ali ja ne bih ništa video ni primetio; znao sam to jedino po masnicama što su se docnije mogle videti na njenim rukama kojima bi me milovala i tešila.

Ceo taj prizor, koji se povremeno kao nepogoda prolamao u našoj kući, izgledao je meni kao stvar koja postoji isključivo radi mog oca. Moj bol i strah tu su bili

sporedni. Za mene sve to nije imalo ni smisla ni oblika ni trajanja. Naiđe, ne znam pravo zašto; bude, ne znam kako; i prođe, ne znam kad.

Sve se to ponovilo i ove večeri. Otac me je tukao dugo i gnevno. Čak ni majka nije prilazila da me brani. Posle je došao stišan plač sa obilnim suzama, a zatim nešto kao spavanje isprekidano jecajima. Probudila me je prva belina dana. Uboji na meni bili su budni. U hladnoj, osuđeničkoj svetlosti prvog svitanja svi su predmeti bili nemilosrdno sami, kao nagi, samo ono što su. Na stolici pored mene tanjirić od providnog stakla, sa nešto mrva. Tu je sinoć moja majka, da me uteši, stavila dve gurabije koje ja, u svom bolu i gnevu, nisam hteo ni da pogledam. U toku noći došla je moja sestra i pojela ih. (Znam to sigurno, jer ona pronade i pojede sve što je slatko a nije pod ključem.) Razbijeni prozor zapušila je majka jastukom bez navlake. I to izgleda vrlo, vrlo ružno.

I pre i posle toga otac me je, u nastupima meni nerazumljivog gneva, mnogo i često tukao, kao i mog brata čim je malo poodrastao. (Celog veka se posle lečimo od tog detinjstva!) Ali nikad, čini mi se, ni pre ni posle nisam teže ni gorče osetio bol i poniženje od tih batina kao toga jutra, dok su još svi u kući spavali i dok se kroz razbijen prozor ukazivao u prvoj svetlosti spoljni svet, pun besmislenih zala i nerazumljivih, zamršenih odgovornosti.

ASKA I VUK

Ovo se desilo u ovčijem svetu na Strmim Livadama. Kad je Aja, krupna ovca teškog runa i okruglih očiju, ojagnjila svoje prvo jagnje, ono je izgledalo kao i sva ostala novorođenčadi šaka vlažne vune koja počinje da kmeči. Bilo je žensko. I bilo je siročče, jer je Aja upravo tih dana izgubila muža koga je mnogo volela. To dete majka je nazvala Aska, nalazeći da je to vrlo pristalo ime za buduću ovcu-lepoticu.

Prvih dana jagnje je išlo za majkom, kao i sva ostala jagnjad, ali čim je stalo da trči na svojim još krutim i neobično izduženim nožicama, i da pase samostalno, odmah je počelo da pokazuje svoju ćud. Nije se držalo majčina skuta, nije slušalo njena dozivanja ni kucanje zvona na ovnu prethodniku, nego je volelo da luta putevima koje je samo nalazilo, da traži odvojenu pašu na udaljenim mestima.

Majka je opominjala svoje inače dobro i lepo i pametno dete, obasipala ga savetima i prekorima i predočavala mu sve opasnosti takvog vladanja u kraju kao što je njihov, gde ima uvek poneki lukav i krvoločan vuk, kome čobani ništa ne mogu i koji kolje ovce i njihovu jagnjad, naročito kad se odvoje i zalutaju. Strepela je Aja, i često se pitala u koga se umetnulo ovo njeno dete, i to žensko, da je ovako svojeglavo i nemirno. Na koga je da je, tek to šilježe – tako u ovčijem svetu nazivaju šiparice i

dečake – bilo je velika briga materina. U školi, Aska je prilično učila i dosta dobro napredovala. Ali kad god bi majka otišla da se raspita za njene ocene i vladanje, učiteljica je odgovarala da je dete darovito i moglo bi da bude prvi đak, samo da nije tako živo i rasejano. Jedino iz fiskulture imalo je stalno odličnu ocenu.

Jednog dana, kad je završila sa dobrim uspehom razred, Aska je stala pred majku i izjavila da želi da uči baletsku školu. Majka se najpre odlučno oduprla. Navodila je mnoge razloge, sve jedan ubedljiviji od drugog. Dokazivala je da niko u njihovoj porodici nije bio drugo do mirna ovca domaćica. Umetnost je, govorila je majka, nesiguran poziv koji nit hrani nit brani onog ko mu se oda. Put umetnosti uopšte je neizvestan, varljiv i težak, a igra je ponajteža i najvarljivija od svih umetnosti, čak ozloglašena i opasna stvar. Tim putem nije pošla nijedna ovčica iz dobre kuće. I sve tako. – Šta će, najposle, kazati ceo ovaj naš ovčiji svet kad čuje da je moja kćerka pošla upravo tim putem?

Tako je odgovarala Asku njena brižna i dobronamerna majka. Ali poznavajući narav svoje kćeri, unapred je znala da se njenoj želji neće moći dugo odupirati. I popustila je. Upisala je malu u ovčiju baletsku školu, nadajući se da će tako možda donekle ukrotiti njen urođeni nemir, iako su i ovce i ovnovi iz stada u većini osuđivali tu majčinu odluku.

Ne bi se moglo reći da je Aja bila ravnodušna prema zamerkama i ogovaranjima ovaca i ovnova u toru i na paši, ali majka voli svoje dete toliko da uz njega zavoli i one njegove osobine koje ne odobrava u duši. Malo-pomalo, mirila se ovca-majka sa ćerkinom željom i počinjala drukčije da gleda na stvar. Ona se pitala šta, na kraju krajeva, može biti ružno u umetnosti? A igra je najplemenitija od svih veština, jedina kod koje se služimo isključivo svojim rođenim telom.

To mirenje joj je bilo utoliko lakše što je mala Aska zaista pokazivala mnogo dara i volje za igru, i vidno napredovala. A uz to, devojčica je bila čedna i bezazlena kako se samo poželeti može. Ali svoje čudne i opasne navike da luta daleko od ovčijih pašnjaka i plandišta nije mogla da se oslobodi nikada. I jednog dana desilo se ono čega se Aja uvek pribojavala.

Aska je sa odličnim uspehom završila prvu godinu baletske škole i upravo je trebalo da počne drugu. Bio je početak jeseni sa još jakim suncem, koje neprimetno počinje da bleđi, i toplim kratkim kišama od kojih se stvara radosna duga iznad vlažnih i obasjanih predela. Aska je toga dana bila naročito vedra i živahna – i rasejana. Zanesena svežinom dana i lepotom sočne trave, zašla je malo-pomalo sve do ivice udaljene bukove šume, pa čak i u nju. Tu je trava bila, kako se Aski činilo, naročito sočna i što dublje u šumu, sve sočnija.

U šumi je bilo još mlečne magle koja se, kao ostatak neke čudne noćne igre, povlačila pred suncem. Belo i svetlo i tiho. Slaba vidljivost i potpuna tišina stvarale su začaran predeo u kom prostor i daljina nisu imali mere i u kom je vreme gubilo svoje značenje.

Aska je njušila stare nagnute bukve obrasle mahovinom koja opija kao priča o neobičnom doživljaju, pretrčavala svetle zelene čistine, i činilo joj se da priči nema kraja ni neobičnim doživljajima broja. I kad je bila na jednoj od takvih čistina – našla se odjednom lice u lice sa strašnim vukom. Iskusan, star i drzak, on se bio privukao sve do tih krajeva u koje inače vukovi u to doba godine ne silaze. Njegovo olinjalo krzno, zelenkasto i smeđe, omogućilo mu je da se izjednači sa jesenjim bukvama i travom koja počinje da vene.

Divni predeo, koji je opijao i zanosio Asku, digao se odjednom kao tanka i varljiva zavesa, a pred njom je stajao vuk užagrenih očiju, podvijena repa i kao na smeh malko iskeženih zuba, strašniji od svih majčinih opomena. Krv se u Aski sledila i nožice su pod njom odrvenele. Prisećala se da treba da dozove svoje, i otvarala je usta, ali glasa nije bilo. Ali smrt je pred njom bila, nevidljiva a jedina i svugdašnja, grozna i neverovatna u svojoj grozoti.

Vuk je napravio polukrug oko svoje nepomične žrtve, polaganim, mekim hodom koji prethodi skoku. Izgledalo je da sa nevericom, ukoliko vukovi poznaju nevericu, posmatra šilježe i da se sa sumnjom, jer za sumnju su vukovi sposobni, i sa strahom od zamke pita kako je ovako mlado, belo i lepo, moglo zalutati čak ovamo i doći mu tako reći pod zub.

Za žrtvu to su bili neočekivani čudni trenuci, negde između samrtnog užasa, u kom je već bila potonula, i nezamišljene, krvave i konačne činjenice koja se krije iza reci – smrt. To je već premrloj Aski ostavljalo nešto malo vremena i tamo gde je mislila da ga više nema i ne može biti, ali tako malo da je to jedva ličilo na vreme. To joj je dalo i snage za pokret, ali to nije bio pokret odbrane, jer za njega nije bila sposobna. Poslednji pokret mogao je biti samo – igra.

Teško, kao u mučnom snu, devojčica je učinila prvi pokret, jedan od onih pokreta koji se vežbaju uz "štanglu" i koji još i ne liče na igru. Odmah za tim je izvela drugi, pa treći. Bili su to skromni, ubogi pokreti na smrt osuđenog tela, ali dovoljni da za koji trenutak zaustave iznenađenog vuka. I kad je jednom počela, Aska ih je nizala jedan za drugim, sa užasnim osećanjem da ne sme stati, jer ako između jednog i drugog pokreta bude samo sekund razmaka, smrt može ući kroz tu pukotinu. Izvodila je "korake", onim redom kojim ih je učila u školi i kao da čuje oštri glas svoje učiteljice: "Jedan – i – dva! Jedan – i – dva – i – tri!" Tako je išlo sve redom. Sve što je u toku prve godine mogla da nauči. Pokreti su kratki, brzi, i ne mogu da ispune vreme što stoji nepomično kao praznina iz koje stalno preti smrt. Prešla je i na figure koje se u školi izvode bez oslona, na sredini sale. Ali tu su njeno znanje i njene snage bili ograničeni. Pravilno i potpuno umela je da izvede dve-tri figure. I ona ih je izvodila grozničavo. Jedna, pa druga, pa treća. I tu je bio otprilike kraj njenog znanja i veštine. Morala je da ponavlja pokrete, a bojala se da ponavljanjem ne izgube od svoje snage i privlačnosti. I uzalud je nastojala da se seti još nečega što bi mogla da izvede i čime bi zatrpala ponor koji je čeka na kraju igre. Vreme prolazi, vuk još gleda i čeka, ali već počinje da se približava,

a pred njom su nemilosrdno zatvorena sva dalja znanja klasične igre, i glas učiteljice postaje sve tiši, gubi se negde potpuno. Dobro je poslužilo njeno znanje, ali sad je i njemu došao kraj. Znanje izneverilo, škola ne ume ništa više da joj kaže, a valja živeti i, da bi se živelo, – igrati.

I Aska je krenula u igru iznad škola i poznatih pravila, mimo svega što se uči i zna.

Ko zna da li je svet ovaj, otkad postoji, video ono što je toga dana videla skromna i bezimena šuma iznad Strmih Livada.

Preko zelenih čistina, preko uskih prolaza, između sivih i teških bukovih drveta, po glatkom i smeđem ćilimu od lišća koje se godinama slaže jedno na drugo, igrala je ovčica Aska, čista, tanka, ni još ovca ni više jagnje, a laka i pokretna kao bela vrbova maca koju nosi vetar, sivkasta kad bi ušla u pramen tanke magle a svetla, kao iznutra obasjana, kad bi se našla na čistini prelivenoj suncem. A za njom je, nečujnim koracima i ne odvajajući pogled, od nje, išao matori kurjak dugogodišnji i nevidljivi krvnik njenog stada.

Lukavi, hladni i poslovično oprezni vuk, kome ni ljudi ni životinje nisu mogli ništa, bio je najpre iznenađen. To iznenađenje pretvaralo se sve više u čuđenje i čudnu, neodoljivu radoznalost. Isprva se prisećao ko je i šta je, gde se nalazi i šta treba da radi, i samo je govorio sam sebi: "Da se prvo nagledam ovog čuda neviđenog. Tako ću od ovog čudnog šilježeta imati ne samo krv i meso nego i njegovu neobičnu, smešnu, ludu i ludo zabavnu igru, kakvu kurjačke oči još nisu videle. A njegova krv i meso nikad mi ne ginu, jer ga mogu oboriti i zaklati kad god hoću, i učiniću to, ali tek na svršetku igre, kad vidim celo čudo dokraja."

Misleći to, vuk je išao za ovčicom, zastajkujući kad ona zastane i opružajući korak kad ona ubrza ritam igre.

Aska nije mislila ništa. Samo je iz ovog malog tela, koje je bilo satkano od čistih sokova životne radosti a osuđeno na neminovnu i neposrednu smrt, izvlačila neočekivanu snagu i neverovatnu veštinu i raznolikost pokreta. Znala je samo jedno: da živi i da će živeti dok igra, i što bolje igra. I igrala je. To nije više bila igra, nego čudo.

Tako se – novo čudo! – i vukovo čuđenje pretvaralo sve više u divljenje, stvar potpuno nepoznatu u vučijem rodu, jer kad bi vukovi mogli da se ičem na svetu dive, oni ne bi bili ono što su. A to nepoznato osećanje divljenja obeznanilo je vuka toliko da ga je ova izgubljena ovčica, mrtva od straha od smrti, vukla za sobom kao da ga vodi na nevidljivoj ali čvrstoj uzici, vezanoj za nevidljivu alku koja mu je proturena kroz njušku.

Idući tako mesečarski, ne gledajući gde staje i ne dajući sebi više računa o pravcu u kom ide, vuk je jednako ponavljao sam u sebi: "Krv i meso ovog šilježeta nikad mi ne ginu. Mogu da ga raščerečim u svakom trenutku, kad mi se prohte. Nego, da se nagledam čuda. Da vidim još ovaj pokret, pa još ovaj..."

I sve tako, još ovaj, pa još ovaj, a svaki je bio zaista nov i uzbudljiv i obećavao idući, još uzbudljiviji. Promicale su, jedna za drugom, šumske čistine i sumračni vlažni hodnici ispod bukava, zastrti suvim lišćem.

Sto života osećala je sada u sebi mala Aska, a sve njihove snage upotrebila je da produži jedan jedini, svoj život, koji je bila već pregorela.

Mi i ne znamo kolike snage i kakve sve mogućnosti krije u sebi svako živo stvorenje. I ne slutimo šta sve umemo. Budemo i prođemo, a ne saznamo šta smo sve mogli biti i učiniti. To se otkriva samo u velikim i izuzetnim trenucima kao što su ovi u kojima Aska igra igru za svoj već izgubljeni život. Njeno telo se više nije zamaralo, a njena igra je sama iz sebe stvarala nove snage za novu igru. I Aska je igrala. Izvodila je sve nove i nove figure, kakve ne poznaje škola nijednog učitelja baleta.

Kad bi joj se učinilo da se vuk pribira i priseća ko je i šta je, onda je pojačavala brzinu i smelost svoje igre. Izvodila je preko oborenih debala neobične skokove, koji su vuka nagonili na smeh i na novo divljenje i izazivali u njemu želju da se ponove. Skakala je na povaljene bukve i na onom jastučiću od mahovine koja ih pokriva, stojeći samo na stražnjim nogama, pravila od sebe belu, veselu čigru koja zaslepljuje oči gledaoca. Zatim bi uspravljena, samo na prednjim nogama, pretrčala sitnim i sve bržim koracima neku ravnu i još zelenu površinu među drvetima. Kad bi naišla na otvorenu strminu, spustila bi se strmoglave, oponašajući smelu skijašicu, niz stazu od glatkog suvog lišća, ali tako brzo kao kad neko palcem prevuče briljantan "glisando" preko klavijature: fuuu-it! A vuk bi se sašuljao za njom što brže može, samo da ne izgubi iz vida ništa od igre. Još uvek je ponavljao u sebi da mu, pre ili posle, krv i meso ovog šilježeta ne ginu nikad, samo da vidi potpuno i do kraja njegovu igru, ali je to ponavljao svaki put sve kraće i slabije, jer je u njemu sve više mesta zauzimala igra i potiskivala sve ostalo.

A ni vreme ni dužinu puta nisu merili ni vuk ni Aska. Ona je živela a on je uživao.

Kad su čuli bolni meket ovce Aje i razabrali uznemirenost koja je išla od stada do stada, čobani su izabrali između sebe dvojicu mlađih i smelijih i poslali ih u šumu da potraže izgubljeno neposlušno šilježe. Jedan od njih je imao samo drenovu toljagu, ali dobru, a drugi je nosio o ramenu pušku, ako se tako može nazvati ono nešto garave kapislare. To je bila slavna starudija, jer se pričalo da je njegov otac ubio iz nje, na samoj ogradi svoga tora, izgladnela vuka. A i to, kao sve što se priča, ko zna kako je bilo, i da li je bilo ili nije. Svakako, to je bilo jedino parče vatrenog oružja na Strmim Livadama, i ono je služilo više da podigne hrabrost i samopouzdanje kod čobana, nego što je bilo stvarno opasno za vukove.

Došli su do ivice šume i tu su malo oklevali, pitajući se u kom pravcu da krenu. Jer u šumi ima hiljadu ulaza, a ko će sagledati nevidljive tragove jagnjećih papaka. Pošli su po tragu zelene trave i dobre paše, kao najsigurnijem. Sreća ih je poslužila. Tek što su ušli malo dublje u šumu i ispeli se na malu uzvisinu, ugledali su u dubini

ispred sebe čudan prizor. Stali su i pritajili se. Kroz dubok otvor u granju mogli su neprimećeni da vide: u smelim a pravilnim piruetama ovčica Aska prelazi zelenu čistinu, a za njom, na odstojanju od nekoliko koraka, klipše krupni olinjali vuk, i oborene njuške, sav u pogledu, povlađuje repom.

Nekoliko trenutaka čobani su stajali kao skamenjeni od čuda, ali onda su se pribrali. Kad je Aska došla do prvih drveta i tu naglo promenila oblik i ritam igre, a vuk se nalazio još na čistini, okrenut gledaocima bočno, stariji čobanin je skinuo pušku, nanišanio i opalio. Odjeknula je šuma i poletelo suvo lišće sa retkim, uplašenim pticama.

Na okrajku čistine desila se neočekivana stvar. Iz svog prekinutog pokreta, kao ptica pogođena u letu, pala je – Aska, a vuk je kao zelena senka klisnuo u šumu.

Čobani su strčali i na ravnom mestu našli onesvećenu Asku. Nikakve povrede nije bilo na njoj, ali je ležala u šumskoj travi kao mrtva. Iza vuka je ostao krvav trag.

Stariji čobanin je napunio pušku, a mladi je prihvatio svoju toljagu sa obe ruke, i tako su krenuli za krvavim tragom. Išli su sporo i oprezno. Ali nije im trebalo mnogo ići. Ranjeni vuk je imao sange da beži svega stotinak koraka, dok mu je rana bila još vruća, a onda se srušio u jednom čestaru. Stražnji deo tela bio mu je oduzet, ali je prednjim nogama kopao zemlju, izmahivao glavom i kezio zube. Lako su ga dotukli.

Sunce je bilo tek prošlo polovinu neba kad su se čobani vratili. Silazili su zagasitim pašnjacima, između stada i torova. Mlađi je vezao kurjaka svojom tkanicom za stražnje noge i lako vukao niza stranu njegovu krvavu i izduženu telesinu. A stariji je nosio belo šilježe. Prebacio ga je, po čobanskom običaju, sebi preko vrata. Askina lepa glava visila mu je, kao mrtva, niz levo rame.

Velika je bila radost na Strmim Livadama. Bilo je čestitanja, graje i pevanja, i prekora i suza i pocikivanja i veselog blejanja bez kraja i konca.

Aska je došla sebi. Pribirala se sporo, ležeći u travi nepomična i skopnela, više slična bačenom runu nego živoj ovčici. Nije osećala na sebi zdrava mišića ni žilice koja nije bolela. Oko nje je, suzna i presrećna, užurbano trčala njena majka i kupile se ovce i ovnovi kao na čudo.

Aska je dugo болоvala i sporo se oporavljala od strašnog doživljaja, ali su njena mladost i volja za životom, majčina dobra nega, i opšte saučešće svih stanovnika Strmih Livada najposle savladali bolest. I Aska je ozdravila i postala poslušna ćerka i dobra učenica, a s vremenom i prvakinja baleta na Strmim Livadama.

Po svetu se pisalo i pričalo i pevalo o tom kako je ovčica Aska nadigrala i prevarila strašnog vuka. Aska sama nije nikad govorila o svom susretu sa zverom ni o svojoj igri u šumi. Jer, o najvećim i najtežim stvarima svoga života niko ne voli da govori. Tek kad je prošlo nekoliko godina i kad je u sebi prebolela svoje teško iskustvo, Aska je po svojoj zamisli postavila čuveni balet, koji su kritičari i publika nazivali "Igra sa smrću", a koji je Aska uvek nazivala "Igra za život".

Posle je živela dugo i srećno, postala igračica svetskog glasa, i umrla u dubokoj

starosti.

I danas, posle toliko godina, igra se taj njen čuveni balet u kom umetnost i volja za otporom pobeđuju svako zlo, pa i samu smrt.

MOST NA ŽEPI

Četvrte godine svoga vezirovanja posrnu veliki vezir Jusuf i kao žrtva jedne opasne intrige pade iznenada u nemilost. Borba je trajala celu zimu i proleće. (Bilo je neko zlo i hladno proleće, koje nije nikako dalo letu da grane.) A sa mesecom majem iziđe Jusuf iz zatočenja kao pobednik. I život se nastavi, sjajan, miran, jednoličan. Ali od onih zimskih meseci, kad između života i smrti i između slave i propasti nije bilo razmaka ni koliko je oštrica noža, ostade u pobedniku veziru nešto stišano i zamišljeno. Ono neizrecivo, što iskusni i napaćeni ljudi čuvaju u sebi kao skrovito dobro, i što im se, samo pokatkad, nesvesno odražava u pogledu, kretnji i reči.

Živeći zatočen, u osami i nemilosti, vezir se setio življe svoga porekla i svoje zemlje. Jer, razočaranje i bol odvođe misli u prošlost. Setio se oca i majke. (Umrli su oboje još dok je on bio skroman pomoćnik nadzornika carskih štala, i on je dao da im se opervaze grobovi kamenom i podignu beli nadgrobni nišani.) Setio se Bosne i sela Žepe, iz kog su ga odveli kad mu je bilo devet godina.

Bilo je prijatno, tako u nesreći, misliti na daleku zemlju i raštrkano selo Žepu, gde u svakoj kući ima priča o njegovoj slavi i uspehu u Carigradu, a gde niko ne poznaje i ne sluti naličje slave ni cenu po koju se uspeh stiče.

Još toga istog leta on je imao prilike da govori s ljudima koji su dolazili iz Bosne. Raspitivao se, i kazivali su mu. Posle buna i ratova bejahu naišli nered, oskuda, glad i svakojake bolesti. On odredi znatnu pomoć svima svojim, koliko god ih još ima u Žepi, i u isto vreme naredi da se vidi šta im je najpotrebnije od građevina. Javiše mu da ima još četiri kuće Šetkića, da su ponajimućniji u selu, ali da je i selo i sav taj kraj osiromašio, da im je džamija oronula i ogorela, česma presahla; a najgore im je što nemaju mosta na Žepi. Selo je na bregu kraj samog utoka Žepe u Drinu, a jedini put za Višegrad ide preko Žepe, pedesetak koraka poviše ušća. Kakav god most načine od brvana, voda ga odnese. Jer, ili nabuja Žepa, naglo i iznenada kao i svi gorski potoci, pa podrije i otplavi grede; ili nadodje Drina, pa zajazi i zaustavi Žepu kod ušća, i ona naraste i digne most kao da ga nije ni bilo. A zimi se opet uhvati poledica po brvnima, pa da se polome i stoka i ljudi. Ko bi im tu most podigao, učinio bi im najveće dobro.

Vezir dade šest ćilima za džamiju, i novca koliko treba da se pred džamijom podigne česma sa tri lule. I u isto vreme odluči da im podigne most.

U Carigradu je tada živeo jedan Italijan, neimar, koji je gradio nekoliko mostova

u okolini Carigarda i po njima se proćuo. Njega najmi vezirov haznadar i posla sa dvojicom dvorskih ljudi u Bosnu.

Stigli su još za snega u Višegrad. Nekoliko dana uzastopce su gledali začuđeni Višegrađani neimara kako, pognut i sed, a rumen i mladolik u licu, obilazi veliki kameniti most, tucka, među prstima mrvli i na jeziku kuša malter iz sastavaka, i kako premerava koracima okna. Zatim je nekoliko dana odlazio u Banju, gde je bio majdan sedre iz koga je vađen kamen za višegradski most. Izveo je argate i otkopao majdan, koji je bio posve zasut zemljom i obrastao šipragom i borićima. Kopali su dok nisu našli široku i duboku žilu kamena, koji je bio jedriji i belji od onog kojim je zidan višegradski most. Odatle se spustio niz Drinu, sve do Žepe, i odredio mesto gde će biti skela za prevoz kamena. Tada se jedan od one dvojice vezirovih ljudi vrati u Carigrad s računom i planovima.

Neimar ostade da čeka, ali nije hteo da stanuje ni u Višegradu ni u kojoj od hrišćanskih kuća ponad Žepe. Na uzvisini, u onom uglu što ga čine Drina i Žepa, sagradi brvнару – onaj vezirov čovek i jedan višegradski kjabat su mu bili tumači – i u njoj je stanovao. Sam je sebi kuvao. Kupovao je od seljaka jaja, kajmak, luk i suvo voće. A mesa, kažu, nije nikad kupovao. Povazdan je nešto tesao, crtao, ispitivao vrste sedre ili osmatrao tok i pravac Žepe.

Uto se iz Carigrada vrati i onaj činovnik sa vezirovim odobrenjem i prvom trećinom potrebnog novca.

Otpoče rad. Svet nije mogao da se načudi neobićnom poslu. Nije ni nalićilo na most ono što se radilo. Najpre pobiše ukoso preko Žepe teške borove grede, pa između njih dva reda kolja, prepletoše prućem i nabiše ilovaćom, kao šanac. Tako svratiše reku i jedna polovina korita ostade suva. Upravo kad su dovršili taj rad, prolomi se jednog dana, negde u planini, oblak, i začas se zamuti i nabuja Žepa. Tu istu noć provali već gotov nasip po sredini. A kad sutra osvanu dan, voda je bila već splasla, ali je pleter bio isprovaljivan, kolje počupano, grede iskrivljene. Među radnicima i u narodu pođe šapat da Žepa ne da mosta na se. Ali već treći dan naredi neimar da se pobija novo kolje, još dublje, i da se isprave i poravnaju preostale grede. I opet je iz dubine odjekivalo kamenito rećno korito od maljeva i radnićke vike i udaraca u ritmu.

Tek kad sve bi spremljeno i gotovo, i dovućen kamen iz Banje, stigoše klesari i zidari, Hercegovci i Dalmatinci. Podigoše im drvenjare, pred kojima su klesali kamen, beli od kamene prašine kao vodenićari. A neimar je obilazio oko njih, saginjao se nad njima i merio im svaki čas rad žutim limenim trougaonikom i olovnim viskom na zelenom koncu. Već su bili s jedne i druge strane prosekli kamenitu i strmu obalu, kad ponestade novca. Nasta zlovolja među radnicima i u narodu mrmljanje da od mosta neće biti ništa. Neki koji su dolazili iz Carigrada pričali su kako se govori da se vezir promenio. Niko ne zna šta mu je, da li je bolest ili su neke brige, tek on biva sve nepristupaćniji i zaboravlja i napušta već otpoćele radove i u samom Carigradu. Ali posle nekoliko dana stiže vezirov čovek sa zaostalim delom novca, i gradnja se nastavi.

Na petnaest dana pred Mitrovdan, svet koji je prelazio Žepu preko brvna, malo poviše gradnje, primeti prvi put kako se s obe strane reke, iz tamnosiva kamena škrljavca, pomalja beo, gladak zid od tesana kamena, opleten sa svih strana skelama kao paučinom. Od tada je rastao svakog dana. Ali uto padoše prvi mrazevi i rad se obustavi. Zidari odoše kućama, na zimovanje, a neimar je zimovao u svojoj brvnari, iz koje nije gotovo nikud izlazio, povazdan pognut nad svojim planovima i računima. Samo je radnju prigledao često. Kad, pred proleće, stade led pucati, on je svaki čas, zabrinut, obilazio skele i nasipe. Pokatkad i noću, sa lučem u ruci.

Još pre Đurđevdana vratiše se zidari i rad otpoče ponovo. A tačno u po leta bi posao dovršen. Veselo oboriše radnici skele, i iz toga spleta od greda i dasaka pojavi se most, vitak i beo, sveden na jedan luk od stene do stene.

Na svašta se moglo pomisliti pre negoli na tako čudesnu građevinu u rastrganu i pustu kraju. Izgledalo je kao da su obe obale izbacile jedna prema drugoj svaka po zapenjen mlaz vode, i ti se mlazevi sudarili, sastavili u luk i ostali tako za jedan trenutak, lebdeći nad ponorom. Ispod luka se videlo, u dnu vidika, parče modre Drine, a duboko pod njim je grgoljila zapenjena i ukroćena Žepa. Dugo nisu oči mogle da se priviknu na taj luk smišljenih i tankih linija, koji izgleda kao da je u letu samo zapeo za taj oštri mrki krš, pun kukrikovine i pavite, i da će prvom prilikom nastaviti let i iščeznuti.

Iz okolnih sela povrve svet da vidi most. Iz Višegrada i Rogatice su dolazili varošani i divili mu se, žaleći što je u toj vrleti i divljini a ne u njihovoj kasabi.

– Valja rodit vezira! – odgovarali su im Žepljani i udarali dlanom po kamenitoj ogradi, koja je bila prava i oštrih bridova kao da je od sira rezana a ne u kamen sečena.

Još dok su prvi putnici, zastajkujući od čuđenja, prelazili preko mosta, neimar je isplatio radnike, povezao i natovario svoje sanduke sa spravama i hartijama, i zajedno s onim vezirovim ljudima krenuo put Carigrada.

Tek tada pođe po varoši i po selima govor o njemu. Selim, Ciganin, koji mu je na svom konju dogonio stvari iz Višegrada i jedini zalazio u njegovu brvnaru, sedi po dućanima i priča, bogzna po koji put, sve što zna o strancu.

– Asli i nije on čovek k'o što su drugi ljudi. Ono zimus dok se nije radilo, pa mu ja ne otiđi po desetak-petn'est dana. A kad dođem, a ono sve nerasporemljeno k'o što sam i ostavio. U studenoj brvnari on sjedi sa kapom od međedine na glavi, umotan do pod pazuha, samo mu ruke vire, pomodrine od studeni, a on jednako struže ono kamenje, pa piše nešto; pa struže, pa piše. Sve tako. Ja otovarim, a on gleda u mene onim zelenim očima, a obrve mu se nakostriješile, bi rek'o proždrijeće te. A nit govori nit romori. Ono nikad nisam vidio. I, ljudi moji, koliko se namuči, eto godinu i po, a kad bi gotov, pođe u Stambul i prevezosmo ga na skeli, odljuma na onom konju: ama da se jednom obazrije jal' na nas jal' na ćupriju! Jok.

A dućandžije ga sve više ispituju o neimaru i njegovom životu, i sve se čude i ne mogu da nazale što ga nisu bolje i pažljivije zagledali dok je još prolazio višegradskim

sokacima.

A neimar je dotle putovao i, kad bi, dva konaka do Carigrada, razbole se od kuge. U groznici, jedva se držeći na konju, stiže u grad. Odmah svrati u bolnicu italijanskih franjevacu. A sutradan u isto doba izdahnu na rukama jednog fratra.

Već idućeg dana, ujutro, izvestiše vezira o neimarovoj smrti i predadoše mu preostale račune i nacрте mosta. Neimar je bio primio samo četvrti deo svoje plate. Iza sebe nije ostavio ni duga ni gotovine, ni testamenta ni kakvih naslednika. Posle dužeg razmišljanja, odredi vezir da se od preostala tri dela jedan isplati bolnici, a druga dva daju u zadužbinu za sirotinjski hleb i čorbu.

Upravo kad je to naređivao – bilo je mirno jutro pod kraj leta – donesoše mu molbu jednog mladog a učenog carigradskog mualima, koji je bio iz Bosne rodом, pisao vrlo glatke stihove, i koga je vezir s vremena na vreme darivao i pomagao. Čuo je, kaže, za most koji je vezir podigao u Bosni, i nada se da će i na tu, kao svaku javnu građevinu, urezati natpis da se zna kad je zidana i ko je podiže. Kao uvek, on i sad nudi veziru svoje usluge i moli da ga udostoji da primi hronogram koji mu šalje i koji je s velikim trudom sastavio. Na priloženoj tvrđoj hartiji bio je fino ispisan hronogram sa crvenim i zlatnim inicijalom:

Kad Dobra Uprava i Plemenita Veština Pružiše ruku jedna drugoj, Nastade ovaj krasni most, Radost podanika i dika Jusufova Na oba sveta.

Ispod toga je bio vezirov pečat u ovalu, podeljen na dva nejednaka polja; na većem je pisalo: Jusuf Ibrahim, istinski rob božji, a na manjem vezirova deviza: U ćutanju je sigurnost.

Vezir je sedeo dugo nad tom molbom, raširenih ruku, pritiskujući jednim dlanom natpis u stihovima, a drugim neimarove račune i nacrt mosta. U poslednje vreme on je sve duže razmišljao nad molbama i spisima.

Prošle su, još letos, dve godine od njegovog pada i zatočeništva. U prvo vreme, posle povratka na vlast, on nije primećivao kakve promene na sebi. Bio je u najlepšim godinama kad se zna i oseća puna vrednost života; pobedio je sve protivnike i bio moćniji nego ikad pre; dubinom skorašnjeg pada mogao je da meri visinu svoje moći. Ali što je više odmicalo vreme, njemu se – umesto da zaboravlja – u sećanju sve češće javljala pomisao na tamnicu. Ako je i uspevao ponekad da rastera misli, on nije imao moći da spreči snove. U snu poče da mu se javlja tamnica, a iz noćnih snova je, kao neodređen užas, prelazila u javu, i trovala mu dane.

Postade osetljiviji za stvari oko sebe. Vređali su ga izvesni predmeti koje pre nije ni primećivao. Naredio je da se digne sav somot iz palate i zameni svetlom čohom koja je glatka, meka i ne škripi pod rukom. Zamrznu sedef, jer ga je u mislima vezivao s nekom studenom pustoši i osamom. Od dodira sedefa i od samog pogleda na nj trnuli su mu zubi i prolazila jeza uz kožu. Sve pokušstvo i oružje u kom je bilo sedefa odstranjeno je iz njegovih soba.

Sve poče da prima sa prikrivenim ali dubokim nepoverenjem. Odnekud se ustali u

njemu ova misao: svako ljudsko delo i svaka reč mogu da donesu zlo. I ta mogućnost počne da veje iz svake stvari koju čuje, vidi, rekne ili pomisli. Pobjednik vezir oseti strah od života. Tako je i ne sluteći ulazio u ono stanje koje je prva faza umiranja, kad čovek počne da s više interesa posmatra senku koju stvari bacaju nego stvari same.

To je zlo rovalo i kidalo u njemu, a nije mogao ni pomisliti da ga kome ispovedi i poveri; pa i kad to zlo dovrši svoj rad i izbije na površinu, niko ga neće poznati; ljudi će kazati prosto: smrt. Jer, ljudi i ne slute koliko ima moćnih i velikih koji tako ćutke i nevidljivo, a brzo, umiru u sebi.

I ovoga jutra je vezir bio umoran i neispavan, ali miran i sabran; očni kapci su mu bili teški, a lice kao sleđeno u svežini jutra. Mislio je na stranca neimara koji je umro, i na sirotinju koja će jesti njegovu zaradu. Mislio je na daleku brdovitu i mračnu zemlju Bosnu (oduvek mu je u pomisli na Bosnu bilo nečeg mračnog!), koju ni sama svetlost islama nije mogla nego samo delimično da obasja, i u kojoj je život, bez ikakve više uljudenosti i pitomosti, siromašan, štur, opor. I koliko takvih pokrajina ima na ovom božjem svetu? Koliko divljih reka bez mosta i gaza? Koliko mesta bez pitke vode i džamija bez ukrasa i lepote?

U mislima mu se otvarao svet, pun svakojakih potreba, nužde, i straha pod raznim oblicima.

Sunce je bleštalo po sitnoj zelenoj ćeramidi na kiosku u vrtu. Vezir obori pogled na mualimov natpis u stihovima, polako podiže ruku i precrta dvaput ceo natpis. Zaslade samo malo, pa onda precrta i prvi deo pečata sa svojim imenom. Ostade samo deviza: U ćutanju je sigurnost. Stajao je neko vreme nad njom, a onda podiže ponovo ruku i jednim snažnim potezom izbrisa i nju.

Tako ostade most bez imena i znaka.

On je, tamo u Bosni, bleštao na suncu i sjao na mesečini, i prebacivao preko sebe ljude i stoku. Malo-pomalo iščeznu posve onaj krug razrovane zemlje i razbacanih predmeta koji okružuje svaku novu gradnju; svet raznese i voda otplavi polomljeno kolje i parčad skela i preostalu građu, a kiše sapraše tragove klesarskog rada. Ali predeo nije mogao da se priljubi uz most, ni most uz predeo. Gledan sa strane njegov beo i smelo izvijen luk je izgledao uvek izdvojen i sam, i iznenađivao putnika kao neobična misao, zalutala i uhvaćena u kršu i divljini.

Onaj koji ovo priča, prvi je koji je došao na misao da mu ispita i sazna postanak. To je bilo jednog večera kad se vraćao iz planine i, umoran, seo pored kamenite ograde na mostu. Bili su vreli letnji dani, ali prohladne noći. Kad se naslonio leđima na kamen, oseti da je još topal od dnevne žege. Čovek je bio znojan, a sa Drine je dolazio hladan vetar; prijatan i čudan je bio dodir toplog klesanog kamena. Odmah se sporazumeše. Tada je odlučio da mu napiše istoriju.

ĆILIM

Baba Kata, samohrana udovica u sedamdesetoj godini, čista i ušuškana starica, ima na Bistriku kuću u kojoj živi i koja joj je ostala od oca, Petra Marunovića. Tu kuću je ona donela u miraz i u njoj je sada sama, pošto je nadživela muža, a dece nije nikad ni imala. To je jedna od onih malih sarajevskih kućica u dnu Bistrika koje izgledaju kao da su poklekale pred velikim usponom, u kojima vlada neka čista i svetla sirotinja i u kojima je jedini raskoš leti saksija mindušice, a zimi red dunja na rafu iznad dušekluka.

Oko te kuće vodi baba Kata već nekoliko godina spor sa opštinom. Sad prete da je izbace iz njene rođene kuće. Zbog toga je i došla ovog letnjeg dana 1941. godine u gradsku opštinu. Tu sedi u hladovitom i lepo nameštenom predsoblju i čeka da je primi novi, ustaški potpredsednik opštine.

Sedeći i čekajući, starica je prevrtala u glavi svoje račune sa opštinom i smišljala kako će najbolje i najubedljivije kazati potpredsedniku sve što ima da moli i na što ima da se žali. Zamišljena tako, ona je rasejano gledala u veliki persijski ćilim kojim je prekrivena sredina predsoblja, i ne primećujući ga pravo. Ali vreme prolazi, čekanje se odužilo, a njena misao uvek ista. Tako njenu pažnju počеше da privlače i šare prilično ugaženog ali još lepog ćilima. Posmatrala je skladne boje i bujne linije neobične vegetacije čije se žbunje i lišće čudno igra sa ljudskim okom. Isprepletano i kao vetrom zavatlano, ono izgleda da se sve jasnije pretvara u ljudsku ili životinjsku priliku, i kad već počne da liči na određeno stvorenje, odjednom se šara đavolasto iskrene, i zatim opet produžuje kao listić ili grana. I ta igra između biljnog i životinjskog sveta ponavlja se neprestano sa ponavljanjem istog ornamenta na ćilimu. A boje prate tu igru i menjaju se i prelivaju u skladu sa njom.

Gleda baba Kata svojim sitnim živim očima lepotu šarenog ćilima, zaboravlja polagano gde je, na što čeka, zbog čega je došla, i samo prati igru čudnih šara koje joj dolaze nekako poznate i koje je sve više i više zanose, ne u san nego u sećanje iz dalekog detinjstva.

Godina 1878.

U toj kući u dnu Bistrika živi kujundžija Petar Marunović. On je kalfa kod poznatog majstora Andrije Livnjaka, kod koga mu je otac radio kao prvi majstor, "na treću paru". Petar ima ženu i dvoje dece: Katu kojoj je sedam godina i jednog muškarčića kome je četvrta. Sa njima živi i Petrova majka Anđa, koja je stvarno glava ove kuće i koju svi zovu "nanom".

To je čista i lepa starica rumenog lica koje sja od mirne i pametne odlučnosti i od osmejka koji tu odlučnost s vremena na vreme ublažava. Ima već dve godine kako su joj noge gotovo potpuno oduzete. Snaha joj pomaže kad hoće da se digne i na dva štapa učini nekoliko koraka po sobi. Ali i tako nepomična na svom šiljetu, ona

upravlja svim poslovima u kući. Njoj dolazi svet iz komšiluka po savet i na razgovor, jer je svi znaju kao razumnu, iskrenu i do vidovitosti pronicljivu ženu. Kad ona nešto razmisli i zaključiti, i na kraju govora podigne, kao preteći, jednu od one dve štake što su uvek pored nje, onda je sigurno da je događaji neće u laž uterati, i da se onaj koji je poslušati neće pokajali:

Njen sin Petar je nesrazmerno visok i pognut čovek tridesetih godina, sa dugim brkovima na sitnom licu, miran i uslužan majstor, ali bez očeve veštine u poslu i bez majčine vedrine i razboritosti.

Snaha Marija je omalena, crnomanjasta, živa, sa očnim kapcima uvek malko zapaljenim, jedna od onih žena kod kojih materinstvo izaziva i razvija preteranu bezbrižnost i gramzivost koju ništa ne može zajaziti, a koja se s godinama pretvara u mrzovoljno i sitno tvrdičenje.

Toga avgustovskog dana 1878. godine svi su u kući, jer je čaršija zatvorena i Petar ne odlazi na posao. Već nekoliko dana očekuje se ulazak austrijske vojske u Sarajevo, a odjutros se čuje topovska paljba od Huma i Gorice.

Tih dana, svetlih i dugih sarajevskih letnjih dana, od kojih svaki izgleda kao praznik, bilo je tiše po baštama i avlijama na Širokači i Bistriku, bilo je straha po kućama i praznim sokacima. Ali tišina više pada u oči, jer straha ima ovde pomalo uvek i svuda. A jutros je, evo, zadrhtala tišina od muklog tutnja, pa se onda odjednom raskinula sa cepanjem i fijukom, kao suviše zategnuto platno.

Sa Gorice je počela austrijska baterija ubrzanom paljbom da bije sarajevsku tvrđavu i mahale oko nje. Sa Žute tabije odgovarala su joj dva teška turska topa, duboko, neujednačeno, i, čovek bi rekao, gnevno. A uporedo sa dizanjem sunca i jačanjem paljbe rastao je i dizao se strah. Nevidljiv i zarazan, nemoćan samo pred onima koji se ne boje, jer se biju, strah je igrao svoju igru sa sitnim bezbrojnim ljudima posakrivanim po kućama; peo im se u glavu, mutio misli i prevrtao shvatanja koja su izgledala nepokolebljiva i večna; savetovao im da beže, a podsecao im noge, vodio ih u zaklone, pa im odmah došaptavao da je mesto prekoputa mnogo sigurnije. Strah likuje i povija čoveka, gde god može, kao travku.

Dan odmiče. Topovska paljba ne prestaje, ali jednim delom počinje da se pretvara u razasuto puškaranje koje neprestano raste. Narod proliva krv i gine, kuće gore. Bije se nejednaka bitka za Sarajevo; do podne se nekako i koleba, ali od podne naglo naginje na austrijsku stranu. Modra vojska sliva se strmim mahalama kao voda i nezadržljivo puni sokak za sokakom.

U Marunovića kući pod Bistrikom strah kao i svuda, ali mu nana ne da da se razvije i ustali. Naređuje šta treba da se radi, kori snahu što plače, što se glasno moli Bogu i tako plaši decu.

Deca su pored starice; uplaše se od pucnjave, upitaju ponešto, pa onda opet zaborave sve i nastave da se igraju. A starica uzima jedan od svoja dva štapa, golica unuka koji priča sa sestrom, gubeći se u nekim zamršenim dečjim lagarijama,

zasmejava ga i govori mu dubokim glasom:

– E, moj golotrbe, blago babi s tobom: ja stara a ti nejak, pa nam niko ništa ne može.

A iza svojih reči osluškuje prasak i tutnjavu spolja.

Paljba se pomera, menja pravac, prenosi s jednog kraja na drugi, i stalno opada. Izdaleka se čuje truba nepoznatog zvuka. Niz Bistrik prvi konji i vojnička vika. To ne kasa i ne ide, nego se ruši.

Starica prelazi sve po sobi pogledom svojih krupnih očiju, kao kapetan na brodu. Doziva sina.

– Treba otvoriti širom avlijska vrata – kaže mu, a kako je sin uplašeno gleda, ona odmah objašnjava: – Sve avlije treba da su otvorene kad vojska nailazi, jer pucaju u kuću gdje nađu zatvoreno. Ne boj se. Samo skini taj fes i nek Marija uzme dijete na ruke, pa tako iziđite slobodno i otvorite obadva kanata.

Naređuje tako pribrano i sigurno kao da iz nje govore duge godine drevnog ratnog iskustva. Njena mirna odlučnost prelazi na sina, čak i na bledu i slabu snahu koja jednako drhti, ali izvršava što joj se kaže. .

Primiče se topot kopita i bat ljudskog hoda po kaldrmi. To silazi vojska već niz Bistrik i Širokaču. Kako je ovo poprečna ulica, kroz nju ne prolazi još niko. Sve jači i češći bivaju glasovi komande, razležu se dozivanja na stranom jeziku i signali trubama i pištaljkama. U jednom trenutku naišla je patrola od tri vojnika. Bili su znojni, prašnjavi i preplanuli, nose nisko oborene puške sa bajonetima, idu polagano, gledaju ispitivački, a oči im svima sjajne kao od nekog pijanstva, sa prizrakom ludila.

Petar je postupio kako je nana naredila, ali snaha nije imala snage da izdrži, nego je pala na kolena sa tihim cviljenjem, tako da su uplašena deca pobegla babi i privila se uz nju.

Pošto su ispitali sve prostorije i malu baštu, vojnici su prešli u susednu kuću, na kojoj se već lepršao beo peškir.

Tako se i to svršilo. Sa mrakom je puškaranje potpuno prestalo. Iz varoši je dopirala vojnička pesma i muzika.

Sutradan je već počeo strah da popušta. Čaršija se još nije otvorila, ali vri od nekog novog ratničkog života, njegovi odjeci dopiru i u male kuće ispod Bistrika. Svaki čas neko dođe sa novim i sve čudnijim vestima. Dotrči komšijsko dete:

– Obija soldačija turske kuće i dućane; silom otvaraju džamiju; sad unose u nju i slažu neke sanduke i čebeta.

I dečak trči dalje, sav uzbuđen, kao da i on učestvuje u velikim događajima i smelim promenama.

Malo docnije javlja neko:

– Eno se soldat popeo na munaru pa maše kapom.

Tako se čuju samo nove i uzbuđljive stvari, da izgleda kao da će sve navike i običaji biti ispreturani i izmenjeni i kao da se granica između dozvoljenog i

nedozvoljenog pomera i gubi. Sve izgleda mogućno, sve dozvoljeno.

Nova vojska se razmirela po varoši. Ulaze u Marunovića avliju, ali sada bez bajoneta na pušci i bez one strogosti. Slobodni i dokoni vojnici traže vode i, naročito, rakije, jer je toćenje pića u varoši zabranjeno. Neki se i prilično sporazumevaju, služeći se češkim ili poljskim jezikom.

Tako je u sumrak toga drugog dana naišao jedan vojnik. Po odblescima znoja na licu i čelu, i po mutnim očima videlo se da je pijan. I on se služio nekom mešavinom slovenskih reči. Bio je neugledan čovek, tupa i neizrazita lica, ljigava držanja: sitno zrnice ljudske prašine sa panonske ravnice. Zametnuo se velikim, nevešto složenim persijskim ćilimom, koji baci s ramena na pod čim uđe u kuću.

Objašnjavao je uplašenom Petru recima i pokretima da nudi ćilim za rakiju. Ne mora biti mnogo, neka daju koliko imaju. Objasnjavanje je išlo dosta teško. Petar, navikao da za sve traži saveta od majke, i nehotice otvori vrata na njenoj sobi. Staroj Marunovički nije trebalo mnogo da shvati stvar. Pogledavši strogo sina, rekla je mirno vojniku:

– Rakije nemam, a ćilim mi ne treba. Nosi ti to, dragi, pa prodaj ko je mušterija.

U poslednjoj svetlosti dana vojnik je stajao na pragu kao zbunjeno đaće i trepćući gledao staricu dostojanstvena lica i odlučne reči sve dok Petar nije zatvorio vrata, obećavši majci da će ga sam ispratiti zajedno sa ćilimom.

Brzo je pao mrak i došlo vreme večeri. Vladala je teška zapara. Jelo se ćutke, samo je Petar pričao kako se jedva oslobodio pijanog vojnika sa ćilimom. Snaha Marija dodade kako vojnici pronose ulicama i druge stvari koje su uzeli iz napuštenih turskih kuća i koje prodaju našem svetu budzašto, čak i poklanjaju. Stara pogleda strogo, ispitivački, sina pa snahu.

– Nek prodaju kome hoće i nek kupuje onaj kome obraz podnosi. U moju kuću neće ni krađeno ni oteto, jer od tuđe nesreće niko sreće vidio nije.

Tu govor opet zape i večera se završi ćutanjem. Malo zatim Marija spremi svekrvi postelju i ode sa mužem u njihovu sobu, gde su deca već spavala.

Osuđena na život u sobi i na nepomičnost, baba Anđa ni inače nije volela noć ni spavanje, a večeras pogotovu nije mogla da nađe sna. Ima ljudi koje i najmanji dodir sa moralnom rugobom duboko uznemiri i posle ih dugo prati kao zadah fizičke truleži. Kad joj se učini da će uspeti da zaspi, odjednom se javi pomisao na odvratnog vojnika. Kraj njegovih nogu crven ćilim, a oko njega ružno i sumnjivo unezvereni sin i snaha.

Mora da misli na taj ćilim. Skrene misao na nešto drugo, pa se odjednom sama upita: "Odakle li ga je uzeo? Iz neke kuće? Možda iz džamije? Ko je ostao da plače za njim?" Može biti niko. Svakako, ostala je praznina na mestu gde je bio prostrt. Čini joj se da vidi tu pustoš.

Srdito rasteruje misao i silom sklapa oči, ali pred njom se, umesto mirnog i tamnog vira sna, razvija taj isti turski ćilim, prostrt širom i pun crvenih i zelenih šara. Upravo to i nije ćilim, nego beskrajno polje, nedogledni nizovi Turaka koji klanjaju na

tom polju. Jedno vreme miruju klečeći, zaneseni, u molitvi, a onda dodiruju čelom zemlju, povijaju se kao klasje koje se talasa unedogled.

Starica se prekrsti poluglasno i okrenu se na drugu stranu.

Ali tek što je zažmurila, pred njom se ukaza opet turski ćilim, razastrt do u beskraj, a na svakom od mnogobrojnih četvrtastih polja njegovog ornamenta po jedan odred turskih kopljanika sa zatalasanom šumom kopalja iznad glava. Samo tako, odred za odredom, bezbrojna vojska niz beskrajno polje, do nakraj dalekog vidika. – To je spremna osvetnička vojska koja traži opravdanja i računa za svaku ukradenu stvar, za iglu kao i za ćilim, za ćilim kao i za kuću.

I opet se uzbuđeno okrenu na drugu stranu. Tako se nekoliko puta okretala s jednog boka na drugi, bežeći od grozničavih i besmislenih snoviđenja, dok nije najposle uspela da svede san na oči.

Probudila se naglo, kao da je neko zovnuo. Od otvorenog prozora dolazila je jedva osetna struja svežine iz bašte. Osećala je celim telom da nije spavala više od jednog sata. Samo trenutak je, nepomična i raširenih očiju, gledala u tamu, a onda upali sveću i stade da prikuplja štake i odelo oko sebe.

Često nam je potreban samo jedan sat onog prvog, najdubljeg sna, pa da sumnja sa kojom smo legli u postelju sazre u nama do jasnog saznanja i da nas probudi svojom oštrom jasnoćom. Gonjena nemirom, starica se spremala, a pred njom su se javljali likovi: pijani vojnik podmuklog izgleda, zbunjena snaha i ćutljivi sin; sve to jasnije i življe nego sinoć u trenutku doživljaja. Kad se obukla, stala je da se diže, prvo na ruke a zatim na štake, služeći se čitavim nizom malih veštih pokreta. Ima godina dana kako se nije ovako, bez ičije pomoći, sama digla. Sad joj je to pošlo za rukom. Samo joj je trebalo vremena, a pri tom je brzo disala od napora, nestrpljenja i ogorčene rešenosti. Kad se jednom uspravila, sve je išlo lakše. Ceo teret tela počivao je na rukama i na štakama, a pored toga još se naslanjala na zid, po kome je milila zajedno s njom njena zbijena senka.

Vešto i lagano otvorila je vrata i zakoračila štakama preko praga koji odavno nije prešla. Tako je uspela da pređe ceo hodnik, koji je slabo osvetljavala sveća iz otvorene njene sobe, sve do protivnog kraja gde su bila vrata njihove sobe. Na njima nestrpljivo zatutnjaše udarci njenih pesnica stisnutih oko štaka. Vrata se iznutra otvoriše. U sobi je bilo sparno i mračno. Poustajali su – snaha pa sin. Glasovi im se mešaju, u njima strah i čuđenje.

– Jesi li ti, nano? Šta je?

– Daj onu svijeću iz moje sobe! – vikala je starica čvrstim glasom.

Snaha je u tami nešto šuškala i sklanjala oko sebe, pa se onda diže i prođe pored nje u drugu sobu po sveću, dok je sin, bunovan i raspasan, jednako mucao:

– Šta je, nano? Što nisi zvala? Šta je?

– Svijeću daj – odgovarala je stara.

Oklevajući, snaha donese sveću; soba se ispuni drhtavom svetlošću. Na sredini je

stajao Petar, visok, mršav, razbarušen, dugih brkova. Dole prostrti dušeci, na njima slatko spava dečak sa pesnicom na ustima, pored njega razbuđena devojčica Kata sedi i širom otvorenih očiju gleda oko sebe.

Preko svega toga je proleto staričin pogled i zaustavio se u pročelju sobe. Tu je bio razasrt crveni persijski ćilim i to samo polovinom, dok je druga polovina bila savijena na minderluku.

Starica zadrhta na svojim štakama, tako da i sin i snaha pritrčase da je prihvate, ali ona priđe zidu i nasloni se na njega a njih odgurnu od sebe. Tako se dovuče do minderluka i sede, drhteći od napora i uzbuđenja.

Svi su ćutali. Negde daleko puče puška usamljene straže. Tada starica udari desnom štakom o pod. Ono dvoje se pomakoše i tanke senke im se produžiše i prelomiše.

– Kupi ovo pa nosi napolje – govorila je starica glasom muklim od gneva i udarala jednako štapom po ćilimu.

Sin je pokušavao da stvar objasni, da kaže nešto u svoju odbranu. Pijani vojnik je, kaže, bio uporan i nije hteo, bar do sutra, da nosi dalje ćilim. Uostalom – rat je, ćilim je turski.

Ali starica mu nije dala da završi.

– Turski? Ako je turski, nije tvoj. Šta ste naumili vas dvoje, da begovski harem od ove kuće napravite? Tako ste počeli kuću da kućite! To te ova tvoja begovica uputila, je li? E, nećete za mene žive!

– Razvlači se, nano, roba. Pa ja mislim, kad će i onako propasti...

– A, to te tvoja plitka pamet uči! Nek se razvlači, nek istrune na sokaku, samo daleko od mene. Zar vas nije strah da vam djeca, gledajući ovo, hajduci i palikuće ne postanu? Vi ste ćilime počeli da primete, a ona će kuće i dućane otimati.

– Ovo je rat, nano...

Ta nemoćna i u svojoj nemoći glupa primedba potpuno razjari staricu.

– Šta rat? Za koga rat, luda glavo? Jesi li ti ratovao, pa da sada plijen dijeliš? Ti misliš da se carevine valjda biju da bi takvi kao ti zaimali i tuđom mukom kuće zastrli. Kad vam prije tuđa sila i gospodstvo udariše u glavu? Mislite li vi ovdje sa svijetom živjeti i umirati? Još se švapska vojska nije ni izula, a tebi već nije dobar onaj Marunovića iram, na kom si se rodio i koji ti je otac pošteno radeći stekao, nego tražiš gospodstva i to tuđeg, kradenog. Džamijsko i komšijsko vam treba, je li? I mislite da to niko neće znati ni vidjeti, ili da ću ja, zato što sam ovako sakata, sjediti luda i slijepa, dok mi obraz gori i hajduci po kući vršaljaju? E neće, sinko, biti tako. Nego iz ovih stopa da ste iznijeli tuđi ćilim.

Sin je još jednom pokušao da odloži stvar do sutra. Gde da ga nosi i kome da ga preda? Ali starica je imala za sve odgovor.

– Izbaci ga na sokak, pa neka nosi ko hoće; tuđe i jeste.

Snaha je udarila u plač, sklapala ruke i klečala. (Njoj je to bilo lako; kod

najmanjeg povoda savija se kao britva i pada na kolena.)

– Nemoj, nano, preklinjem te, u ovo doba noći da izlazi iz kuće, ubiće ga straža čim se pomoli na vrata.

– Kupi to pa napolje! – ponavljala je starica neumoljivo, i naslonjena na levu štaku izmahivala desnom odrešito i zapovednički.

Nastalo je savijanje ćilima, pa iznošenje, uz plač, uzdisanje i mnoge izlišne reči. Zatim su i staricu odveli u njenu sobu i sveću izneli. A na malu Katu, koja je sve to gledala raširenih očiju od ljubopitstva i straha, niko nije obraćao pažnju. Nju je ta nerazumljiva uzbuna duboko potresla, uplašila i, najposle, zamorila, i čim je ostala u mraku klonula je pored usnulog brata i tvrdo zaspala. A sećanje na tu noć i na taj ćilim ostalo je u njoj duboko zakopano, kao jedan od najznačajnijih, nemirnih snova. I mislila je da je zauvek potonulo i nestalo. Ali eto...

– Ajde, baba Kato! Ti zadrijemala, a gospodin čeka, ajde! – vikao je po drugi put služitelj gotovo na uvo starici koja je, oborene glave i u ćilim uprtog pogleda, bila zanesena u daleka sećanja, kao u najdublji san. Starica se trgla malo postišena, pogledala oko sebe, kao probuđena, i nehotice podigla ruku kao da popravlja maramu na glavi i odelo na sebi. Zatim se zaputila preko crvenog ćilima u otvorenu kancelariju. A u glavi, njenoj slaboj, zanesenoj glavi, izbledeli i ispreturani svi oni lepo i ubedljivo smišljeni razlozi koje je bila spremila za gospodina potpredsednika.

PRIČA O KMETU SIMANU

Sa pucnjavom kakvu dotad nije čulo bosansko uho, ušle su austrijske trupe 19. avgusta 1878. godine u Sarajevo. Uz pucnjavu je išlo i sve ostalo: krv, leševi, preki sud, vešanje i streljanje, strah, neslućeni likovi i nove uredbe i običaji.

Od toga se u mnogom čoveku mnogo šta potreslo i prevrnulo, i mnogo toga počelo da se menja među ljudima. Tako je bilo i sa kmetom-seljakom Simom Vaskovićem, zvanim Siman.

Nevelik ali lep komad zemlje, na kom je živeo Siman sa ženom i dvoje sitne muške dece, bio je u blizini Sarajeva, odmah iznad Švrakinog Sela. Aga mu je bio Ibraga Kolos, sarač, sa dućanom na Baš-čaršiji, skroman majstor i jedan od onih sitnih aga. Da li zbog toga što je po naravi bio dobroćudan i miroljubiv čovek, ili što sa svojim kmetom nije drugačije ni mogao, sve i da je hteo, on je bio strašljiviji i obazriviji od drugih aga.

Postoji i takav tip vlasnika zemlje koga narod naziva "duševan aga". U suštini, takav aga nije ni bolji ni duševniji, nego obično samo slabiji ili po prirodi manje borben i nasilan od onih krupnih aga koji "sede kmetu za vratom" i čije bezdušne

subaše isteruju sa kmetovog gumna i poslednje zrno samovoljno odmerenog haka. Razlika je samo u tome što kod ponekog takvog age preovlađuje mudrost sitnih i slabih ljudi. Tako je bilo i sa ovim Ibragom. Ali u većitim i nerazmrsivim računima između njega i njegovog kmeta vladao je u osnovi isti princip, strašni princip kmetovsko-aginskog odnosa, po kom čovek jede drugog čoveka koji za njega radi trošeći snagu i sahranjujući sa svakom žetvom po jedan delić sebe u obrađivanu zemlju, bez ikakve nade da bi se taj odnos, koji se stalno pogoršava na štetu kmeta, ikad mogao izmeniti.

Takav je bio Simanov aga i takva njegova dobrota.

Za Simana bi se opet moglo teško kazati da je rđav kmet, još manje da je dobar. Najtačnije bi bilo kazati da je na svoj način – i dobar i rđav.

Drugi kmetovi nastoje da zagorčaju agi život i gospodstvo što manjom proizvodnjom, otezanjem, zakidanjem i mnogim sitnim smicalicama kod davanja haka, to jest trećine od celokupnog prinosa žita i polovine od voća i sena. Siman nije bio sposoban za takve stvari koje traže lukavstva, istrajnosti i uporstva. On je davao agi otprilike koliko mu pripada, ali je odlučno odbijao da mu taj njegov hak prenese kući, u varoš; isto tako, on nije nipošto hteo da agi "čini hizmet", to jest da kao drugi kmetovi radi na aginom poslu, kao kulučar, uobičajenih i obaveznih pet do šest dana godišnje! Uopšte, držao se prema agi gordo i osiono i "provodio svoje".

Ibraga je mogao da potraži načina kako da sabije rogove svome kmetu, ali je uviđao da je bolje praviti se nevešt i primati dobru trećinu, i strpljivo je snosio sitne ćudi svoga kmeta, smatrajući ih manjom nevoljom i onim neminovnim zlom koje, kao senka, ide uz svaku dobru i korisnu stvar, pa i uz kmetovski hak. I on je svake godine išao sam po svoj deo žita i voća, praveći se da mu je to zabava i zadovoljstvo, i nije nikad pozivao Simana svojoj kući na rad, tvrdeći da nema potrebe za to.

Tako su kmet i aga živeli bez većih trzavica – ćutljivi, ali nepomirljivi, neprijatelji, vezani, kao lancem, zemljom koja ih je, svakog na svoj način, hranila i privlačila.

Te jeseni kad je ušla austrijska vojska u Bosnu bilo je dosta aga koji su ostali bez trećine, jer nisu smeli da iziđu na selo i da traže svoje, a kmet se nije javljao, nego je, koristeći se ovom zabunom i iščekujući da vidi kakav će zakon "pod novim carem" važiti, zadržao i svoj i agin deo.

Ibragin slučaj bio je naročit. Njegov kmet je tu, pod rukom, na sat hoda od njegovog dućana, a on je i dosad sam dolazio po svoj deo. Čim se malo smirilo i sredilo u Sarajevu, on je pitao i ozbiljne ljude i nove vlasti, i svi su mu rekli da se u odnosu između kmeta i age ništa ne menja "do daljnijega", da je svako gospodar na svome, i da aga ima pravo da uzima i dalje svoj hak, kao i do sada.

Tako se Ibraga rešio jednog dana da obiđe svoj ćitluk i uzme svoj deo šljiva, koje su te godine rodile kao nikada, a zbog rata i promene još nisu bile obrane.

Prvi dani septembra. Sunčano jutro. U šljiviku na travi leži Siman, ruke zaturio

pod glavu, nad njim se modre i savijaju grane pune roda. Ne misli ništa, samo se smeška, jer ga od glave do pete ispunjava jedno jedino osećanje: da je sve ovo njegovo. Kao kroza san čuje dole škripu vratnica i glasove. Pogleda jednim okom samo, i odmah vidi šta je. Njegov aga Ibraga, sarač, došao sa četiri konja i jednim momkom da obere svoju polovinu šljiva. Siman ga je pustio da mu priđe posve blizu, praveći se da ga ne čuje i ne vidi.

– Dobro jutro, Simane.

– Dobro i jest – kaže Siman, a ne ustaje pred agom.

Ibraga pređe rukom preko očiju. Kao da se svet iz temelja zaljuljao. Pridrža se za jednu šljivu.

Gleda Ibraga toga drskog čoveka koji mimo svakog reda i običaja leži i ne diže se pred njim, ne veruje rođenim očima i ne može da se načudi koliki je kmet kad nije zgrčen ni ponizan, nego kad se opusti i raširi u svojoj punoj snazi i veličini.

Dugo je gledao Ibraga to što se nije videlo ni zapamtilo otkad su age age i kmetovi kmetovi: Ispod mirne maske "duševnog age" u njemu je sve kuvalo od sopstveničkog besa i povređenog aginskog ponosa, ali su ga strah i obzir obuzdavali, jer kmet je očigledno rešen na zlo, a vremena su teška i nesigurna. I Ibraga se pribrao i seo.

– Ja došo da ovo šljiva, što je moje, smirim – kaže aga muklim glasom.

– Nisi moro dolaziti. Šljive su mirne, a koliko ih bude trebalo smirivati, umijem ih i ja smiriti.

Zametnu se neobična prepirka. Siman se napola pridigao, ali samo zato da bi mogao agi u oči da skreše ono što ni sam nije pomišljao da bi smeo da mu kaže.

Imao je on ranije, i često, onih trenutaka ogorčenog maštanja i razgovora sa samim sobom, negde na drumu ili na njivi, kad je uz jedva primetne pokrete ruku i glave šaputao poluglasno sve ono što bi svaki kmet kazao agi kad bi se nešto desilo čudo i kad bi odjednom age prestale biti age, a kmetovi postali gospodari na svojoj zemlji. (To su ti trenuci drskog a bezopasnog i nečujnog gundanja u kojima svaki potlačeni olakšava srcu i maštanjem zaslađuje svakidanju muku jednoličnog života.) Da, imao je tih trenutaka, ali ni u njima nije nalazio ovakve i ovako krupne, smele reči. Hiljade i hiljade takvih usamljenih i nečujnih buntovnih razgovora iz prošlosti sad su se slili kao hiljadu potočića u jednu jedinu gromku bojicu reči. I Siman govori.

Pod njim topla septembarska zemlja, nad njim se savile grane od roda modrih šljiva, a kroz njih se nazire nebo sa dubokom, svetlijom modrinom i tanka belina pamučastih oblaka. Usta mu puna reči kao nekog slatkog, vatrenog pića. I sam se čudio otkud mu na um padaju te smele reči, od kojih je potonja uvek slađa od prve. I milije mu je to što može da izgovori, nego ovaj rod, koji on sada smatra svojim, i sav šljivik, sa svim vočkama iz korena. Odmahuje Siman rukom široko, preko jesenskog predela i neba nad njim, guši se od jakih reči, i na sve agine na silu blage i naoko razložne primedbe i opomene odgovara oštrim i kratkim: ne! u kom ono e puca i žeže kao

plameni bič.

(Kad ljudi kroz naraštaje, iz dana u dan, iz godine u godinu, rade za drugog, i uviđaju to i osećaju, a nemaju snage da ma šta promene u tome i ne smeju da pokažu svoja prava osećanja, nagomila se u ponekom od njih gorčina stotina hiljada ljudi i desetina pokolenja.)

Teško je verovati da toliko ogorčenja i pobedničkog kliktanja može stati u jedan jedini slog. Tako je Siman izgovorio nekoliko puta to svoje ne, okrećući lice na sve četiri strane sveta a zatim put neba, kao da puca iz male puške i šenluči, da ceo svet čuje njegovu radost. A zatim se okrenuo prema agi, i tiše i sređenije izgovorio to svoje ne, tako da je u toj nagloj promeni tona bilo nečeg naročito značajnog i svečanog:

– Ne, nije tako, Ibraga.

– Pa kako je, kad nije tako? – pita meko aga.

– Vidiš sam kako je: drugo vrijeme, druga prava, pa i druga sudija.

– Ono jest, drugo vrijeme – božije davanje tako! – ali ti si pametan čojek, Simane, i znaš dobro da takve prave nema po kojoj ono što je moje može odjednom postati tvoje.

Tu Siman planu.

– E da vidiš, ima, Ibraga! Ima i može! I tvoje je bilo nekad naše, pa u neko vrijeme i po nekoj pravi postalo vaše. E, kad je ono što je od davnina bilo moje moglo postati tvoje, može vala i ovo što se zove tvoje postati moje, kao što je i bilo.

– Ode ti, Simane, daleko.

– Mogu ja danas da idem kud god hoću.

– Mooožeš...

– Mogu, još kako mogu, Ibraga.

Ćutanje, u kome svaki misli svoje. Siman misli šta bi još mogao teško i uvredljivo da kaže ne ovom svom Ibragi, koga on više ni za što ne smatra i koji, pravo govoreći, nije nikad ni bio neki naročito rđav čovek ni težak aga, nego svim agama na zemlji i uopšte celom svetu koji je, kako se njemu čini, sada svedok ovog vekovnog megdana. A Ibraga misli kako bi privoleo pobesnela vlaha da mu dozvoli da nabere bar dve kotarice šljiva, da se od sramote praznih ruku kući ne vraća. I procedi to kroz zube, kratko i obazrivo.

– Ne! – odgovara Siman. – Eno ti šljive, popni se pa jedi koliko hoćeš, neka ti je halal, ali jednog ucrvka nećeš ponijeti odavde. Ne dam; hoću da te vidim kako se vraćaš sa praznim sepetima odanle odakle si se uvijek vraćao sa punim. To mi je merak i to mi je, znaj, svima mojima mrtvima za dušu, za četiri stotine godine.

Tu se Siman zagrcnu od siline svoga zanosa i učuta. Ibraga samo steže jače vilice i odmahuje rukom, ali kratkim, jedva vidljivim pokretima, koji prate nečujan unutrašnji dijalog.

Nastaje opet ćutanje. Ibraga gleda preda se, a Siman sav cepti i brekće i prelazi nemirnim pogledom po svemu oko sebe.

- Pa kako ostasmo mi, Simane? – prekide aga ćutanje.
- Ja dobro, Ibraga, a ti ne znam kako si.
- Ama, znam da si dobro, i neka si, šućur, nego što ćemo sa šljivama?
- A, sa šljivama? Pa to se zna, onako kako sam ti rekao: bilo pa nije.
- Ne more to, Simane, tako. Pametan si čojek; ne treba da ti govorim.

– I ne treba, vala. Nego, ja ću tebi kazati nešto, da ne duljimo lakrdiju. Evo kako je: četiri stotine godina ste vi jahali nas, sada ćemo četiri stotine godina mi vas, a poslije ćemo se razgovarati ko će koga jahati za onih trećih četiri stotine godina.

Ibraga ne sačeka kraj. Diže se bez pozdrava i oprostaja i zaputi se svom čoveku koji je stajao podalje, uz konja, i oni krenuše odakle su i došli.

Agi se činila beskrajnom ta utrina koju je imao da pređe pre nego što nestane kmetu iz vida, izgledala mu je mnogo duža nego kad je dolazio, iako je sada išao nizbrdo. A Siman je gledao za njim, žaleći u sebi što se tako brzo prekinuo razgovor koji ga je takvim zadovoljstvom cela ispunio. Činilo mu se da ni približno nije sve kazao i da je pun neizrečenih reči koje naviru u rojevima. Širio je ruke i prste na rukama, nadimao grudi, zadržavajući u sebi sladak vazduh i izdišući ga glasno i polagano kroz stegnute zube. Krivo mu je bilo što je nestalo age ispred njega, jer što ti vredi da imaš i imanje i silu kad je nemaš kome pokazati.

Te jeseni Siman zaista nije dao agi ni trećine od žita ni polovine od voća i sena, kao što je zakon i red i kao što je uvek dosad davao.

Ibraga je bio ne samo oštećen nego i teško uvređen Simanovim postupkom, i uvređen i uplašen jer se Siman nije zadovoljio onom brukom u šljiviku.

Godina rodila, trećinu nije dao agi, a sve se dobro prodaje, jer vojska sve kupuje i plaća. U svom zanosu, Siman je kupio jahaćeg konja, omalenog ali dobrog vrančića, kupio ga je lako, jer posle ove uzbune bilo je i odbeglih i napuštenih konja koje su džambasi prodavali budzašto. Samo mu je na tom konju orma bila seljačka, više prtena nego kožna.

Jednog jutra Siman je dobro otimario svoga konja i, onako visok i krakat, poklopio se po njemu, nakrivivši kapu i zabacivši plošku sa rakijom za sebe. Projahao je kroz svu sarajevsku čaršiju, a zatim je naterao vranca pred Ibragin otvoren dućan, gde je njegov aga, pognut i prekrštenih nogu, bušio rupe na svetlim novim kajasima.

Poigrava konjčić, samo što prednje noge ne metne na ćepenak, Ibraga se mršti i ne diže glavu s posla, a Siman traži glasno da kupi novu uzdu, sa pucama i crvenim kitama.

Ibraga odgovara tiho da nema takve uzde i da je ne bi mogao ni napraviti, jer mu je nestalo robe.

- Što, da nije moja para šugava? – pita nabusito seljak.
- Nije, ne dao bog, ali nemam, dobar čojče, espapa.

Jedva se Ibraga tako odbranio od te napasti i poslao svog nakićenog kmeta da dalje traži uzdu kakva mu treba.

Još je nekoliko puta projahao Siman ispred Ibragina dućana, sa srećnim osmehom na licu i poigravajući sitno na vrančiću.

Sve je to, naravno, vređalo i uznemiravalo Ibragu, i on se žalio komšijama i grizao u sebi i plašio isprva. Ali stvari su se u gradu sve više smirivale. I njegovom pobedonosnom kmetu dodijalo, izgleda, da mu projahuje ispred dućana. Tako se Ibraga polako smirivao. Peče ga uvreda i zabrinjuje šteta, ali kad pogleda oko sebe i vidi koliki su ljudi mnogo gore postradali, on je srećan što je sa porodicom preživeo bunu i što opet može da radi u svom dućanu; uveren u svoje pravo, on je rešen da čeka bolja vremena, a nije mu to ni teško jer gladi nema u njegovoj kući. A nije ni trebalo dugo čekati.

Siman je proveo zimu u nekoj vrsti zanosa. Ispekao je rakije koliko nikad dotada, i popio sa društvom, uz pšeničan hleb za koji su svi govorili da je sladak "k'o kad je aginski". Ugojili se ukućani te zime, a Siman je i podbuo malo od rakije. Na kraju, i aginsko se pojede. Siman je posejao svojim semenom, ali je od Đurdevdana počeo da kupuje žito. A u isto vreme dobio je i prvu pozivku kotarske političke vlasti "u stvari tužbe Ibrage Kolosa".

Siman se nije mnogo iznenadio, jer je već ranije čuo da se pozivaju seljaci koji su uskratili trećinu, još manje se uplašio, jer aginsko dobro koje je pojeo i popio ove zime kolalo je u njegovim žilama kao vrela snaga; pomalo se i radovao što će se pred hrišćanskim sudom sresti sa agom i otišao je na raspravu kao na malo Kosovo.

Rasprava se rđavo završila. Upravo nije se ni završila, nego je prekinuta. Siman je bio zgranut i ogorčen kad je vidio da pored činovnika koji presuđuje sede dva domaća čoveka, prisjednika, jedan musliman, predstavnik aga, a drugi hrišćanin, predstavnik kmetova. On je to i rekao. Činovnik ga je opomenuo. Zatim je Siman na svoj način izneo kako je otac ovog Ibrage, Salih Kolos, došao do kmetovskog prava i kako, po njegovom mišljenju, "prava" ne može biti dvaput aginska, i onda kad je turska i onda kad je hrišćanska vlast. Kad je onda naše?

Činovnik je citirao i "carsko pismo" od 28. jula 1878. godine i "sefersku naredbu od 1859. godine" i "ramazanski zakon od 7-og dana ramazana meseca 1858. godine". A tu se Siman gromko i široko nasmejao turskim zakonima i rekao za njih nešto što se ne govori u kancelariji, nešto tako ružno i teško, da ga je činovnik odmah izbacio napolje i da je posle imao da odgovara za vredu vlasti. Odležao je osam dana zatvora. U isto vreme, pala je presuda da ima da nadoknadi agi lanjsku trećinu i da je ubuduće redovno daje, jer su svi stari zakoni na snazi dok se novi ne donesu.

Siman nije mogao sebi da dođe. Omrzla mu kuća, a usev i šljivik gleda kao da su tuđi. Uložio je priziv. Tada se obratio "učitelju" Aleksi, koji je bio neka vrsta javnog pisara i budžaklijskog advokata.

To je bio bivši učitelj srpske škole. Pre osam godina, kad je sarajevska srpska škola tražila pomoćnog učitelja, on je došao u Sarajevo iz Zemuna. Novi učitelj nije bio ni glup ni nedruštven čovek; naprotiv, bio je duhovit i druželjubiv, i suviše. S jedne

strane, njega je, kako su govorile gazde iz crkveno-školske opštine, "prenosila pamet", a s druge, njegovo druželjublje teralo ga je stalno po krčmama i u društvo onih koji se vesele i piju.

Plav, onizak, rumen i nasmejan, sa modrim očima uvek zalivenim nekim radosnim suzama, novi učitelj je bio središna tačka svih mehanskih šala, teferiča i veselih društava.

Sarajevski opštinari su znali unapred da gotovo svaki učitelj koga dobave iz Austrije mora da ima neku manu, inače ne bi napustio svoje lepo mesto i došao u ovu tursku varoš, gde je život težak i neobičan, i bili su spremni da mu progledaju kroz prste, ali gospodin Aleksa se naglo i nezaustavno pretvarao u tešku pijanicu. "Tužna zemlja, brate...", govorio je učitelj pri svakoj čaši rakije, žaleći se na sredinu u kojoj je živeo. A ko rakijom tugu leči, taj ne ozdravlja od tuge, nego umire od rakije. Što je najgore, rakija je štetno uticala na temperament i karakter novog učitelja: on je naglo padao u svakom pogledu, postajao je neuredan u školi a osetljiv na primedbe i razdražljiv u razgovorima sa gazdama i prvacima iz opštine. Posle dve godine, opština je otkazala pomoćnom učitelju službu. Na to je on izjavio da otkaz ne prima, da će opštinu tužiti sudu za prekršaj ugovora, i – da prelazi na islam.

Zaprepašćenje je bilo veliko, opštinari su činili sve da ga odvrte od toga čudnog koraka, ali bez uspeha. Razumni ljudi među muslimanima u čaršiji nisu bili nimalo oduševljeni ovim novovernikom, ali našlo se nekoliko učiteljevih drugova u piću, a i nekoliko fanatičnih hodža, koji su u Arif-efendiji, kako se sada zvao učitelj, videli dobitak za svoju versku zajednicu i gubitak za hrišćanstvo. Oni su preverenom učitelju skrojili nove posve propisne muslimanske haljine, i odmah ga oženili jednom imućnom udovicom, u čiju se kuću uselio. Samo je bivši učitelj trošio više nego što mu je žena davala, i tako je počeo da se bavi pisarskim poslom. U tome ga je zatekla i okupacija Bosne.

Sa dolaskom austrijskih trupa nestalo je Arif-efendije. Pojavio se posle dva meseca, kad se sve smirilo, ali sada opet odeven alla franca, sa čudnim i staromodnim cilindrom na glavi. Uzeo je opet svoje prvobitno hrišćansko ime i prihvatio se opet svoga pisarskog zanata, a uz to je vršio još jedan posao, za koji je sada postojalo novo ime: špici, posao policijskog dostavljača. Narod ga je zvao "potajnikom". Prezimali su ga i muslimani i hrišćani, ali on je, pijući sve više, već bio u onoj fazi alkoholizma kad kod čoveka društvena svest i lično dostojanstvo potpuno tamne i nestaju. Sedeo je redovno u Besarinom hanu, malo podalje od ostalih gostiju (odnosno, oni su sedeli podalje od njega) i pisao molbe i pisma ili prevodio sa nemačkog i mađarskog. Pred njim je stajao metalan divit sa mastionicom, peskarnicom i nekoliko pera, a pored njega čokanj rakije, uvek nekako dopola ispijen.

Razgovor sa Simanom bio je onakav kakav je sa svima klijentima učiteljevim. Najpre su se pitali za zdravlje, mrzovoljno i kratko, ne čekajući odgovora na pitanje, a zatim je Siman upitao pošto će mu ispisati "utok".

Sekser ako je na srpskom, a dva ako je na nemačkom. Koji je "tvrđi" i sigurniji, pita Siman. Siguran je, što se sigurnosti tiče, i jedan i drugi, ali nemački je opet sigurniji.

Siman je imao u džepu tri seksera, ali je bio pokoleban svojim dosadašnjim neuspehom. Ko zna koji jezik pravda najbolje razume?

– Piši nemački – rekao je odlučno.

Učitelj je razvio svoje hartije i otvorio divit, sve to sa svečanim i neprirodnim dostojanstvom pijanice. Pisao je brzo i samopouzđano, pravilnim slovima, u ravnim redovima, a početna velika slova bila su majstorski izvijena i isprepletana. Kad je završio, posuo je još vlažne redove sitnim zlaćanim peskom iz metalne peskarnice, tako da su deblje linije bleskale zlatnim i modrikastim sjajem, a zatim je poluglasno i svečano pročitao priziv, podvlačeći pojedine reči i neobične izraze, od kojih svaki bije kao maljem, kako je učitelj uzgred uveravao zablenu seljaka.

Nikad stvar nije Simanu izgledala tako sigurna. Zajedno su popili po deci rakije, posle čega se Siman grohotom smejao prvoj presudi.

A kad je taj priziv odbačen od više političke vlasti kao neosnovan, Siman se opio u mehani kod Kreštalice, zagrnio rukav sve do ramena, udario pesnicom o sto i zapevao što ga grlo nosi:

Puče puška s pećine – nema agi trećine.

Zbog toga je osuđen na tri dana zatvora, a zbog onog što je tom prilikom rekao o carskoj vlasti, još na sedam dana.

Od tada je Siman Vasković pošao nizbrdicom koja je bivala sve strmija, dok se nije sasvim propio i proskitao, zanemarujući sve više i zemlju i porodicu.

Oduvek je on važio kao plahovit i nesređen čovek; prkos je u njemu bio veći od snage koja je bila velika, a mašta brža od pameti koja nije bila mala. Još dok je mladić bio, otac je govorio za njega:

– Ovaj moj Siman nit je na mene ni na pokojnu majku; dobra je bila, bog da je prosti, i krotka – to je bila žena što se kaže: usta ima, jezik nema; crna zemlja, bog dao. Nego, na ujake se bacio. Takvi su mi šuraci. Laki i povodljivi, nemirni i bundžije-ljudi. I takav je i on otkako se ispilio: haj-huj! Dobra je srca, može i da poslušna i da uradi, ali pamet u oblacima. Ne gleda ono što je pred njim, nego sve da mu je ono što bit' ne može.

Sad je sasvim pošao tim putem. Uzalud su mu dolazile komšije i kumovi, oprezni, iskusni ljudi, i opominjali ga, govorili mu da je nerazumno to što radi, da je pametnim ljudima odavno jasno, a da je sada i budalama, da ovo nije "ono" i da austrijska puška nije ona koju su oni očekivali da pukne s pećine, da pod novom, hrišćanskom, carevinom ostaje kmet kmet, a aga aga, i da je stoga njegovo pregonjenje besmisleno i njegov prkos samo dušmaninu veselje. On nije mogao da uvidi, a i kad bi na mahove uviđao, nije hteo da prizna da se prevario i nije mogao da se zaustavi, nego je išao za svojom strašću dokraja, prosto krenuo da se raskući i niko ga nije mogao zaustaviti.

(Dešava se tako da opšta misao o oslobođenju od jednog društvenog zla, koja sazreva u masama, izbije ponekad u pojedincu kao prevremena i usamljena eksplozija i uništi ga.) Prešlo mu je u običaj da "tražeći svoju pravu" obilazi bez potrebe razne kancelarije, dere klupe po sarajevskim kafanama i čama po ćepencima. Parničenje je bilo samo povod. A kad naš seljak stane bez reda i potrebe da napušta posao i da se mesa sa čaršijskim ljudima, to je vidan znak njegove već gotove propasti.

Iduće zime Simanu je za nedelju dana umrlo oboje dece od difterije. Žena, i inače slaba i bolešljiva, sasušila se od žalosti. Siman odlazi od kuće kad god može, i za to nalazi stotinu povoda i izgovora.

Treće godine Siman je odgovarao pred istom agrarnom vlašću; tužio ga je aga na osnovu paragrafa 8 iste one "seferske naredbe od 1859. godine", kojoj se on pre tri godine grohotom smeja. Činovnik nije bio isti i prisjednici su bili drugi, ali je zakon bio večito isti i sa njim i aga, miran, nenasrtljiv, siguran u svoje pravo.

Činovnik je čitao paragraf osmi:

"Ako kmet zanemari obrađivanje imanja i bez zakonitog povoda prestane da ga obrađuje, tako da vlasnik bude prikraćen u svom vlasničkom dohotku, ili ako na drugi način nanese štetu zakonitom vlasniku, ili ako bez važnog povoda odbije da preda vlasniku deo koji ovome pripada, ili, ukratko, ako radi protivno odredbama između njih sklopljenog ugovora, pa vlasnik podnese vlasti tužbu – tada će vlast, pošto ispita stvar i punovaljanim dokazima se uveri o opravdanosti podnesene tužbe, a ako nema izgleda da bi se kmet mogao popraviti, istoga udaljiti sa dotičnog kmetovskog selišta."

To su ti zakoni i naredbe! Ti se smeješ, a oni te pogađaju pre ili posle, sigurno i neumoljivo.

Svi su se saglasili da je to slučaj Simana Vaskovića. Kmet se glasno vajkao i tvrdio da nema tog zakona po kome on, Siman, treba da se raskući i ode u prosjake, a njegov aga da prima svoju trećinu od svakog kmeta i pod svakim carem. Ali u sebi je i sam osećao da, eto, ima, i da ono što je činovnik pročitao pristaje na njegov slučaj kao rukavica na ruku. I posle je pijan govorio neprestano sam sebi:

– Turski je zakon otprilike toliko godina, a – postove mu ćaćine! – kao da je jutros pravljen za mene.

I on je sa strahom mislio o mreži strašnih i svemoćnih zakona koja je isprepletana svuda i sputava sve i svakog; pobeći iz nje ne možeš, razmrsiti je ne umeš, jedino što možeš: da je u rakiji za trenutak zaboraviš. A nema uvek ni rakije.

Presuda je postala izvršna i Siman je dignut sa zemlje. Tada je žena otišla u rod, a on se sasvim odao skitnji.

Ni seljak ni varošanin, ni težak ni radnik, Siman je lunjao po čaršiji, spavao gde stigne, jeo kad ima, radio kad mora, preprodajući povrće i mleko. Poneki baštovan mu prepusti sepet krompira ili čabricu mleka da proda i plati mu par krajcara za trud. Ali se dešavalo da se Siman opije i da prosto zaboravi i upropasti poverenu mu robu, pa čak i to da popije novac pre nego što baštovan dođe po njega. Posle, da se ubije od

stida, ali dockan; krvi svoje nudi, ali sopstvenik neće krv nego novac. Tako je i ta zarada postala sve ređa.

Oduvek je umeo da gudi i peva uz gusle; sad je počeo da to radi po mehanama, za marjaš-dva, ili za polić rakije.

Sedi u mehani i čeka ko će se naći da mu, u nastupu darežljivosti koja nailazi na pijane ljude, ponudi nešto da popije i podeli sa njim pečenu plečku ili kolut pite. Potamneo je i podbuo u licu, a smršao u telu, kašlje i pljuje kao bolesnik, ali čim popije, govori o zemlji i o svom pravu živo i vatreno, kao što je govorio onog jesenjeg dana Ibragi u šljiviku.

To već odavno i nije stvarna zemlja ni neko određeno pravo koje on brani, nego nešto mnogo teže i više, iako on sam ne zna zapravo šta i kako. Ali zato je stvarna "kotarska vlast" i stvaran je haps koji on često leži, nekad tri, nekad šest dana, zbog neke smele reči ili nedozvoljene pesme, kao što je stvarna i tuberkuloza koja ga polagano izjeda.

Tako je živeo Simo Vasković još nekoliko godina i branio zemlju koje nema i svoju "pravu" koju niko nije hteo da mu prizna. Uvek u mehani, retko trezan, često u hapsu, bolestan i zapušten, skitnica i guslar.

Bio je sasvim potišten i klonuo – jer i takvi su dani nailazili, i sve češće – kad se jednog dana javila nova nada u njemu. Pravo govoreći, nada nije bila ni stvarna ni mnogo jasna, ali ljudima koji se rakijom truju i nadom varaju svaki je povod za nadanje dobar.

Tih dana telal je objavio "svijetu i narodu" da će u Sarajevo doći neki stari Erzherzog, "član prejasnog vladalačkog doma" i "carev amidža". U gradu su vršene pripreme da se dočeka tako visoka ličnost. A Simanova mašta je, kroz rakiju, već videla "božji prst" u dolasku carevog amidže. Sama pomisao na careve i carske rođake opijala ga je i ispunjavala nadom, jače od rakije. Ništa nije prostije nego izneti pred tog čoveka, koji sedi caru uz koleno i koji sve može, svoju pravednu stvar i doći do svoje "prave"; i ništa nije prirodnije nego da se carev amidža odmah zauzme za Simanovu stvar i naredi da se ona pravedno reši. Zato ovakvi carski ljudi i hodaju zemljom. Od klisara u staroj crkvi na Varoši čuo je da će "nadvojvoda" posetiti i tu crkvu kao i sve bogomolje ostalih vera u Sarajevu. I Siman je odmah smislio da se sakrije negde u niskoj i polumračnoj crkvi, baš i pod vladičanski sto, ako treba, i da u zgodnom trenutku iziđe pred "carskog čovjeka" i da mu preda svoju molbu, možebiti i da mu usmeno izloži svoju stvar. Sve može biti. I on je već zamišljao kako se "nadvojvoda" okreće svojoj pratnji i kako naređuje da se ova očigledna nepravda ispravi, i to odmah. Video je sebe kako ide do Ibrage. Ili ne! Što da on ide njemu na dućan? Nego, on odlazi kući, svojoj nekadašnjoj kući, i naređuje da njegovog bivšeg agu ne puštaju dalje od velikih vratnica.

Gubeći se u tim maštanjima, umalo nije zaboravio da potraži čoveka koji će mu napisati molbu. Ipak, na vreme se setio i brzo otišao u Besarin han. Tu je našao bivšeg

učitelja na starom mestu.

Nit su se pitali za zdravlje, nit su se mnogo pogađali. Siman je rekao kakva mu molba treba, učitelj je rekao da i to može biti. Sekser na srpskom, dva na nemačkom jeziku. Siman je rešen za srpski.

On za tu odluku ima više razloga. (On uvek za svoje odluke ima mnogo razloga, često i protivrečnih.) Prvo, on i nema u džepu cela dva seksera; drugo, otkako je čuo za dolazak "carskog amidže", i otkako mu je, uz pomoć rakije, sinula u glavu njegova nada, on je u takvom nastupu optimizma, da se i ne pita koji jezik pravda bolje razume, i ne pomišlja da bi mogao ne uspeti; treće, što da daje ovoj rđi i poturici i paru više nego što mora.

– Za sekser, i srpski – kaže Siman odlučno.

Sa uobičajenim ceremonijalom, dostojanstveno i važno, sa zlatnim praškom po krupnim rečima od kojih "svaka bije kao maljem", učitelj je napisao molbu koja je počinjala rečima: "Vaša carska visosti! U podaničkoj poniznosti, obraćam se..." i pročitao je poluglasno zapanjenom seljaku, a zatim je otresao prah sa lista, presavio ga i, primajući sekser, upitao:

– Hoćemo li da popijemo po jednu?

Poznavajući učitelja kao čoveka koji uglavnom pije "džabnu" rakiju, a samo u krajnjem slučaju plaća sam, Siman je rekao da nema kad i da mu se ne pije.

Tada je učitelj, zažmurivši na jedno oko, zapitao Simana kako misli da preda molbu. Seljak nije bio raspoložen da dulji razgovor sa čovekom koji jedan njegov sekser već drži u svom džepu, i rekao je da je to njegova stvar. Učitelj ga je uveravao da to nije tako prosto ni lako, ali seljak je izbegavao dalji razgovor.

– Predaće Siman, pa da će se u ticu pretvoriti.

I otišao je niz strmu i dugačku avliju. A učitelj je krenuo na policiju da i tu stvar prijavi, kao što je dostavljao i sve ostalo što bi čuo i video.

Kapija na crkvenoj porti bila je zaključana, ali se čulo kako oko crkve nešto rade i kako se dozivaju žene koje čiste i peru. Da ne bi svratio pažnju na sebe, Siman nije kucao, nego je otišao do Đulaginog hana da tamo popije kafu i sačeka vreme kad će moći neprimećen da ude u crkvu.

Idući put hana zamišljao je živo kako će uvrebat i zavarati pogled klisara i sakriti se negde, pa makar i pod sam vladičanski sto, kako će u trenutku kad carev amidža stane pred ikonostas i prekrsti se (jer, "i oni se krste!"), kako će tada odjednom izići, pokloniti se, zavapiti onako kako piše u molbi.

– Vaše visoko carstvo... u niskoj podanosti!...

Tada će mu pružiti molbenicu. A zatim neka bude šta će biti, neka ga hapse i gone kud hoće. Glavno je da će carev amidža saznati sve što ovi sigurno od njega kriju, a što on zna – to ne može car da zna. Neka znaju carevi za Simana i njegovu pravdu!

U tim mislima došao je pred Đulagin han, ali nije stigao da sedne na jednu od onih klupa koje su tako masne i uglačane da se ne vidi od kog su drveta, kad ga

predusrete Vaso Gengo, zvani Vaso Policija.

Taj Vaso bio je visok čovek, neobično dugih ruku i nogu, nekako sav raskliman, sa tankim i obešenjim brkovima na sitnom licu. On je odavno po službama, kao "carski čo'jek". Najpre je bio momak u pruskom konzulatu, zatim službenik u turskom učumatu, nešto kao raznoslač poziva po hrišćanskim mahalama i zaptija u civilu. Nova, austrijska, vlast ga je zadržala u službi i nekoliko prvih godina raznosio je pozivke kao i ranije, a od pre neki dan je pravi pravcati policajac u uniformi, sa sabljom u crnim kožnim koricama, na kojoj je balčak od mesinga.

Otkako zna za sebe, Siman je poznavao ovog Vasu Gengu, a sada otkad "ganja" ovu svoju nesrećnu parnicu, susreće ga često, pozdravi se sa njim i prođe, a nikad ne može u njemu da vidi pravu vlast i istinskog carskog službenika.

Sada mu je Vaso prišao na neki nov način.

– Šta ti tu radiš, Simane?

– Vala, ništa.

– Kako ništa?

Siman zausti da mu objasni da to "ništa" nije baš ništa i da je ovde ostavio sudove od mleka i neke kotarice, ali mu Vaso reče oštro.

– Hajde sa mnom!

U tim rečima bilo je mnogo od onog nipodaštavanja i one drskosti kojom policajci zbunjuju i razoružavaju kao nevidljivim udarcem one koje hapse.

Ni Siman nije bio čovek koji ne ume da se brani i prepire, ali dok je on pokušavao da se objasni i da dobije objašnjenje – i sam je sa čuđenjem video da već ide sa policajcem ukorak, i da reči u ovom slučaju nekako ne pomažu. A kako idu, tako se i njihov međusobni odnos brzo menja i biva sve određeniji. Stvara se između njih nešto treće i novo, nešto što nije ni Siman ni Vaso Gengo, nego propis i zakon, kao neka krivica i kazna, i to u obliku u kom za turskog vremena nije postojalo.

Idu naporedo, a svaki misli svoju misao. Bojeći se da ne izgleda dovoljno važan i strog, Vaso se sve nešto namešta i mršti, a Siman usporava korak, gleda da uhvati policajcu pogled, i sve bi hteo da okrene stvar na bezazlenu stranu.

– Ama, da bijah ja svršio ono posla što imam...

– Ne može – kaže čudnim i novim naglaskom Vaso – nego valja odmah do gospodina povjerenika.

Siman, kome se čini da je opet našao svoju smelost i rečitost, zastaje i uvredljivo-familijarno kaže:

– Idi ti, molim te, a ja znam gdje je gospodin povjerenik. Evo me odmah, kad ti kažem.

Gnev povređenog dostojanstva diže se u Vaši Gengi i udari mu u glavu, ali od toga mu lice dođe još bleđe. Srdito i prigušeno vikao je na Simana:

– Ne zavrzuj, nego hajde kad ti kažem... Ti si zaboravio da ovo nije Turska i da je Austrija zastupila evo četvrta godina. Austrija, ej!

– Ama de, znam ja. Šta me krstiš kad sam kršten? Austrija! Austrija! K'o da si ti Austrija!

Tu Vaso zaboravi na svoj odskora stečeni službenički stil i izbeći se prema Simanu sasvim nepropisno, i "neaustrijski" mu se unese u lice.

– E, vidiš – jesam! Za tebe sam ja Austrija. Pa šta hoćeš sad?

– Ti?

– Ja. I da nisi više pisnuo, znaš, jer ću te vezana proćerati kroz čaršiju. Dosta je i tvoga, beli!

I tu, kao da se prisetio nečeg, Vaso brzo napusti taj ton obične bosanske svađe i uze neki nov i stran, zaista "austrijski" stav, kakav Siman nije kod našeg čoveka nikad video: isprsi se, ispravi se u celoj dužini, uniforma se na njemu zategnu i ispuni, brkovi mu odskočiše na krezubim ustima, oči se raširiše i iskolačiše, bore se na nadutom licu izglađiše. Preobrazi se čovek tu na mestu, i iz tog novog lika izgovori glasno i odsečno svega četiri reči, ali kao sveštenu formulu na tuđem jeziku:

– U ime zakona, naprijed!

I Siman krenu bez govora.

Sad drugačije koračaju, vezani zakonom.

Stvara se između njih dotle neslućena zavisnost. Kao da je svaki od njih naglo odbacio nevinu i bezbrižnu masku svakidašnjice i pokazao neko novo lice, tako novo da se u prvim trenucima ni jedan ni drugi ne mogu pravo da osveste ni dobro da snađu u novim ulogama. Vaso nije onaj Vaso Policija što prolazi ulicama kao deo gradskog inventara, nego drugi, nepoznati čovek koji je postao strog i opasan, krut i neumoljiv mehanizam, čiji svaki pokret ima snagu i neizbežnost prirodnih pojava pred kojima čovek nagonski i uzaludno nastoji da se ukloni. A Siman nije onaj svakom dobro poznati, suviše govorljivi i nemirni seljak sa periferije grada, koji već odavno više voli da po sarajevskim mehanama "prosipa pamet", nego da kapa nad zemljom i imanjem. Ne, on je odjednom postao "imenovani Simo Vasković", koji treba u najkraćem vremenu i najkraćim putem da bude "predveden" šefu sarajevskog "Redarstvenog povjereništva".

I ta dva čoveka idu uporedo, prikovani lancem zakona, svaki sa svojim novim mislima i osećanjima, i motre jedan na drugog, ispod oka, novim pogledom.

Vasina glavna misao je u ovome: da li izgleda onako dostojanstveno i onoliko strogo koliko je potrebno za jednog carskog "redarstvenika"? On čini sve što može, nadima se, mršti, rastura nogama i omahuje sabljom, ali stalno mu izgleda da još nije dosta i sve se boji da ispod sveg tog austrijskog držanja ne proviruje Vaso Gengo i njegova bosanska muka i sirotinja od rođenja.

A u Simana nije jedna misao. I gnevan je na vlast i zakon i ceo svet uopšte, i zadovoljan je na neki način što se opet kovitlac stvara oko njegove ličnosti i što će imati priliku da opet govori o svom sporu sa agom i o svojoj "pravi", ali naročito je iznenađen i poražen Vasinim neočekivanim preobražajem. Kad se od Vase Genge za

tili čas napravi ovo, šta onda može biti od drugih ljudi?

Vaso Gengo – carevina! E, dođe mu da presvisne od gađenja, da pljune na sve. I kako da čovek opstane i kud da beži i gde da se skloni, ako svaki od ovih što prolaze može postati Austrija?

Ali sve te misli ustuknuše odjednom. Siman se seti da za pojasom nosi presavijenu molbu, i pretrnu. Pretražiće ga i naći mu nesrećnu hartiju, a onda on neće moći poricati svoju nameru da sačeka nadvojvodu i da mu preda molbu. U tom trenutku su upravo prelazili preko Latinske ćuprije. Stade da popravlja tobože pojas na sebi, i kad je bio već pri kraju mosta, prisloni se sasvim uz ogradu kao da hoće da se prepaše, i brzo ali nevešto izbacila hartiju preko ograde u vodu. (Ta seljačka nespretnost je jedna od velikih slabosti u njihovoj stalnoj, čas otvorenoj čas prikrivenoj borbi sa gradom i građanima.)

Hartija se u padu raširila i pliva u nepomičnom plićaku. Vaso oprčea ogradu i sa niskog zida skoči u vodu koja tu nije ni do članaka. Ali za njim potrčea i stiže ga Siman. Ruke im se pomešale nad hartijom koja se, onako ovlažena, pocepa na dvoje. Kad su se ispeli na drum, otresajući se od vode i gundajući, Siman zlovoljno baci na zemlju svoj deo molbe, a Vaso ga pokupi. I krenuše uz Bistrik.

Vaso nije skidao oka sa seljaka. A Siman je drhtao; i ono malo razuma i sva slepa snaga u njemu, sve se pretvorilo u besni prkos i rešenost da se bori i nosi sa svakom silom. Gluh je i obnevideo i neosetljiv od tog prkosa, i da komad mesa sad otkinu s njega, ne bi ga, čini mu se, zbolelo. Brzo korača, kao da on vodi, a igra mu pred očima Bistrik; mnogobrojni prozori na visokoj Hendinoj kući, u kojoj je sada "Redarstvo", blešte i prelivaju se kao voda u koju mu valja skočiti, pa il' isplivati il' potonuti.

Čekali su više od sata u dugačkom hodniku. Pretrčavali su činovnici u civilu i u uniformi, sa aktima pod pazuhom, prolazio bezbroj puta debeli služitelj Pešo. I niko Simana ni slučajno da pogleda, a kamoli da mu reč kaže.

To čekanje po hodnicima policije zamori i utuče i pribranije i strpljivije ljude nego što je Siman.

Po dužini čekanja Siman je video da će ga izvesti pred samog povjerenika. Toga povjerenika, opšte poznatog gospodina Kostu Hermana, zna on i lično, jer je jednom već izvođen pred njega. To je bilo posle prve presude kotarskog ureda, u vreme kad je Siman provodio svoju silu. Tada ga je povjerenik pozvao i opomenuo ga ozbiljno da ne napastvuje Ibragu, jer to zakon ne dopušta, a o njihovom sporu "viša vlast će kazati svoje". I viša vlast je kazala svoje, a Siman otada zna da je ovaj gospodin Kosta aginski prijatelj.

Najposle su ga uveli kod povjerenika.

Kad je Siman ono prvi put "izjeo vatru" od njega, to je bilo u jednom pustom predsoblju ove velike zgrade, onako uzgred. A ovo sada je bila prava kancelarija povjerenika. Prostrana svetla soba, zastrta ćilimima, sa nameštajem kakav Siman nikad

nije video, sa nekim napravama na zidu i na stolu kojima on ne može da pogodi ni svrhu ni poreklo. A sve tako čisto i uredno, da plaši i zbunjuje čoveka, i da seljak ne zna kuda bi sa rukama i nogama, nego sa čuđenjem gleda svoje ogromne okorele opanke, obraz mu gori, i najviše bi voleo da sad neko vikne da je zabunom uveden ovde i da ga odvedu u neku jednostavniju kancelariju.

Po svojoj nesrećnoj navici da meša važno sa nevažnim i da ne razlikuje bitno od sposrednog, Siman je mislio samo o toj za njega neverovatnoj i nezemaljskoj čistoći i čudesnom uređenju. "Raj na zemlji, gospodski život", mislio je Siman. "Ovo je Austrija"! I prezrivo i kratko pogleda Vašu Gengu, koji je, nespretno i kruto, stajao u stavu "mirno".

Za stolom je sedeo Kosta Herman u mrkoj uniformi. Nije vikao, nije kretao ni malim prstom. Lice mu mirno, belo sa malo lakog rumenila, kosa crna, gusta, isti takvi kratki brkovi. Iza naočara bez okvira svetle tamnomodre oči ali one menjaju boju, jer se u trenutku kad povjerenik postavlja pitanja mešaju sa gornjom ivicom naočara i stvaraju oštar neljudski miran i prodoran pogled.

– Ti nećeš da miruješ, Simane? – kaže strogo povjerenik i gleda ga tim pogledom od oživelog stakla i staklenih očiju.

I vidi se da sve zna, jer nabraja Simanu kako je izgubio zemlju i kuću, a odao se piću i skitnji po varoši, terajući tobože svoj spor sa agom, iako zna da je to presuđeno i rešeno, i kako je sada krenuo čak i najviše ličnosti da uznemiruje svojim neumesnim i neopravdanim molbama. Ukratko: rđavim putem je pošao i, ako se ne osvesti i ne vrati nekom poslu, neće dobro svršiti.

Čim je povjerenik dotaknuo pitanje Simanove "prave", seljak je zaboravio na svoje snebivanje i stao da se prepire strasno i bezobzirno.

– Ti nećeš da miruješ, a sve ti je po zakonu riješeno – korio ga je povjerenik.

– Ništa nije riješeno dok je čovjek živ.

Povjerenik stavi jednu ruku na drugu, zagleda se još življe u krupnog uzbuđenog seljaka, koji nije ni primećivao da ga činovnik izaziva i bocka svojim primedbama, kao životinju na kojoj vršimo ogled.

– Ti znaš da ima carska naredba...

– Čast i čest caru i njegovoj naredbi – prekida ga Siman svečano i neiskreno, i podiže malo šubaru koju je držao u ruci.

– A presuđeno ti je...

– Kako mi je presuđeno? Po turskim zakonima, gospodine. I ko mi je sudio? Đulaga Maglajlić, Turčin k'o i moj aga...

– Pa tri su prisjednika bila. Drugi je čovjek Ante Perišić...

– Jeste drugi, ali nije čovjek nit je ikad bio.

– Pa dobro, treći je bio Srbin, Kosta Ćuk.

– Srbin je, gospodine, bio i Vuk Branković, pa izdade cara na Kosovu.

Povjerenik nije mogao da zadrži osmejak koji mu blesnu više u staklima naočara

nego na usnama.

– Zar tako, Simane?

– Bolje bi bilo da nije tako, ali tako je.

Što je Siman više padao u vatru, povjerenik je sve mirnije i veselije stavljao primedbe i izazivao Simana da govori.

Pošto ga je tako zaobilazno dobro ispitao, Herman se morao uveriti da se i ovde radi "o jednoj od Simanovih fantazija i alkoholičarskih podviga", ali je ipak rešio da ga pritvori dok ne prođu ove svečanosti i ne odu visoki gosti. Sumnja se, naime, lako useli u glavu carskog austrijskog policajca. Zapravo, ona se i ne useljava, jer je uvek u njoj i gotovo uvek budna, a kad malo pridrema, ona spava samo na jedno oko i jedno uvo, i najmanji šum, manji od lepeta leptirovih krila, može da je probudi; a ako je niko nikako ne probudi, ona se s vremena na vreme sama budi od tišine koja joj se čini sumnjivom. A kad je u sumnji, carski austrijski činovnik bira uvek ono što je povoljnije i sigurnije po njega i njegov službeni interes, a teže i štetnije po osumnjičenog čoveka.

Vladin povjerenik se diže i dobroćudno saopšti Simanu da će dva-tri dana morati oostati kod policije.

Siman se najpre bunio, a zatim je molio da ga puste.

– Ne može, Simane, jer ti imaš, eto, običaj da istrčavaš pred visoke ličnosti, pa mogu se, ne daj bože, carski konji poplašiti od tako krupna čovjeka, a tek onda ne bi valjalo. Ovako je bolje i po tebe.

Sve je kao pola šala – pola zbilja, ali ipak Siman je odležo tri dana i tek po "nadvojvođinom" odlasku pušten.

Tako se svršila i ta poslednja od Simanovih obmana, a on je živeo dalje još crnji, ogorčeniji i zapušteniji. S vremenom, dodijao je svakom živom sa svojim večito istim pričama o zemlji i trećini, o turskim agrarnim zakonima i austrijskim uredbama, koje je znao napamet i citirao sve po imenu, broju i datumu. Svi su ga smatrali za nesrećnog i propalog čoveka, koji je poremetio pameću zbog zemlje i sad samo o tome može da govori, i svi su bežali od njega čim bi počeo da priča i pokazuje pocrnele ispresavijene presude i rešenja, molbe i prizive.

A valjalo je živeti, pa ma i prosjački. I zato se Siman, uz nevolju i s vremenom, navikao da ćuti o onom što je njegova glavna i najmilija misao i da gudi uz gusle ono što ljudi vole, traže i plaćaju. U tom svom pevačkom poslu sve je više zazirao od glavnih ulica i kafana, gde sada dolazi, nov svet, a kretao se po zabačenim mahalama na periferiji varoši.

Nedaleko od Sarajeva, u tesnom i krivudavom kanjonu Miljacke, na glavnom drumu koji vodi iz Sarajeva na istok, stoji Kozja ćuprija, lep i velik kamenit most na jedan luk.

Na desnoj obali reke pored toga mosta ima stara i poznata drumska mehana, sa terasom nad rekom, sa štalama i kovačnicom pred kojima uvek ima putničkih kola i

konja. A na drugoj obali, u strani, stoji bela kafanica sa baštom koja se spušta do reke.

Tu sarajevski esnafi često održavaju svoje teferiče, tu, od aprila pa do oktobra meseca, izlaze pred veče mnoge sarajevske bekrije da posede na zelenu i hladovitu mestu pored reke, uz rakiju i svirku ili pesmu, i to one najteže bekrije koje, ko zna zašto, privlači upravo ovakvo mesto bez vidika u sklopu strmih bregova, na kom sunce rano zalazi i dockan izlazi.

Za letnjih dana, pred veče, mogao se na terasi, gotovo uvek na istom mestu, videti krupan ali pognut, omršaveo i crn lik Sime Vaskovića, bivšeg kmeta Ibraginog i bivšeg zemljoradnika. Sedi obično pored same ograde, kašlje teško i pljuje u reku ispod sebe. "Ovaj neće dalje od jeseni", kaže mehandžija svome momku, braneći se od dima sa ognjišta i pokazujući na tuberkuloznog Simana na terasi. A Siman ne gleda nikog, ali čeka ko će mu poručiti pesmu. Iz torbe pored njega vire gusle. Poruči obično onaj koga prvog uhvati rakija, a sa pesmom poruči piće i meze i za guslara.

Pored Simana ima još jedan redovan gost; to je neki Salih-beg Hašimbegović. On je iz Maglaja, ali je još od lanjske godine u Sarajevu, kod sestre, koja je udata za jednog od begova Babića, i od njene milostinje pije svoje poslednje poliće rakije. Čovek dotrajao, bez kuće i kućišta, teška i nepopravljiva pijanica, nekad i čuveni kockar, koga je njegovo begovsko društvo odbacilo odavno. Polovinu svog imetka proćerdao je za dvadeset i pet godina do dolaska Austrije, a drugu, veću, polovinu za ovih pet-šest godina otkako je došla okupacija i donela hotele, sviračice i razne druge zabave i mamipare. Pregojen, posve kratka vrata, crven i modar u licu, krezub, uvek vlažnih i zakrvavljenih očiju, on dotrajava poslednje dane tu na Kozjoj ćupriji, gde često ostane i po dva-tri dana. "Svakog dana gledam kad će ga damla kucnuti i kad će se izvrnuti", kaže svome momku mehandžija, koji voli mračna i zloguka predviđanja.

Često se dešava da u mehani kraj mosta ostanu Salihbeg i Siman sami, jer neko dolazi samo praznikom, neko samo pred veče i kad je lep dan, ali njih dvojica su gotovo stalno tu. Dok su trezni, oni zaziru jedan od drugog, sede razdaleko. Siman se neprestano vrpolti, pretura neke hartije po jandžiku ili glasno kašlje, a beg sedi mirno, nikog ne vidi i ne čuje i niko mu ne treba.

Poneki putnik-prolaznik svrati, popije nešto i ode.

Vrlo bi teško bilo kazati koji se od njih dvojice prvi javi i kako se to desi da započnu razgovor i da se Siman primakne begu. Sve to svršava rakija.

Oživeo, ali uvek uzdržljiv, kaže Salihbeg mirno:

– Hajde jednu krajišku!

A Siman odlazi i donosi gusle u torbi, ali tako kao da je to njegova volja i potreba. I gudi i peva tiho, a kad svrši, ne gleda u bega nego u gusle, i ne pita ništa.

Sad beg poručuje.

– Daj mi jednu rakiju!... Podaj jednu i ovome! A kad to ispiju, on poručuje ponovo, ne dvojeći više Simana od sebe.

– Daj nam još dvije.

Beg traži novu pesmu. Siman otpeva. Polići pred njima prazni. Valja ih napuniti. Kod trećeg para polića, Siman sam počinja pesmu o Smail-agi Čengiću. Beg živne.

– Eh, to, to! Samo, ako mi išta Smail-agi bude, neka znaš da nema glave na tebi.

Kao svi ljudi ogrezli u piću, beg voli takve pretnje, zakletve i obećanja teških alkoholičara.

Tako oni piju i pevaju. Mrak je davno pao. Između dve pesme vode neke zamršene razgovore, čas glasno, čas prigušenim šapatom. I u tim razgovorima dešava se da se beg odjednom prene i oseti begom, i oštro ućutka seljaka i promeni razgovor. Ali se još češće dešava da je tako pijan da očne kapke ne može da digne, ni odebljalim jezikom da krene, jer je slabiji od Simana i jer ga piće lakše hvata. Srećan što je najposle našao čoveka koji, onako težak i mrtav pijan, ne može pobeći i mora da ga sluša, Siman govori, tiho, svome sabesedniku koji je obnevideo, zanemio i krut od pića.

– Svi za mene kažu da sam budala i propalica. Znam ja to. Ali znam i da nije sasvim tako. Vidiš, bio je u mog pokojnog oca, u mom detinjstvu, jedan oroz, gigan, nije mu glasa nadaleko bilo. Ali, imao je jednu manu zbog koje je glavu izgubio prije vremena: on je kukurikao prije ostalih pijevaca na čitav sahat i budio ukućane. Dodijalo jednog dana mom ocu. Neću ga, kaže, trpljeti, pa da mi je iz oka izišao. I naredi da ga zakolju. E, ja sam, vidiš, takav oroz....

Sklopljenih očiju, beg samo žvaće krezubim ustima i pušta neki glas koji može biti i ljutito režanje i hrkanje usnulog čoveka. A Siman nastavlja, u neodoljivoj potrebi da kaže nekom sve što mu je na srcu, ma kome, pa makar i ovoj obamrloj trupini.

– Svi mi kažu da nije trebalo raditi ni govoriti sve ono što sam ja radio i govorio, da nije vrijeme i da je bolje "vodu u usta", štono kažu, pa svoj posao gledati. Morebiti. Ali kad sve saberem, ja vidim da je onako kako ja kažem, da je aginska prava umrla, a kmetovska se rodila, samo oni to ne vide, još ne vide, a ja vidim!

I seljak se unosi begu u lice i govori mu blago i s visine, kao da mu tim poverava krupnu tajnu i čini veliku uslugu.

– Znaš, Salihbeže, čast tebi k'ao jednom dostu i prijatelju, reći ćemo. Čast! I ja nikakav čovjek ne bih bio kad bih tebe uvrijedio i pogazio ono što sam ovdje tvoga pojeo i popio. Bože sačuvaj! Tebi čast, ali ovo sa kmetovskom zemljom i sa trećinom nije kako treba, nije pravo, i neće biti duga vijeka. Danas je Siman budala i beskućnik, sa zemlje ga diglo, ljudi okreću glavu od njega, podsmijeva mu se svaka rđa, muštra ga Vaso Gengo, pa i onaj ćelavi Huso podvornik ne samo što ga ćera iz kancelarije nego i ispred Kotarske oblasti. Ne da ni tu da stojim. "Ne dopuštavamo", kaže. Eh, ne dopuštaju, a ja ti kažem, Salihbeže, i neka ti nije što krivo i uvreda od moje strane, opet Siman ima pravo, još kako; samo što se prevario pa prije roka kukurikno. (Prevari me Švabo, kučka pogana!) A ima Siman pravo, ima! Ima!

Seljak se odmiče, škripi zubima, udara dlanom o sto i govori zadihano i posve promuklo od uzbuđenja, govori kao da gudi uz gusle, a govor mu prekida teški

bolesnički kašalj.

– Ima pravo, vjeruj, Salihbeže! Neka sam ja i budala i propalica. Dobro, neka! Ali će doći iza mene bolji od mene, pa će pametnije sviđati račune, onako kako ni agama ni Kotarskoj oblasti neće biti milo, ali im ništa neće moći. Neću ja dočekati, ali znam, k'o što ovu rakiju mučenicu gledam pred sobom, da će doći dan kad će age i begovi obigravati sudove i kancelarije i nositi ovako k'o ja tapije i zakone u jandžiku, a niko neće htjeti da im to čita, ni da s njima razgovara. Smijaće se ljudi aginskoj pravi, k'o što se danas smiju meni. Samo, to će biti malo veći i teži smijeh; Bosna će se tresti od njega. Od mene će tada biti pregršt kostiju u zemlji, ja biti ja ne biti, ali meni bolje podušje ne treba. Tada ću se roditi, a danas sam mrtav.

I svašta tako Siman govori, što nikad nije bilo, što, kažu ljudi, biti ne može, a što ipak mora biti – svašta krupno i buntovno što se ne govori, što čovek danju ni pomisliti ne sme – kao da iz njega ne govori rakija, nego sama istina, rečita, vidovita i neustrašljiva istina kasnih noćnih sati, u gluvom predelu nad otančalom rekam koja jedva mrmori.

I milo mu što kaže i sme sve to da kaže u lice begu, pravom begu, pa makar i polumrtvom od pića. A beg često i nije tako obamro kao što izgleda, nego čuje seljaka kroz pijanu maglu i šum otrovane krvi u glavi, ako ne čuje sve, on bar razabire glavno. U njemu se diže sporo ali jako negodovanje, a kako mu se jezik oduzeo i noge podsekle, on samo kažiprstom desne ruke maše levo-desno i tim jedva vidljivim pokretom pobija ono što čuje. Toliko svega može, i toliko čini. Samo da ne ostane na onom što vlah kaže.

Tako prolazi noć. Sve umukne, svetlosti se pogase, samo krnjatak nekog staklenastog i kao vlažnog meseca svetli još neko vreme nad mračnom kotlinom.

Mehandžija zatvori kapke na prozorima, zamandali vrata i legne da spava, a bega i Simana, pošto naplati piće, ostavi tako na terasi pored reke, kao ljude bez reda i ugleda, o kojima ne mora naročito računati voditi, kojima se ne zna ni vreme ni mesto – i koji će uskoro, jedan pre, drugi posle, tako i skončati jednog dana, negde na klupi, uz mehanski zid.

SUNCE

Krajem oktobra pozvali su mladića na prvo saslušanje. Kad ga je stražar posle dva sata doveo natrag, nastalo je u ćeliji 115 malo uzbuđenje, spasonosno uzbuđenje, jer svaka ćelija žudi za uzbuđenjem i promenom. Jedni su ga gledali ispod oka, drugi, mlađi i slobodniji, prilazili su mu glasno i otvoreno.

– Kako je bilo?

– Dobro! – odgovarao je mladić, jedući ohladnelu i crnkastu kašu iz limene posude koja ga je čekala na stolu.

– Đavola dobro! – rekao je kao jeka starački glas negde iz ugla.

Ali mladić nije obratio pažnju na pakosnu primedbu; njega je jednako držalo uzbuđeno raspoloženje. Obrazi i uši bili su mu zažareni, osećao se kao svečar, želeo je da se smeje i da govori. (Tek kad mrak padne i kad ostane sam u svojoj postelji, počće noćne misli da u svojoj crnoj svetlosti ispituje sve što je rekao i što nije rekao.)

Deset ljudi u ćeliji našlo je bar neki nov povod za razgovor i nastojalo je da ga iskoristi što bolje. Mladić je veselo odgovarao svakom. Ali taj razgovor je ugasio isti onaj starac iz ugla. U trenutku zatišja; on je rekao suvo i neprijatno:

– Nego, pakuj se ti, mladiću; tebe će da premeste.

– Što da ga premeste? – pita neko od onih koji mrze starca.

– Zato što je propis takav. Čim počnu da ispituju čoveka, oni ga premeste u samicu. To se zna. Ovo je neka greška. Ali premestiće te sigurno.

Mladić se snuždi i učuta. Razgovor splasnu.

Premestili su ga sutradan, na jedan sat pre ručka, kao što uvek rade. Rumena onizak stražar pojavio se na vratima.

– Vi! Pakujte se!

Mladiću zaigra srce i stade dah, kao da se spušta na ljuljašci. Starac iz ugla kašljucnu. Stražar viknu:

– Šta me gledate? Pakujte se. Brzo, brzo!

Za minut, stvari su bile u zavežljaju i zavežljaj pod pazuhom. Nespretnome okrenuo i rekao "zbogom" ravnodušnom društvu.

– Vorwärts!* – Marš!

Iznenaden i izgubljen, mladić je idući dugačkim hodnikom slušao tupu jeku koraka, svojih i stražarevih. Ja-ti! Ja-ti! Već posle nekoliko koraka njemu se činilo da je svet samo dugačak hodnik, a jedini mu stanovnici on i njegov stražar. Jedini znaci života, bat njihovih koraka – ja-ti, ja-ti – i slaba jeka kojom im odgovara prazan hodnik i koja se sastoji od dva a, jedno dugo i tamno, a drugo kratko i svetlo: a-a, a-a!

Spustiše se za dva sprata. I opet dugačak hodnik, potpuno sličan onom gornjem, samo kao rđav brat, tamniji i zagušljiviji. Zdesna, retki prozori sa rešetkama i gusto pletenom žicom, a sleva, pokovana vrata na ćelijama.

– Haalt!** – viknu stražar, kao da provodi eskadron vojnika.

(Podležući jednom naročitom, bizarnom i uzaludnom načinu mišljenja koji se razvija kod utamničenih, mladić je mislio: Ovaj više bar deset puta jače nego što je potrebno. Znači da u toj izlišnoj vici troši 1000 posto energije više nego što je potrebno da se jedan nenaoružan i pokoran čovek zaustavi u hodu. Sav taj suvišni utrošak snage plaćam ja. Zato ova stalna stražarska dernjava ne samo da vređa nego boli i slabi hapšenika kao udarci ili stvarno puštanje krvi. Uostalom, sve izdatke oko ovog važnog

i složenog aparata koji se zove tamnica plaćamo mi, hapšenici.

Kao neka laka, sjajna i vesela kugla ispe se i spusti trenutno u njemu završetak te misli: ovi ljudi koji su pravi, časni, naoružani i plaćani, žive, žive moralno i materijalno, od sužnjeva koji su po slovu zakona krivi, bednici bez časti i moći. To se ne bi moglo dokazati, tu na mestu, u ovom trenutku, očigledno i za ceo svet, ali za njega je to bila živa, strašna i jasna istina, utoliko strašnija što je nemoguće objaviti je i dokazati. Šta biva, pitao se mladić, od takvih saznanja koja blesnu trenutno i umru u čoveku ili sa čovekom, a ipak bi bila od neke važnosti za sve ostale ljude?)

Na ćeliji pred kojom su se zaustavili bio je broj 38. Stražar otvori, zagleda pažljivo visoki mali prozor i rešetke na njemu, krčag i praznu policu, i zalupi bez reči vrata za mladićem, koji ostade neko vreme nasred ćelije ne puštajući stvari iz ruku.

Ćelija je bila malena, ali sa dve železne postelje između kojih se jedva moglo proći, i dve stolice od nebojene čamovine.

Do ručka je vreme prošlo dosta brzo. Izmerio je ćeliju uzduž i popreko, razgledao oskudne predmete u njoj i komadić sivog zida koji se vidi kroz visok prozorak. Zatim je seo i mislio o tom koga će mu ubaciti na drugu postelju. U tim mislima bilo je i straha i nade, ali su sve završavale strahom. Tamničke misli brzo uzleću, ali brzo i padaju.

Kad se svrši ručak i kad iznesoše sudove, otpoče prvo popodne u samici. Pošto je njegova pažnja brzo i pohlepno pokupila i utrošila sve što je ova uboga ćelija pružala, otpoče posmatranje i trošenje samoga sebe

Dugo je slušao šum u svojim ušima. Izgledalo mu je kao da to zujanje jača i raste, i na mahove mu se pričinjalo kao da će se ono pretvoriti u određen zvuk, možda u ljudsku reč. Pažnja je bivala sve napregnutija, očekivanje sve življe, i kad je već izgledalo da je došlo do vrhunca i približilo se ostvarenju, odjednom bi onaj šum padao ponovo u jednolično beznadno zujanje koje ne kazuje ništa. Tako se s vremena na vreme ponavlja ta bolna plima i oseka razdraženog sluha. A čudo se ne dešava.

U igru su počela da ulaze i ostala čula. Pre svega oči. Pogled mu je padao na ruke koje su počivale na kolenima. Posmatrao je žile, nokte, bore, naročito one koje idu oko zglavkova kao dvostruki sitno pleteni lančići. Praznina je otpočinjala istu igru sa vidom kao tišina sa sluhom. Kad se dugo zagleda u te ruke što miruju na kolenima, počinje da zamišlja da su to nečije tuđe ruke i da se nada da će se one odvojiti i ispuniti prostor pred njegovim očima novim neviđenim i radosnim pokretima i rasterati samoću i čamotinju. Gleda ih zaneseno, pričinja mu se da se lagano pomiču i odvajaju. Nada ludo raste. Evo, sad će slobodno dići ruke drugog živog bića! Ali kad mašta dođe sasvim blizu ostvarenja, zanesen pogled se vrati u stvarnost: pred njim leže samo njegove poznate ruke, vezane za njega i utamničene s njime. Tada samo nemoćno makne prstima, kao napola mrtav insekt. A već idućeg trenutka pogled mu se ukoči i zamagli, i ponovo otpočinje kratka iluzija, osuđena unapred na beznadan pad.

Na svojim nepomičnim rukama hapšenik je najpre i ugledao sunce. Ne sunce

samo, jer ono ne dopire nikad u ovu ćeliju, nego njegov rumeni, daleki, posredni odblesak. Veliko afričko sunce, koje je pre tri meseca slobodan gledao kako se diže nad Sredozemnim morem, bilo je ništa prema ovom jedva primetnom sjaju. Raširi malko prste. Podiže lice prema prozoru, kao da je taj prozor nevidljivo sunce.

– Jedno je sunce. Jedno isto svuda.

Govorio je sam sebi, u zanosu, i odmah su mu se reči pretvarale u pevanje i lice u zanesenu, nasmejanu grimasu čoveka koji je preplavljen i zaslepljen jarkom, neizdrživom sunčanom svetlošću, i naslonjen na ogradu broda – peva.

Mora i gradove, planine i polja, on nije mogao da vidi. Ali to nije bilo ni potrebno. Sve je imao, sve je bilo blisko, prisno i moguće, jer je ugledao sunce. To nije više bio veliki sjajni kolut koji ga je dopratio kroz gradske ulice do tamničkih vrata. Ne, to što je on sada znao kao sunce i zvao suncem, to je bilo ovo nevidljivo a svagdašnje, nemirno i drhtavo strujanje koje je ispunjavalo i pokretalo svaki delić ne samo njegovog tela nego svega oko njega, i same mrtve stvari. Sunce – u isto vreme i tečnost i zvuk i dah, sa ukusom vina i voća, stalno u pokretu, sa žarom vatre i svežinom vode, i što je glavno, neiscrpno i neposlušno – sunce.

– Postoji samo sunce – govorio je sam sebi kao pijan, misleći kako bi se te reči mogle pevati kao melodija.

Da, u stvari postoji samo sunce, a sve ovo što živi, diše, gamiže, leti, sja ili cvate, samo je odblesak toga sunca, samo jedan od vidova njegovog postojanja. Sva bića i sve stvari postoje samo utoliko ukoliko u svojim ćelijicama nose rezerve sunčevog daha. Sunce je oblik i ravnoteža; ono je svest i misao, glas, pokret, ime.

Sad to zna jasno i bez dvoumljenja, kao što nikad ništa do sada u životu nije znao. Eto, to je našao u dnu mračne i vlažne ćelije u kojoj je bio nevin zatvoren. I od toga je ceo zvučao kao žica i osećao potrebu da peva, sam ne zna da li glasno ili nečujno, uvek istu misao i istu melodiju.

O, vasiono, šta ima u tvojim visinama, neznanim, slobodnim i prostranim, iza one modre nebeske opne, kad se ovakva blaga od saznanja kriju po jadnim ljudskim tamnicama! I šta nose u sebi svemirske maglice i komete koje preleću nebom, kada ovo jedno ljudsko telo, izglednelo, u senci i vlazi, bijeno i ustrašeno, može da razvije ovaj žar i ovaliki zanos radosti!

Uistinu, najveće čudo bilo je u tome da se ovo telo, pod teretom velike iluzije i silnog zanosa, drži u ravnoteži, koliko-toliko, i da može da savlada ovu neodoljivu potrebu za letom i kliktanjem, i da se nekom čudnom, opet sunčanom, protivtežom drži da se, umesto kliktaja, ne raspe u nečujnu eksploziju kao sunčana zlatna prašina koja se gubi u suncu.

Osećao je na mahove da mu u utrobi gori i sja celo sunce i da mu se dijafragma podiže i talasa kao plamen i da mu taj unutarnji sjaj bije i suklja na oči, na nosnice, na sve pore. Tada je imao bolne i divne trenutke velikog, nezadržljivog, žitkog smeha, koji je navirao iz njega kao topljeno zlato, i tako snažno da je širio usta, kao pevač, od

bojazni da se ne uguši ili da ne prsne. A sunce u njemu ne prestaje da sja, svemoćno i jedino, neiscrpno, nepresušno.

Iz tog zanosa prenuše ga zveket ključeva i škljocanje brave. Delila se voda po ćelijama. Dolazilo je vreme za spavanje. Nije ni primetio da je ćelija bila već mračna. U tom trenutku nad njim se, visoko na samom plafonu, odjednom, kao sama od sebe, zapalila sijalica opletena žicom. Brzo se svukao i legao u levu postelju. Sve mu je izgledalo blago i dobro. Spavao je tvrdo, sanjajući neprestano sjajno sunce i neke moćne, fantastično odevene ljude i žene kako se suncu klanjaju. A oko njih nepregledna stada i teška natovarena kola, koja se savijaju i škripe pod teretom bogate žetve.

A kad je, sutradan u svitanje, hladno i sumračno svitanje, bio probuđen oštrim i hladnim zvukom hapsanskog zvona, čudio se, bez bola i ogorčenja, što je noć puna sunca i bogatstva, a jutro sivo, ubogo, bez zračka i videla.

CRVEN CVET

Nastavnik latinskog jezika i razredni starešina bio je sredovečan profesor, rodom odnekud iz Vojvodine. Zvao se... Sad vidim da i nije tako lako u jednom dahu kazati kako se zvao. Zvao se u detinjstvu Vasilije Čokrljan. Još u gimnaziji on je osetio da mu to prezime zvuči grubo, nekako i ružno i smešno, kao izdajnički, zvučni, trag niskog i tamnog porodičnog porekla koga se on i u snu i na javi stidi i koje zataškava i krije gde god stigne i koliko god može. Oduvek nezadovoljan sa svim na sebi i oko sebe, on je rešio da promeni bar ono što se promeniti da; na univerzitetu je počeo da se potpisuje Čokrljanović, ali kako to nije bilo mnogo lepše ni otmenije, on se, kao mlad nastavnik, rešio da promeni prezime u Vasiljević. Takav je, kao nov čovek, Vasa Vasiljević, došao pre desetak godina u Bosnu, u sarajevsku gimnaziju. Pa ipak, kao što pas nosi uvek na nozi neki trag lanca sa koga se otrgao, za njim je, kao neka greška mladosti i predmet podrugljivog ogovaranja, došlo i njegovo staro ime Čokrljan. Ali đaci ga nisu zvali ni starim ni novim prezimenom, nego nadimkom koji su mu sami dali. D u r h c u g*.

Bio je iz nekog malog mesta u Vojvodini, sin opštinskog stražara, poslednje od celog niza dece koja su sva rano poumirala. Otac mu je bio pijanica i nasilnik, tip sitnog, subalternog činovnika iz velike i složene administracije ogromne austrijske carevine. Potuljen i pognut čovek, kao da na leđima nosi celu čudovišnu zgradu svih činovničkih klasa i rangova, od kojih je svaki viši od njegovog, on je vršio dužnost u granicama propisa, ali se, u tim granicama, svetio svemu i svakome zbog toga svog tereta i svog niskog položaja. Plašio je decu. Tukao je hapšenike koliko je smeo i

mogao, a svoju ženu uvek i kad god mu se prohtelo. Veća zla nije činio samo stoga što nije imao prilike, jer ih niko nije tražio od njega, ali u duši je bio spreman na njih. Opijao se često, tj. kad god bi ga častili seljaci i građani koji su u nekoj sitnici zavisili od njegove dobre volje, i tako sa alkoholom izdizao na neke trenutne i nestvarne činovničke stepene o kojima je trezan maštao, a koji su trajali samo dokle traje pijanstvo i tražili sve novo piće.

Jedinac sin toga policajca alkoholika istakao se u školi dobrim pamćenjem i, još više, velikom poslušnošću. Jedan od njegovih profesora, imućan i nastran čovek, pomagao je dečaku da svrši gimnaziju i da dobije stipendiju za univerzitet. Sin opštinskog stražara otišao je u Beč na studije i po savetu svoga profesora i zaštitnika odabrao da studira klasičnu filologiju. Studirao je sve propisane predmete, sa istom mravljom marljivošću sa kojom je učio u gimnaziji, ne naslutivši nikad smisao ni veličinu nauke i ostavši željan svega što velegradski život pokazuje a nikad ne daje siromahu studentu iz zabačenog mesta i bedne porodice. Dok je svršio studije umrli su mu i otac i majka, a on je postao nastavnik latinskog jezika isto kao što je mogao postati policijski ili šumski činovnik sa "fakultetskom spremom". Posle nekoliko godina službovanja prešao je u Bosnu, gdje su za nastavnike bile nešto malo veće plate i postojala brža mogućnost avanzovanja u službi.

Tu se učaurio u svoj život profesora-birokrate, kakvi su u većini bili tada nastavnici srednjih škola u Sarajevu, i tu je propuštao kroz svoje ruke naraštaje bosanskih dečaka-gimnazista, ulivajući im na svoj način u glavu osnove latinskog jezika i klasične kulture.

Bio je neženja i samotnik, potuljen i jedan hipohonder, rano osedeo, više nekako posiveo. U njegovom predavanju vladala je smrtonosna dosada. Po njemu su dečaci dolazili do zaključka da to što se zove latinski jezik i nije neki jezik koji su ma kada živi ljudi govorili, nego da je od svog postanka samo "nastavni predmet", neka vrsta kazne i prokletstva, nešto kao rešetke koje dečaka odvajaju od svega onoga što ga privlači i čemu bi mogao da se raduje.

On je učio čak latinskom jeziku tako da im je moralo izgledati kao da u tom jeziku ništa nije povezano ni ritmom ni smislom. Ne samo između pojedinih imenica i glagola nego ni između oblika i padeža istog glagola ili imenice nije bilo nikakve veze, isto kao što se svaka rečenica učila odvojeno, bez ikakve veze sa tekstom iz kog je izvađena i životom iz koga je tekst nikao.

Njegov particip pasivni od glagola tangere stajao je sam za sebe, izdvojen od živog govora i zdravog mišljenja ljudskog, kao strašilo i zamka za rasejanog ili uplašenog dečaka, kao obruč kroz koji u cirkusu proteruju jadne dresirane pse. Tako su stvari gubile sadržinu i sve pročitano ostajalo bez smisla i koristi, i tako su đaci mogli da lome zube na teškim oblicima jednog "mrtvog" jezika a da nikad ne shvate sadržinu onoga što čitaju, da ni za trenutak ne osete sve ono razumno, čovečno i slobodarsko što se krije u tom tekstu.

Sve rimske i grčke klasike on je smatrao samo kao neku vrstu viših činovnika, profesora, viših jedino po rangu; svi su oni za njega u istoj državnoj službi u kojoj i on, i svi oni, zajedno sa njim i celim ostalim školskim sistemom, predstavljaju neku vrstu prepreke na putu koji đak treba da pretrči od detinjstva do činovničke karijere, tj. do hleba, položaja i društvenog ugleda.

Sve to treba da ubije u dečaku bujne životne nagone, da mu što više zakloni i život sam, da mu već na prvim koracima salomi volju i zagorča vek, pa da vidi – majčin sin! – šta je to karijera i kako se teško i skupo plaća, kako bi posle umeo da je ceni.

I na sve heroje antičkog sveta i na same bogove iz mitologije on je gledao kao na visoke dostojanstvenike "izvan ranga", kao na neku vrstu više zvanične ustanove u državi kojoj služi i on.

Uopšte, sve na ovom svetu, i samu nauku kojoj je "služio", on je gledao kroz tekstove vladinih raspisa i naredaba, kroz razrednu knjigu i kroz svoj notes u kom je za njega bio obuhvaćen ceo svet, sređen po azbučnom redu i ocenjen ocenama od pet do jedan.

Vasiljevićev vaspitni metod sastojao se u tome da "hvata" đake i da ih ispituje kad su nepripravni, da ih vreba na ulici u sitnim dečaćkim greškama. Najveće zadovoljstvo nalazio je u tome da ismeva ili kažnjava đake koji ma u čemu pokažu nešto originalnosti ili želju da se bave ma čim što je izvan uskog školskog programa, koji je on svojim policijskim shvatanjem sužavao gde god je i koliko god je mogao. Svako i najmanje odstupanje od štampanog teksta u udžbeniku smatrao je teškim prestupom i kažnjavao ga i svojom ironijom i lošim ocenama i svim sredstvima koja mu stoje na raspoloženju. Svaka i najmanja sloboda ili novina u mišljenju ili u načinu izražavanja, svaka, i najnaivnija mladićka pobuna protiv autoriteta vlasti i društvene hijerarhije izazvale su kod njega grčevit, histeričan otpor i gnev, koji je bio otprilike mera njegovog straha od tih autoriteta i njegovog poštovanja te hijerarhije.

Čovek se često sa čuđenjem morao zapitati: otkud kod nekih malih ljudi, malih i po ličnoj vrednosti i po njihovom društvenom položaju, takva slepa privrženost postojećem redu, takvo fantastično obožavanje utvrđenih i drevnih ideja i ustanova koje im ni po čemu ne bi trebalo da budu bliske, takva besna mržnja na sve što je novo, što može da znači promenu i napredak.

Ali imao je i taj neprijatni čovek svoju slabu tačku. Bojao se promaje. Đaci, koji su ga u većini iskreno mrzeli, iskorišćavali su tu njegovu maniju i bili su pri tom nemilosrdni i divlji, kako samo deca mogu da budu.

Zbog toga je i dobio nadimak D u r h c u g. Jednom, u nastupu besa, on je upotrebio tu nemačku reč za našu reč: promaja. Otada ga đaci i nisu drugačije zvali između sebe.

A bojao se promaje nenormalnim, paničnim strahom. Taj strah od vetra i promaje kao da je po nečem odgovarao njegovoj mržnji protiv novina i promena. U svakom

razredu imao je po jednog đaka, jednog od onih uslužnih i revnosnih, kome je bilo stavljeno u zadatak da pre profesorovog dolaska pažljivo zatvori sve prozore.

Ali ostali đaci su često nalazili načina da prevare "kerbera" koji je bdeo nad promajom i da u poslednjem trenutku neprimetno odvrnu kvaku na prozoru. Kad bi profesor ušao na vrata, struja vazduha bi otvorila krilo na prozoru i nastala bi promaja. I ma kako ona neznatna bila, profesor bi se uhvatio za glavu i stao da viče od besa i straha.

– Zatvarajte, nevaljalci! Za-tva-raj-te!

Tu bi nastao kikot i grcanje od prigušenog smeha, a najviše su se smejala ona dvojica-trojica dečaka koji bi priskočili, tobože revnosno, da zatvore prozor, a koji su, u stvari, i udesili celu šalu.

Takve su se šale i inače dešavale. Usred Vasiljevićevog predavanja iz koga je uvek vejala smrtonosna dosada, digao bi se odjednom neki od drskih učenika, otišao do prozora, uverio se tobože da li je čvrsto zatvoren i ozbiljno se vratio na svoje mesto uz opšti smeh i kikotanje ostalih.

Profesor je grizao usne i sumnjičavo gledao mladića, ali mu nije mogao ništa.

Odnos između đaka i profesora Vasiljevića bio je iz godine u godinu sve gori, dok se glavni deo njegovog vaspitačkog rada nije pretvorio isključivo u borbu sa mladošću i mladalačkom obešću njegovih đaka, sa njihovom večnom potrebom za igrom i smehom, za promenama i zanimljivim novostima. On kao da je samo sa te strane i mogao da ih vidi.

Stalno je strahovao od đaćkog podsmeha, a to strahovanje činilo ga je neobično smešnim. Od njihovog smeha njemu se stezalo grlo i ledilo lice, ispunjavala ga je mržnja koju je osećanje nemoći dovodilo do besnila. Taj zdravi, zarazni i neutoljivi dečaćki smeh njemu je na mahove izgledao kao silna poplava koja navire ne samo iz dečaćkih grudi nego iz neba iz zemlje i svih živih stvorenja na njoj. I on je mrzeo ne samo tu decu nego i nebo i zemlju i sve živo u njima i na njima, sve što se kreće, što diše, sja ili leti. I noću je, u snu, viđao bezbrojno mnoštvo nasmejanih lica koja prete da ga sa svojim smehom preplave i odnesu, dok on gušeći se uzalud pokušava da vikne ono što je toliko puta ponovio u razredu:

– Samo se lude smeju bez razloga, a ja ne vidim nigde nikakva razloga smehu.

On je patio od tog dečaćkog smeha i nemira i kao od lične muke, koju niko ne razume, i kao od opšte nevolje, koja prete svemu što je svetlo i ozbiljno, podriva temelje svakog rada i celog poretka, i koja će, ovako naoko bezazlena, najposle preplaviti sve i pretvoriti život u šegu i sprdnju, a svet u igračku.

U toj svojoj dubokoj odvratnosti i stalnoj borbi on je nalazio malo razumevanja i pomoći kod drugih ljudi, a to ga je još više utvrđivalo u njegovoj idiosinkraziji i ispunjavalo pesimizmom i osećanjem usamljenosti. I sami profesori, njegove kolege, pokazivali su, kako se njemu činilo, mnogo mlakosti i bezbrižnosti u tom pogledu. Većina njih nije se stvarno mnogo razlikovala od profesora Durhcuga; i oni su u suštini

bili površni, hladni nastavnici i poslušne birokrate, i oni su se borili protiv bezbrojnih i beskrajnih đaćkih nestašluka, i oni su bili često strogi pri ocenjivanju i kažnjavanju, ali niko nije potpuno delio njegove smešne brige i njegova manijačka shvatanja, čak su se pomalo i podsmevali mrkom neženji i osobenjaku, koji stvari uzima sa tragične strane.

Jedino u svom momačkom stanu, u jednoj vlažnoj kući, u osojnoj Mjedenici, nalazio je potpun mir i osećao se bar privremeno zaštićen od ironije i nemira obesne mladosti. Stanovao je kod penzionisanog poštanskog činovnika, Čeha. Gazdarica mu je bila debela, mrzovoljna i uredna žena. Dece nije bilo ni u kući ni u bližem susedstvu. U profesorovom stanu je vladao uvek vlažan polumrak i u njemu mrtvački mir i mehanički red.

Ali šta vredi, kad je ta kuća samo oaza, a boravak u njoj smo predisaj? Čim pređe kućni prag, čeka ga na svakom koraku ta bučna i nemirna mladost koja ume samo da se cereka i misli samo na šale i besposlice.

Ponekad mu se činilo da je sa svih strana opkoljen tom nezrelom i nesvesnom stihijom mladosti, da zemlja kipti i drhti od mlade krvi koja goni na pokret i traži sve nove i nove oblike nemira. A svake godine rađaju se novi naraštaji dece, kao da iz zemlje niču, iz njih brzo rastu i pritiču novi đaci, i dok uzaludno krotiš jedne, već nailazi nov talas. I sve je to u očima profesora Durhcuga zeleno, drsko i obesno, sa ustima rastegnutim od uva do uva, sa mislima raštrkanim na sto strana, bez osećanja dužnosti, bez respekta za starije, bez smisla za red, sklono svakoj šali i rasonodi, nepristupačno savetu, neosetljivo za prekor, ne štedi nikog a ne ume da se čuva samo, zimi je kod klizanja, leti kod kupanja, u jesen kod berbe, a u proleće kod svakojakih fantazija i besmislica; ukratko, uvek kod neke opasnosti, dangube ili lakrdije, a daleko od njegove stroge reči i njegovih ozbiljnih lekcija. To je mladež od njene jedanaeste do njene devetnaeste godine, i sa tom stihijom se on bori godinama, a oseća da u toj borbi on sa svakom godinom biva slabiji i ustupa stopu po stopu tome neuništivom neprijatelju.

Uredan i besprekorno ozbiljan život koji vodi oduvek ne održava ga u snazi i mladosti. Naprotiv, on stari naglo i pre vremena, brže od svojih kolega koje su manje uredne i ozbiljne. U četrdeset petoj godini, on je i sed na slepoočnicama, ćelava temena, mršava lica nezdrave boje, a naduvena vrata, nesigurna pokreta i nestalna pogleda uplašanih i žalosnih očiju. Uredan je, ali na neki nemio način, a štedljivo i starovremenski odeven, leti u sivom a zimi u crnom odelu, kao činovnik pogrebnog društva.

I kad takav stane na podium i nasloni se jednom rukom na katedru, a drugom se uhvati za bradu, đaci se u poslednjim klupama već prigušeno kikoću, ali kad im glasom muklim od gneva kaže da su budale, da u svetu nema razloga smehu, naprotiv, naprotiv... tada se dečaci savijaju od grčevitog smeha, uzalud zatrpavaju dlanom usta i kriju lice pod klupu.

Profesor stoji nepomičan, sav naježen kao bolesna vrana, i sa mržnjom u pogledu

i drhtajem u glasu govori jetko:

– Šta ima tu smešno? To je žalosno!

A razred se trese od nezadržljivog veselog smeha.

Takav je čovek i nastavnik bio profesor Vasiljević zvani Durhcug.

Onaj ko bi posmatrao njega i njegov rad, mogao bi vek provesti razmišljajući o tom kakve veze ima ovaj činovnik-predavač sa pedagogijom, koja treba da podiže i stvara zdrave i srećne ljude i građane, kakve veze sa naukom ili umetnošću, – i nikad ne bi našao odgovor na to pitanje. Ali, ukoliko je nastavni sistem tadašnjih austrijskih gimnazija u Bosni imao za cilj da u mladom čoveku i budućem građaninu uguši svaku klicu samostalnosti i ubije želju za ma čim originalnim, stvaralačkim, višim i lepšim, ovaj nastavnik je bio savršen službenik toga sistema. Bolje rečeno: on je nastojao svim silama da to bude.

Eto, taj i takav profesor Vasiljević išao je i toga jutra 1. maja 1906. godine, kao vazda, istim putem, u isti sat put svoje škole.

Bilo je nešto pre devet sati, ulice su izuzetno mirne i kao opustele. Krstare žandarmske patrole, na uglovima po jedan od gradske policije. Čudna tišina.

Sarajevski radnici rešili su toga proleća da prvi put proslave međunarodni praznik rada, Prvi maj. Ali profesor Durhcug, koji je živeo samo za sebe, tj. za svoju usamljenu čudnjačku egzistenciju i svoju struku – a videli smo u čemu je bila njegova "struka" – nije, naravno, znao šta se sve dešava i šta se sprema među sarajevskim radnicima, koji su za njega bili dalek i nepoznat svet. On je, doduše, već od lanjske godine slušao ponešto o radničkom pokretu u Sarajevu; i novine su pisale o tom, ali on je novine čitao površno i neredovno. Ne bi se moglo kazati da je bio potpuno ravnodušan prema toj stvari. Naprotiv, njega je i ljutila i plašila pomisao na to kao na svaki nered i svaku težnju za promenom, i bolelo ga je pomalo kao lična uvreda.

Jedne nedelje, kad je vodio svoj razred u crkvu, sreo je grupu mladih radnika, ljudi i žena, zakićenih crvenim cvetovima, išli su negde brzo i govorili nešto živo. To su bili "socijali". Sve neki žustri ljudi, a na licima im, kako se njemu čini, usplahireni, izazivački izraz. Osetio je duboku odvratnost prema tim nemirnim ljudima; u crvenim cvetovima njihovim video je nešto nezdravo i opasno, kao da ta jarka boja kazuje nešto što se ne govori i što, izgovoreno, donosi nemir i nesreću; kao da je na rupici od kaputa iz koje je virio karanfil stala da izbija krvava iznutrica svakog pojedinog čoveka. Uzbudili su ga za trenutak i ozlovoljili, ali ih je isto tako brzo i zaboravio. Kao i mnogi ljudi njegovog zvanja i položaja, i on je na sav taj radnički pokret i na manifestacije i sukobe koji ga prate gledao izdaleka i sa visoka, otprilike onako kao i na sva ostala zla i nezgode sa kojima državna uprava ima da se bori, kao na stvari koje se njega ne tiču, uveren da u velikom državnom mehanizmu postoje pozvani koji o tom brinu i koji će i tome zlu stati na put i savladati ga, kao što savlađuju epidemiju i druga zla i nevolje. On se tim pitanjem ne bi uopšte bavio da ono danas, na dan 1. maja, nije samo došlo u njegov razred i potražilo ga. Jer ako je profesor prolazio slep, gluv i nem kroz život,

nisu njegovi učenici sedmog razreda.

Već tri nedelje se govori po varoši da prvog maja radnici neće doći na posao, da će "socijali" toga dana organizovati proslavu i razviti crvene barjake, da vlast neće moći to dozvoliti, da će doći do sukoba. I u sarajevskim novinama bilo je nekih polemika povodom tih vesti.

Uoči prvog maja objavljeno je velikim plakatima da Vladin povjerenik za grad Sarajevo zabranjuje toga dana, na području grada, svaku proslavu, svako sakupljanje uopšte, i svako isticanje radničkih amblema, crvenih zastava, crvenih cvetova itd. Sve to pod pretnjom stroge kazne.

Kad je svanulo sunčano i sveže jutro prvog maja, velika većina radnika nije otišla na rad, iako je bio radni dan, nego se praznički odevena prosula po sarajevskim ulicama. Mobilisana je sva policija i sva žandarmerija; u pripravnosti je bila i vojska. Policajci i žandarmi su rasterivali i najmanje grupe radnika, trgali svaki i najsitniji crven znak iz ruku ili sa grudi, hapsili muško i žensko za najmanji pokušaj neposlušnosti ili otpora. Bilo je dosta takvih malih sukoba, ali radnici su, očigledno po planu, izbegavali susrete sa policijom, razlivajući se kao voda po svim ulicama i kapijama. Tako je velika većina uspela da se prokrade do u Kovačiče i kad se policija setila da zatvori put preko mostova na Miljacki, i na hiljade radnika, sa skrivenim amblemima i savijenim zastavama, već je uspelo da pređe Miljacku. Na drumu koji vodi u Lukavicu i koji je već izvan "područja grada Sarajeva" sastavila se odjednom velika povorka; nad njom su se vile crvene zastave, a svaki radnik bio je zakačen karanfilom od crvene hartije.

Nadmudrena policija ostala je u gradu. Svi komandiri su dobili strog ukor i pooštrene naredbe, a oni su to utrostručili i preneli na svoje potčinjene, tako da je svaki policijski stražar išao sada kivan i nakoštrešen, i budno pazio da mu gde ne promakne ma i jedan nezaposlen radnik ili najmanji crven znak. A tamo izvan varoši žandarmi su, rastureni u mnogobrojne patrole, pratili sa strana povorku i u Lukavici opkolile celu poljanu na kojoj je otpočeo pravi zbor sa govornicima i klicanjem.

To nije znao niti je slutio profesor Durhcug, koji nije čitao ni novine ni letke ni oglase, ni razgovarao sa ljudima, ni gledao oko sebe na ulici, nego oborene glave brzo prelazio kratki prostor od stana do škole, ali sve su to znali i dobrim delom i videli njegovi đaci sedmog razreda. Neki od njih su pre dolaska u školu obigrali ceo grad, posmatrajući kako policija razgoni radnike i otima im crvene cvetove; mnogi su trčali zajedno s radnicima, radosno kupeći razasute karanfile, i vičući iza ugla: "Dole sabljaši! Živio maj!", jer su to i radnici vikali. Zato su neki od njih i zadocnili na čas i zato i sada sede kao na iglama, još zadihani i rumeni od uzbuđenja i zadovoljstva, vike i trčanja; zato se sašaptavaju i sagledaju među sobom, prividno prate ono što im se govori i rasejano odgovaraju na pitanja, ali vidi se da u isto vreme osluškuju zvukove spolja.

Taj pojačani nemir svoga i inače uvek nemirnog razreda, profesor je dobro

osećao, iako mu nije znao pravi razlog. U razredu je vladala neka sparna i razdražljiva atmosfera, tako da je profesor naredio da se izuzetno otvori jedan prozor, i to onaj u dnu sobe, daleko od katedre, ali da se niko i nipošto ne usudi otvoriti u isto vreme i vrata. Znojio se i treptao očima. Nastojao je da vikom i grdnjama privuče i veže njihovu pažnju.

– Šta je vama danas? Ko da ste se ludih gljiva najeli.

Ne uspevajući da smiri đake i da im pažnju zadrži na onome što govori ili što ih pita, profesor je pojačavao grdnje; već ih je nazvao ćalovima, praznim tikvama, smrdljivim bubama i strvinama, kad mu se odjednom reč oduže i otvorena usta ukočiše: u poslednjim klupama neko je s jednog kraja na drugi dobacio crven cvet koji je u luku preletao ceo razred i izgubio se među đacima.

Crven cvet! To je dakle! Kad je one nedelje video grlatu grupu "socijala" i crvene cvetove na njima, on je osetio odvratnost, mržnju, neki svrabež u mišićima i potrebu da lično, svojim rukama pomogne da se taj svet učutka i vrati na posao, da ne bude po ulicama ni jarkih boja ni drskih reči ni glasnog smeha. Ali ovo sada, da njegovi đaci, u njegovom razredu dobacuju jedni drugima crven cvet kao da su bravari sa stanice ili ciglari iz Koševa, to ga je porazilo. Zato je i stajao tako jedno vreme, otvorenih usta, kao okamenjen. A onda se pribra, prosikta nešto nerazumljivo i sav naježen, pognut i napred ispruženih ruku i raširenih prsta, pođe kao u napad. Išao je pravo ka klupi u koju je pao cvet, ali pre nego što je došao do njega – nevidljiva ruka ga baci, i visoko iznad profesorove glave, u crvenom luku, cvet prelete i pade na drugi kraj razreda. Profesor se okrenu brzo oko sebe. Tako se razvila čudna igra,

Kao što lopta u igri ide od ruke do ruke ka svome cilju, tako su đaci dobacivali jedan drugom crveni karanfil, uspevajući uvek da zavaraju profesoru oči. A on je, kao nedorastao partner u toj igri, trčao za cveotm, okretao se oko sebe, nastojeći da ga ne izgubi iz vida. Skakao je smešno od jednog đaka do drugog. Kad bi mu se učinilo da je dobro video kod koga je đaka pao cvet, on bi pritrčao i stao pored njega, gledao ga trenutak oštro, ispitivački, a onda bi mu najednom naredio da rasklopi stisnute pesnice. Mladić bi to učinio. Ruke su mu bile prazne. Nastao bi grohotan smeh celog razreda. Profesor je trčao i posrtao dalje.

Zanesen svojim ogorčenjem i pravom lovačkom strasti, profesor nije primetio da je jedan od đaka iz poslednje klupe uspeo da izbaci cvet kroz otvoren prozor. Đaci su, oduševljeni igrom, i dalje dizali ruku, čas jedan čas drugi, kao da nešto bacaju. Zadihanom i prevarenom profesoru, kome je sve više udarala krv u glavu, ukrštale su se crvene linije pred očima i on je trčao sa jednog kraja na drugi, hvatajući cvet koga više nema u razredu. Najposle je naredio da se prozor zatvori, zatim da svi ustanu i da ruke sa raširenim dlanovima dignu uvis, a on je pognut četveronoške išao i tražio ispod klupa crveni cvet. Nad njim se talasala šuma od nemirnih prstiju, krivila se mladićka lica u grčevitom smehu i bezbrojnim grimasama, a kad bi on naglo podigao glavu i nepoverljivo pogledao u njih, sve bi se ruke smirile, sva lica izgledila i oči

celomudreno oborene gledale preda se.

Izmučen, ojađen, profesor je najposle odustao od uzaludnog traganja, vratio se na katedru i rekao izmenjenim glasom koji nije daleko od plača:

– Dobro! Dobro, ja ću vam pokazati da ima vlasti i da ovde mora biti reda.

Bio je toliko uzbuđen da nije mogao da se seti nijednog od svojih pogrđnih izraza, ili su mu za ovako strašan slučaj svi izgledali preslabi. U to je srećom zazvonilo zvono. Profesor je rekao da niko ne sme izići iz razreda i da niko neće danas otići na ručak dok se ne nađe taj, taj... to, to... od mržnje i ogorčenja nije mogao da kaže šta, nego je samo mahnuo preteći rukom, uzeo svoju svesku, i zalupio vrata za sobom.

U zbornici i kod direktora Durhcug je napravio čitavu uzbunu. Crven cvet! Uzalud su ga stišavali i pitali gde je taj cvet. On je samo siktao i vikao isprekidanim rečenicama da je stvar krupna i da ne može proći samo tako, bez istrage i kazne.

Neki nastavnici su se smejali u dnu zbornice. I sam direktor sa zlatnim cvikerom i prosedom bradicom, čovek čije lice retko zna za osmejak, vrteo je glavom u nedoumici, slušajući kako Durhcug ozbiljno priča o svom lovu na crven cvet. Kad je direktor izišao, da bi u samoći doneo odluku o Durhcugovoj žalbi, nastavnici su se još više osmelili, prilazili svome kolegi, koji je još uvek drhtao od gneva, i sa lažnim saučešćem zapitkivali ga o pojedinostima njegove borbe sa đacima.

Profesor matematike, Slavonac, strastven lovac, krupan i punokrvan čovek koji voli dobro da pojede i popije, do grubosti iskren, prišao mu je sa širokim pokretima i svojim prostosrdačnim načinom rekao:

– Ama, kolega ko zna da li je to i bio crven karanfil. Bećari su to ti u sedmom, znam ih ja, i u stanju su da izmisle svaku huncutariju.

Durhcug se uvređeno ispravio.

– Molim, ja nisam ni lud ni pijan. Ja alkoholna pića ne pijem. Ali, gospodo, ja vam moram kazati da ja neću stvar ostaviti tako i da ću i na višem mestu ako treba...

Tu Durhcugovo lice postade odjednom za čitav ton tamnije, njegove modre i vodnjikave oči promeniše boju i u njima se javi nešto opasno i pogano.

Profesor matematike ne dočeka kraj rečenice, nasmejani pogled njegovih krupnih, crnih očiju, lovca i matematičara, odjednom ugasnu i on ustuknu kao da je nagazio na zmiju. Smeh u zbornici prestade.

Ceo razred je zadržan zaista preko ručka u školi. Sam direktor je vodio istragu. Đaci nisu priznavali ništa. Ni uobičajena pretnja da će zbog jednog ili dvojice svi stradati nije ovog puta pomogla. Oni iz prvih klupa, koji bi možda i odali, nisu zaista znali ni ko je doneo cvet, ni da li je to i bio cvet, ni da li je bio crven. Videli su samo da je gospodin profesor trčao i hvatao nešto nevidljivo među poslednjim klupama. A oni iz poslednjih klupa nisu priznavali ništa. Nikad nije bilo nikakvog cveta u razredu niti su ga oni dobacivali jedan drugom. Bio je otvoren jedan prozor i oni su mislili da se gospodin profesor naljutio i ustrčao zbog – promaje, pa su svi mahali rukama, pozivajući one koji su najbliži da zatvore prozor. To je sve.

Najposle, kad se ni na koji način nije mogao ne samo pronaći inkriminirani cvet, nego ni dokazati da je zaista postojao, stvar se svršila tako da je ceo razred dobio ukor.

Profesor Durhcug je odbolovao taj slučaj sa crvenim karanfilom. Zelen u licu od razlivene žuči, zakopčan kao da je oktobar a ne maj mesec, on se vukao još čitave dve nedelje kao ranjenik i govorio tankim mučeničkim glasom. Sve to, naravno, nije ni najmanje tronulo njegove đake sedmog razreda. Oni su mu se i dalje svirepo smejali i podsmevali na svakom koraku.

Tako je okončana i brzo zatim i zaboravljena uzbuna zbog crvenog cveta koji se pojavio u nemirnom sedmom razredu gimnazije, gde uzbune ni inače nisu bile retke. Ali taj crveni cvet – u stvari, parče spleteno žice i malko vešto izreckane savijene crvene hartije – imao je svoju dalju istoriju i postao sudbonosan za druge ljude, koji nemaju nikakve veze ni sa sedmim razredom, ni sa njegovim razrednim starešinom, profesorom Durhcugom. Jer, u sudbonosnim vremenima svaka i najmanja stvar može postati sudbonosna. (A "sudbonosnim" mi obično nazivamo nemirna vremena društvenih preloma i izuzetnih događaja, sred kojih se odjednom nađemo, a njihove uzroke, njihov smisao i domašaj ne možemo i ne umemo potpuno da sagledamo ni pravo da izrazimo.)

Ali o svemu tome biće govora na drugom mestu.

SNOPICI

Pognut i namrgođen, Ibro Solak je gurao svoja kolica i u raznim tonovima, različitim po visini i modulaciji, vikao:

– Snopići, snopići!

To su ona čudna kolica bez rude, uska, dugačka i sa dva točka na sredini, kakva se viđaju još samo kod sarajevskih hamala. Ta kolica hamal ne vuče, nego ih gura; odupre se sredinom tela u stražnji deo kolica, povije se manje ili više, već prema veličini tereta, i kad ume vešto da rukuje kolicima, može na njima da prebaci veliki teret i daleko iznad snage jednog čoveka.

Ibro je uzeo pod najam od udovice nekog hamala jedna takva kolica, i s njima odlazi svakog jutra do radnje Pašage Zildžića. Tu dobiva dvadesetak snopića mekog drveta, tovari ih na svoja kolica i počinje da vozi po strmim i krivudavim ulicama na periferiji severozapadnog dela grada, vičući s vremena na vreme svoju jedinu reč ("Snopići!"), po kojoj ga znaju stanovnici i prolaznici tih ulica.

Pocean, neobrijan, zapušten, sasušena tela, a nezdravo crvena lica i zakrvavljenih očiju, on dodaje kupcima snopiće ne gledajući nikog, ne govoreći ništa. Ponekad i sam unese nekoj staroj mušteriji snopić u kuću, a ponekad stoji nem i

nepomičan sa opuštenom pomodrelom donjom usnom i večito dogorelom cigaricom na njoj, gleda ih kao da ih sve prvi put u životu vidi, i nemarno trpa u džep papirne i metalne dinare. Što se džep više puni dinarima, to kolica bivaju lakša.

Pred večer se vraća i obračunava s gazdom. Ibrina zarada je: dinar od Pašage, a dinar od kupca – po snopiću. A to znači trideset do četrdeset dinara na dan, već prema vremenu, prema slučaju i "pustoj trgovačkoj sreći", ali najviše prema raspoloženju, a Ibrino raspoloženje ne može niko predvideti, on sam ponajmanje. Ono se, uglavnom, izražava u glasu kojim ponavlja svoj večito isti uzvik. A nema valjda na svetu tako finog uha ni tako složene aparature koji bi mogli pohvatati sve prelive tonova i osećanja koje Ibro unosi u tu prostu i prozaičnu reč.

– Snopići!

Više Ibro čilo i brzo kad krene sa svojim kolicima, jer pre nego što pođe na posao on ispije u mehani dva deci rakije, prva dva deci toga dana, koje će platiti od današnje zarade. Više to, a misli drugo. Te misli su, u stvari, mutna i nepovezana osećanja, beskrajna unutrašnja objašnjavanja sa svojom prošlošću, sa samim sobom i svetom oko sebe, onakvim kakvog ga on vidi.

Kad se pre pedeset i dve godine rodio u velikoj i imućnoj kući starog Solaka, na Bjelavama, niko nije mogao ni pomisliti da će to dete ikad gurati tuđa drva na tuđim hamalskim kolicima po Sarajevu.

Ocu je bilo blizu šezdeset godina. Kuća puna sve same ženske dece; dvoje od prve, a četvoro od druge žene. Tada se rodio on, sin i naslednik. Njegov dolazak na svet proslavljen je šenlukom koji je cela mahala pamtila. Samo što topovi nisu pucali sa Tabije. A može se slobodno kazati da su mu i detinjstvo i prva mladost bili slični stalnom šenluku. I u realku ga je upisao otac. Ali, valja pravo reći, za to Ibro nije imao glavu. Ne da je bio gori i neposlušniji od drugih, ali nikako nije mogao da misli na ono što je trebalo da uči iz knjige. Sve ga nekud dalje i više vuče misao. Napustio je školu. Rano je izrastao u krupna naočita momka i upoznao život sa njegove površne, lake i slatke strane. I tada je provodio dane između njihovog imanja u Sarajevskom polju i svih onih poslova i rasonoda koje je Sarajevo oko 1910. godine pružalo mladićima koji po tadašnjim shvatanjima nisu imali potrebe da uče školu ni da rade neki određen posao. Otac je bio mek kao vosak. Nikog drugog ko bi ga zaustavio na putu kojim ide, ili poveo drugim. A život nekakav nov i neobičan, kao tek stvoren za njega i njegove drugove, i u njemu sve nadohvat ruke.

– Snopići! Snopići!

Da, sve je bilo, izgleda, Ibrini u sećanju, kao raskoš bez granica. I sve je raskošno brzo prošlo. U proleće 1914. godine uzeli su ga u vojsku, a u leto te iste godine izbio je prvi svetski rat. Ibro je prošao ruski, pa italijanski front, gde je i teško ranjen. Zatim je bio dugo kaplar, pa narednik "na kadru" u Piliščabi, u Mađarskoj. To je bio život i težak i neobičan, ali opet raskošan na svoj način. I tako je nekako sve i prošlo, kao u nekom tutnju, u piću, u kartanju, u veselju i silovitosti vojničkog života, kao u magli.

Došlo i prošlo, a on, pravo govoreći, nije sasvim tačno znao ni s kim se ko bije ni zašto to on maršira, pije, peva i proliva krv, nagoneći i druge da to isto rade. A 1918. godine vratio se kući go kao prst, bled, iznuren od rane (mnogo je krvi ostavio u onom rovu kod Tolmina) i još više od neumerenog života u kadru. Otac u osamdesetoj godini, onemoćao. Majka umrla. Sestre se poudavale. Kuća se naglo osipa. Topi se para u ruci, a imanje, tvrdo i neuništivo imanje, gine iz očiju i nestaje kao dim. Jedino kad malo više popiješ s drugovima, ono izgleda kao da je na svom mestu, ali čim se otrezniš, vidiš opet da se sve pomera, topi i nestaje. Još za vreme rata prodali su kuću u Sagrdžijama. Sad su prodali i drugu, veliku, na Bjelavama, i preselili se u mnogo manju, pod kiriju. Agrarna reforma digla im je zemlju u Sarajevskom polju. Tako se ušlo u taj novi svet, sav od neprijatnosti i nerazumljivih iznenađenja.

– Snopići! Snopići!

Otac je umro. Ibro je počeo da "radi", kako se tada govorilo, da trguje. Udružio se sa jednim baštovanom, da prodaje cveće. Tada je video kako i cveće može da zaudara, kad se njime radi. Uzalud se brani i rakijom i duvanom od toga zadaha. Roba osetljiva, mušterija ćudljiva i nestalna. Težak je svaki posao, čak i cvećarski. I još, sve zapinje. Ne znaš ko ti podmeće nogu, samo vidiš da se na svakom koraku spotičeš, da pri svakom trećem padaš. Prosto, život sa svakim danom gubi svoj nekadašnji sjaj i raskoš. A Ibro to traži, nagonski, očajnički, kao davljenik malo vazduha. U tom traženju i oženio se. Devojka iz dobre kuće, valjana i mila, ali sa malim mirazom, deca česta, rađaju se i umiru. Trgovina ne ide. Cvećarska radnja bankrotirala. Baštovanu ostade bašta, a Ibri Solaku dug. Primio se službe u Gradskoj opštini.

– Snopićiii!

Pravo govoreći, nije nikad ni znao šta je to u stvari "Gradska općina", nije o tom ni mislio; ali sada, kad od nje živi, on vidi koliko iza svake takve reči ima ljudske muke i napora.

Ah, nije da je toliko težak i golem posao, ali nekako nedostojan i uvredljiv. Neko neobjašnjivo poniženje bije iz svake reči i svakog pokreta, neka naročita sramota koju čovek oseća samo kad je Solak i koju samo rakija može da spere, i to samo za kratko vreme.

Godine prolaze a ne biva bolje. Nigde dobra; ni u snu da ga usniš. Već se iz kuće prodaje; jede se oskudno a odeva tanko, pa ipak ne možeš sirotinju da sakriješ. Od četvoro dece što mu se u tim godinama našlo, ostalo živo još jedno jedino, žensko. Izrasla devojka, lepotica, skromna i pametna, dobro uči i sve nešto čita. U osamnaestoj godini udala se za dobrog i pismenog mladića koji je radio u Fabrici duvana i nije bio mnogo stariji od nje ni imućniji od njena oca.

Tada je umrla žena. Ostao je sam. Zapustio se i propio. Da, svi to kažu, ali ne kažu kako ni zašto. Lako je kazati! Otpustili su ga iz Opštine. Ni od sramote se više ne može živeti. Za polić rakije više nema a, pravo govoreći, tada se tek stvarno i propio, i tada je počeo da gura ova kolica i prodaje Pašagino drvo.

– Snooo-pi-ćiii!

Tek tada je počelo njegovo konačno udaljavanje od sveta. Da, to su drugi govorili tako. Ali on oseća i jasno vidi da nije tako. Nije, pa nije! Ne povlači se on od sveta i posla – bože sačuvaj! – nego, naprotiv, sve što je na svetu, mrtve stvari kao i živi ljudi i sve ono što oni smisle, urade ili kažu, sve to svakim danom beži nekud a njega ostavlja u čami, u mraku, u kom još jedino mlaz rakije može da zasvetli, da zapeva, da pomiluje kao ruka i zamiriše kao cvet. Sve ostalo je bežalo od njega, postupno ali brzo i neumoljivo, a rakija je postajala sve.

I od tada je on kao izgubljena stvar. Izvan sveta. I sve se više gubi. Samo ćerka, Šemsa, posećivala ga je redovno i pomagala ponešto, iako je živela čak na drugom kraju Sarajeva i bila i sama tankog stanja. Lepa, tiha, nasmejana, dolazila je kao stvarjenje sa drugog sveta. Jedno vreme ga je opominjala, molila da se prođe pića i dozove. Brzo je uvidela da je sve uzalud, pa ipak ga je i dalje obilazila i pomagala, bez reči i prekora. Takav mu je bio i zet. I pred večer, u krčmi, kad se svaki pijanica ponečim hvali, Ibro, koji nije imao više ništa svetio ni lepo u životu, hvalio bi se kćerkom i zetom.

– Što je imam kćer i zeta! Ljudi! To je... to je... ama, to se ne da kazati! – grcao je on među drugovima rakijašima.

I zalevajući svoju hvalu jače rakijom, zaboravljao je odmah i ćerku i zeta, i sebe sama. U toj magli od rakije, Ibro nije ni primećivao šta rade oni koji ne piju ni kuda ide trezan svet. Sa priličnim iznenađenjem on je saznao jednog dana da je novi svetski rat otpočeo.

– Snopići! Snopići!

Biće nešto kao nova Galicija, nova Pjava i Piliščaba, mislio je Ibro; naravno za druge, mlađe od njega. Ali ovo je bilo drugo, nešto sasvim drugo. To je nekako osećao čak i on.

Ibro je gurao svoja kolica i vikao svoju večito istu reč, mehanički, kao što pije ili diše. Tako bi možda, izgubljen i izvan sveta, pregurao i rat, bez većih promena i potresa. Ali tada se desilo nešto neočekivano i teško, što on nikako nije mogao da shvati ni da dovede u vezu sa ratom, kako ga on odranije poznaje i zamišlja. Uhapšen je njegov zet. Kad je hteo da sazna otkud to sad zatvaraju tako mirnog i čestitog mladića, rečeno mu je: politika. Samo toliko.

A taj koji je to rekao, slegnuo je ramenima, sklopio oči i stavio prst na usta. To isto je učinio i Solak, iako ništa nije razumeo. Mladi čovek je držan u zatvoru tri nedelje, pa pušten. Dva dana docnije pobegao je u šumu. Odmah je uhapšena Šemsa. Kad je to saznao, Ibro je ostavio kolica i otišao da se raspita šta je s njom. Od jednog stražara, muslimana, saznao je, na tešku zakletvu, da je njegova kći Šemsa ubijena već drugog dana po ispitivanju. Izgleda, nehotice i slučajno. Od jednog jedinog ustaškog šamara pala je i više se nije digla. Da li je udarac bio nesrećan, ili je ona tako nežna i tako tankog života i finog sastava? (Ah, jeste, jeste, bila je, on to dobro zna, bila je

tankovijasta, fina, osetljiva, sva na majku, a ne na njih, Solake, koji su tvrda života i bujne krvi. Jeste, k'o cvet je bila!)

– Sno-o-o-pići! Sno-pi-ći!

Mnogo je rakije trebalo da se to prećuti i koliko-toliko zaboravi. Ali Ibro je održao zakletvu. Ni u piću se nije odao. A pio je sve više i jeo sve manje. Na mahove se u njemu javljao očinski bol i neki zaboravljeni ponos Solaka i potreba za osvetom, ali sve se to gubilo kao jauk u onom stalnom uzviku pustim ulicama i sve je, na kraju, zajedno sa svim strahotama rata tonulo u rakiji i mutnom zaboravu.

Sad nije imao više nikog svog bliskog, nikog ko bi se brinuo za njega. Sasvim oronuo, ogoleo i obosio. Sve, sve je išlo na rakiju.

Najposle, i taj rat se svršio. Opet nekako kao kroz maglu. Došla je nova vojska, partizani, "dobra vojska" kako su govorile žene iz komšiluka. Jednom komšiji došao sin partizan. Od njega je Ibro saznao da mu je zet poginuo, da je bio čuven junak i da mu je slika štampana. Sutradan mu je pokazao tu sliku. Ibri trepću i suze oči, ali ipak poznaje zeta na slici. Jeste, on je, samo nekako krupniji, viši, lepši i – pravi oficir. Orden ima. Ibro oseća kako mu drhti nešto na ožičici. A mladi partizan, komšijin sin, stoji pred njim, nasmejan i ljubazan, ali nekako dalek, i jednako mu priča o njegovom zetu-junaku, a zatim o životu, o radu, o štetnosti pića. Zašto on to njemu govori? Kakvog pića?

U mehani kažu ljudi da novine pišu o njegovoj Šemsi. I to ne razume pravo, ali plače, neprimetno, stegnutih usta, guta suze sa rakijom. I opet sve zaboravlja i gura kolica. Treba zaraditi, za rakiju, za duvan, za... Da, i za hleb.

U tim mislima došao je Ibro Solak do Marijina dvora. Tu obično prelazi glavnu ulicu da bi ušao u one uske i strme uličice koje nose još starinske nazive: Magribija, Odošašina, i slično. Glavnom ulicom prolazi odred vojske i peva. Ibro je zastao da ih čuje. I njegov zet je bio vojnik, i oficir. Orden je imao i slika mu izišla. S druge strane nailazi četa omladinaca u vojničkom poretku. I oni pevaju. Ne zna on njihovu pesmu, ni kuda idu ni zašto, ali i njegova Šemsa je bila u toj omladini. To u novinama piše. Čitali ljudi. I da je mučenički poginula, i da je bila drugarica junaka. I još piše da je bila divnog srca i da je radila na nekom velikom poslu. E to, što se srca tiče, to jeste. Još i ne piše, sigurno, sve kako bi trebalo ni koliko bi trebalo. A i lepa je bila! To i ne kažu. Sultanija, nije druge. A za srce, to on najbolje zna. Pogledom je milovala, ne samo nesrećnog oca nego sve živo. Takva je bila!

– Snopićiii!

Prošla je četa omladine. Još jednako im se čuje pesma. Za njima nailazi nova četa vojnika. Njihove pesme se sustižu, reči im se mešaju a melodije prelaze jedna u drugu. Sve peva pored njega, i sve nekud ide veselo, i sve to neko vodi i upravlja. I sve se gubi, odlazi nekud, daleko od njega. Daj znaj, kuda i zašto? Ne razume i ne oseća ništa. Samo bol u slabinama. Kad je ovako jugovina, uvek ga muklo boli rana sa Tolmina, ali taj bol ga više ne podseća ni na šta, samo boli. Pa ipak, jedno zna: imao je

i on među njima kćerku i zeta. I gurajući kolica u prvu uličicu, dolazi mu da glasno vikne: "Što sam ja imao kćer i zeta! Ljudi! To je... to se ne da kazati!"

I gura žustro kolica i diže glavu i pušta promukao glas:

– Snopićiii!

Sa jednog prozora na prvom spratu neka mlada žena mu više da joj iznese gore dva snopića. Ibro bez promišljanja odbija, gordo, sa ogorčenjem.

– Ponesi, bolan, daću ti dinar.

– Ne nosim ja nikome na noge. Ne za tvoj dinar, nego ni za hiljadarku. Razumeš? Ako ti treba, siđi pa uzmi!

Žena dovikuje za njim nešto pakosno i podrugljivo, ali on to više ne čuje, nego celim telom i svom snagom gura kolica uzbrdicom i glasno više:

– Snopići! Sno-pi-ći!

NA JEVREJSKOM GROBLJU U SARAJEVU

Petar Kočić, koji je imao oka i smisla za bosanski predeo i kao pravi pisac umeo i uzgred da kaže lepe i tačne stvari, zapazio je mesto koje u tom predelu zauzimaju groblja i stigao to da kaže čak i u jednom običnom, stručnom članku. "Kao krupni i bjeličati planinski volovi leže gomile ogromnog četvrtastog kamenja i izložene pogledima sa sviju strana mirno se prelivaju u suncu i počivaju kao u dubokom snu."

Toga uzgrednog Kočićevog zapažanja sećao sam se uvek, pa i ovog leta, kad sam nekoliko dana uzastopce odlazio na starinsko jevrejsko groblje koje leži na levoj obali Miljacke, ispod železničke pruge Sarajevo-Užice. Kažem "leži", iako je ono tako strmo da izgleda više kao da se stalno spušta i ruši.

Strmi obronci Sarajeva puni su, i danas, muslimanskih grobalja sa belim nadgrobim kamenovima, nišanima. Kao bele vojske stalno u pohodu ili lavine večitog snega, ta groblja se oduvek spuštaju svojim strminama. Sa godinama i vekovima te vojske su sve ređe i te lavine sve tanje. Jer, i groblja umiru. Mnogi je beli i nekad uspravni nišan pao ili se nagnuo i sprema se da legne u grob zajedno sa svojim pokojnikom. Na nekim grobljima, kao onom najlepšem na Alifakovcu, gusti tanki nišani su povaljani kao zamršeno belo klasje. Ta groblja imaju nečeg ne samo slikovitog nego i uzbudljivo poetskog u svom postanku kao i u svom nestajanju, u svom kontrastu sa novim životom koji danas buja i previre dole u gradu. Ničeg što odbija i zastrašuje nema u njima, nego nešto mirno i čisto i dostojanstveno što je samo odraz razumnog i junačkog ljudskog odnosa prema smrti onih koji tu počivaju.

Bela muslimanska groblja po strmim padinama Sarajeva. – To je jedna od onih

nekoliko tema pred kojima se osećam uzbuđen i ponesen, pun vizija i pomisli, ali nesposoban da svemu tome dam bar približno veran izraz. Ali poezija ovih grobalja naći će svoje pesnike, i to neće biti pesnici smrti, nego pesnici života. Jer uvek ostaje istinita stara reč da "smrt nije poetičnija od života". A groblja imaju značenja ukoliko govore o životu sveta kom su pripadali oni koji u njima leže, i istorija grobalja ima smisla i opravdanja ukoliko baca svetlost na put sadašnjih ili budućih naraštaja.

Ali danas, ovde, ja ne govorim o svim tim grobljima oko Sarajeva, nego o starom groblju sarajevskih Jevreja sefarda koje se svojim belim mramorima gubi među njima i izdaleka ne razlikuje od njih.

Penjući se kratkom ali oštrom strminom koja vodi od Miljacke ka groblju sarajevskih Jevreja sefarda, uvek sam pomišljao na četiri veka njihove istorije.

Kad su krajem XV veka Jevreji bili prognani iz Španije, oni su tražili utočišta u raznim zemljama koje nisu bile zavele gonjenje Jevreja kao sistem i koje su ih bar tolerisale. Jedna od takvih zemalja bila je tadašnja Turska. U XVI veku pojavljuju se proterani španski Jevreji sefardi i u važnijim trgovačkim centrima Balkana, pa i u Sarajevu. Njihov društveni položaj ovde ne razlikuje se u osnovi od položaja ostale raje; on je utoliko teži što su oni malobrojni i potpuno izolovani tuđinci, bez krvne, verske i jezičke veze sa ostalom rajom. Da bi se održali pod takvim uslovima, ovi dobegli Jevreji morali su da se dovijaju i povijaju još više i teže nego što je to morala da čini hrišćanska raja. Sabijeni u vrstu geta, tzv. "Veliku avliju", opkoljeni predrasudama i praznovericama svojih sugrađana svih ostalih vera, oni su se i po nuždi i po nagonu samoodbrane zatvarali u sebe i zaziđivali iza svojih sopstvenih tradicija, verovanja i predrasuda kao iza bedema. Rezerve kulturnih dobara koje su doneli sa sobom iz svoje stare otadžbine Španije s vremenom su tamnele i čilele, ali oni su ih, u nepovoljnim uslovima, sa retkom ljubavlju negovali i u dobroj meri očuvali sve do najnovijih vremena. Inače, njihov duhovni život ograničavao se, kao i kod naroda ostalih vera, uglavnom na relativno poznavanje verskih tekstova i mehaničko ponavljanje obreda. U kući i između sebe govorili su španski (onakav kakav su ga u XV veku poneli i još natrunjen množinom naših i turskih reči), u sinagozi i verskim običajima služili su se hebrejskim, sa narodom su govorili "bosanski", a sa predstavnicima vlasti turski. Živeli su bez pravih škola i većih mogućnosti kulturnog života. I za vreme turskih vlasti i docnije, pod austrougarskom okupacijom, postojeće zakonodavstvo praktično im je onemogućavalo pristup položajima u javnom životu i državnoj upravi i upućivalo ih na fizički rad, ograničen broj zanata i, naročito, na sitnu i krupnu trgovinu.

Bila je to jedna mala, silom prilika i navikama hermetički zatvorena zajednica u kojoj je bilo teško sticanog, mučno čuvanog i uvek ugroženog bogatstva i, mnogo više, crne sirotinje. Sve je to moralo nepovoljno uticati na njihov razvitak. Pa ipak, sve to nije moglo da ih degeneriše kao celinu, da ih potpuno rastoči duhovno i uništi fizički. A kada su, sa XIX vekom, uslovi života postali i za njih donekle, samo donekle,

povoljniji i savremeniji, oni su, pored nametnute zaostalosti koja im je bila zajednička sa ostalim verama, pokazivali nesumnjive znake svoje energije i obdarenosti, svoga smisla za novinu, svoje urođene želje za nepretkom. (U naše vreme, oni su dali Bosni jednog od njenih najboljih pisaca, harmoničnog i duboko čovečnog Isaka Samokovliju.) Tek u drugom svetskom ratu, mračna i ubilačka najezda rasizma uspela je da ih nespremne i nenavikle na taj način borbe, rasprši i uništi. Uvek su hteli da žive, i uvek su im u toku njihove teške istorije otimali ponešto od života. Ovi su im uzeli život. Njihova istorija, koju će trebati tek napisati, jer je knjiga Morica Levija o sefardima u Bosni danas teško pristupna, a delom i zastarela, pokazaće ne samo sudbinu sefarda nego i svu raznolikost i složenost našeg društvenog života u prošlosti. Jer, ma koliko da su predstavljali svet za sebe, oni su u isti mah bili i živ sastavni deo naše opšte zajednice.

Sa tim mislima i sećanjima ulazi čovek kroz železnu kapiju u groblje sarajevskih sefarda na nemilosrdnoj strmini iznad Miljacke.

Ovo groblje na nizbrdici deli se, po obliku kamenova i po natpisima na njima, na dva prilično jasno podeljena dela. Negde do početka ovog stoleća, nadgrobni kamenovi su tipično jevrejski, glomazni, grubo tesani, više spređa nego pozadi (masa toga kamena ima po svom stavu i osnovnim linijama nečeg od lava koji u klasičnom položaju sedi na stražnjim, a stoji na prednjim nogama, sa uzdignutom glavom). Na prednjoj, višoj strani natpis hebrejskim slovima.

Krajem prošlog veka, ti nadgrobni kamenovi menjaju oblik, približavaju se konvencionalnim "spomenicima" na hrišćanskim grobljima, a natpisi na našem i na španskom jeziku javljaju se sve češće pored hebrejskih, često i bez njih. Kao što je to bivalo u drugim zemljama, i ovde su jevrejski nadgrobni kamenovi stali da se prilagođavaju stilu i ukusu vremena i zemlje u kojoj su. To su grobovi ljudi koji su živeli građanskim životom toga vremena i na njima spomenici koji svojim oblikom i svojim natpisima o tom govore.

Pa ipak, po mnogo čemu ti kamenovi su i osobeni i kazuju ponešto ne samo o mrtvima nego i o živima. Oni starinski belezi sa isključivo hebrejskim natpisima stoje po strani, neobični oblikom, nerazumljivi po pismu koje na sebi nose, kao pomireni s tim da je njih oduvek samo najmanja manjina mogla pročitati i shvatiti, da danas nema ni nje. I gordi stavom. Poneki je već samo kamen. Slova crnog, plitko sečenog hebrejskog natpisa odavno su počela da se šire, da prelaze jedno u drugo, da se rastaču i gube. Još nisu potpuno zbrisana, ali pretvorena u ornamenat koji ne kazuje ništa.

Iza svih tih nama nerazumljivih hebrejskih slova, kao iza tanke, ali od svakog zida tvrđe zavesa, krije se onaj deo sefardskog života koji su oni održavali kroz duge vekove. Druga takva zavesa, to je njihov španski jezik. Za više od četiri veka, oni su čuvali i pazili taj divni materinski-maćehinski jezik, iako nisu mogli da ga razvijaju ni da ga sačuvaju da se ne okameni i ne iskvari. Na njemu su pevali svadbene i ljubavne pesme i romanse iz rodne Andaluzije, njime se služili u intimnom i poslovnom životu.

Ta dva daleka strana pisma i dva tuda jezika bili su za njih sredstva očuvanja i neophodnog izdvajanja kao dve šifre u dugoj borbi njihovog života.

Sa novim vremenom srpskohrvatska pismenost razvija se i među sefardima, kao i među ostalim stanovništvom, ali pored toga oni počinju da svoj sefardski španski govor upotrebljavaju i u javnosti, naročito kad su u pitanju tradicija i folklor. Tako izbija i na nadgrobne kamenove. Čudan pravopis i često ubogi stihovi. Kao na tolikim grobljima po svetu, ponajviše su to konvencionalne reči, dug prema ugledu i bogatstvu pokojnika. Na jednom teškom kamenu od crnog mermera piše zlatnim slovima, u naivnim stihovima, da je pokojnik bio čovek cenjen i pametan, "ombre prejado y entelegente" da je bio Vicepresidente de la Komidad, Presidente de sosjedades, Lavrador publico dija i tarde.

(Potpredsednik opštine, predsednik raznih društava, javni radnik danju i noću.)

I ovde se opšta mesta i hladni, nevešti stihovi mešaju sa natpisima iz kojih, ma i posredno i naivno, progovara istinsko osećanje i toplija reč, živa i večita potreba da se još nešto kaže o onom koga zauvek gubimo.

Na grobu jedne majke stoji ovo: "Madre que non conoce otra justida que operdon ni mas ley que el amor". (Majka koja nije poznavala druge pravde do opraštanja, ni drugog zakona do ljubavi.) Na kamenu Doncele Klare Altarae, koja je umrla "u cvetu mladosti", ona se žali što je sa prvim prolećnim danima pokrivena zemljom i što joj je ta hladna zemlja "sakrila lice oca sunca". – Cubriome lavista del padre sol". A odmah do devojčice leži njena majka, koja je umrla docnije, i na njenom grobu piše:

Clara, no lloras hija mia, No temes la fosa fria.

(Klaro, ne plači, kćeri moja, i ne boj se hladnog groba.)

Uporedo sa španskim sve su češći natpisi, pa i stihovi, na srpskom. I oni su, naravno, u granicama običnosti, onakvi kakvi se viđaju na grobovima svih vera i naroda. Na grobu jedne majke piše: "Divna si nam bila – od rođenja – ljubljena nam majko – do viđenja".

Ponekad samo i oni kazuju nešto više od konvencionalnog izraza žaljenja. Na jednom od njih, posle hebrejskog napisa, stoji: "Rahela I. Izrael Gospoja". – Čini mi se da vidim tu punu sedu matronu koju su njeni rođaci i sugrađani, sa urođenim smislom za humor i tačnu psihološku definiciju, prozvali Gospojom. I kao da slušam tu našu reč kako se javlja u njihovoj španskoj konverzaciji, i otegnuti lelujavu naglasak sa kojim je oni izgovaraju.

Jedan spomenik kaže: "Ovde počiva moj mili i neprežaljeni suprug i naš mili otac Leo E. Papo, rođen 1871, umro 12. jula 1915. koji je devet godina bolovao". Nešto od starobosanskih grobnih natpisa, sa ovom pojedinošću iz ličnog života koja je za rođake imala važnosti, a koja posle toliko godina zvuči neobično.

Leonu Leviju, već očigledno savremenom čoveku, njegovi drugovi planinari raznih vera poručuju kroz nevešte ali srdačne stihove da je u planini bez njega pusto, i da ga oni neće zaboraviti.

Na groblju Elijasa Kabilja piše: "Tako smo sami – živi i mrtvi – uvijek isto", kao daleko sećanje na španski stih: "Dios, como solos se quedan los muertos!"

Probijam se kroz guste redove grobova, unosim se u obične reči i u poznata i stalno ista prezimena: Abinun, Albahari, Altarae, Atijas, Baruh, Daniti, Danon, Eškenazi, Finci, Gaon, Kabiljo, Kajon, Kalderon, Kamhi, Katan, Konforti, Kunorti, Levi, Maestro, Montiljo, Ovadija, Ozmo, Pardo, Pesah, Pinto, Salom. A imena njihovih žena imaju često u sebi nešto od muzike i poezije dalekih sunčanih zemalja: Anula, Gentila, Doja, Rika, Masalta, Lunaf-Buena, Palomba, Simha, Oro. Iza tih reči i slova nazirem mali i živi sefardski svet iz našeg detinjstva. Trgovce s visokim fesovima na glavi, pognute nosače, sitne prodavce, zanatlije na ćepencima, njihove stare žene još u sefardskoj orijentalnoj nošnji, njihovu decu, dobro odevenu, bogatašku, i bednu, mršavu, sirotinjsku. Osećam miris njihovih avlija i čujem njihove žive grlene španske uzvike izmešane sa našim rečima. Svet koga više nema. A da ga nema, to kazuje i ovo groblje živim znacima i vidljivim tragovima velike drame jednog naroda.

Prvo što se primećuje, to su ne česti ali upadljivi tragovi na nekim od ovih spomenika. Na ponekom od njih je oštećena šestokraka zvezda Salomonovog slova, na ponekom grubo razbijena fotografija pokojnika. To su tragovi posetilaca okupatora ili ustaša, njihove bolesne mržnje i mračne gluposti i njihovih kundaka ili čizama.

Nailazim na niz jednoličnih belega od veštačkog kamena, na njima imena sefarda, ljudi i žena, i pored njih, kao zanemelim stisnutim usnicama izgovoreno, stoji samo: "Prem. 24. V. 1941, 12. V. 1941, 2. VI. 1941, 12. VI. 1941...." Sve tako redom, i samo toliko. A svet zna i pamti te prolećne i letnje mesece 1941. godine. I to su samo oni retki kojima se zna za grob.

Na grobu Simona Katana, koji se rodio 1871. godine, a imao sreću da umre već 1933, ispod njegovog natpisa na crnoj ploči urezano je sada, naknadno: "1882-1924. Nepoznat je grob Done Katan. Nastradala je u fašističkom logoru, a njena je uspomena vezana ovdje za grob njenog supruga."

Hiljade drugih nemaju ni toga znaka. Njihovu sudbinu objašnjava velika piramida od belog kamena, pri vrhu, groblja. Na njoj piše: "Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma. – Jasenovac – Stara Gradiška – Đakovo – Jadovno – Loborgrad – Aušvic – Bergen-Belzen".

To je tragična geografija ovih ljudi koji u većini svojoj nisu želeli da upoznaju mnogo više od svoje varoši, svoje kuće i svoje radnje. Tu je simbolična grobnica uništenih i iskorenjenih naših sefarda. Stojeći, sa dlanom na tom kamenu, kao što će mnogi i mnogi tu stajati, gubim se u živom saučešću, i u mislima o zajedničkoj odbrani koju čovečanstvo, ako hoće da s pravom nosi to ime, mora organizovati protiv svih međunarodnih zločina i tako postaviti sigurnu branu i stvarnu odmazdu protiv svih ubica ljudi i naroda.

U ŠOPENOVOJ RODNOJ KUĆI

S puta po Poljskoj

U vremenu od 25. do 28. avgusta 1948. godine održavao se u poljskom gradu Vroclavu Svetski kongres intelektualaca za odbranu mira. Program kongresa je bio obiman i tražio od delegata dosta truda i dobre volje. A trud i dobra volja bivaju redovno nagrađeni. Jedna takva neslućena nagrada bila je za mene poseta koju smo posle kongresa učinili rodnoj kući Šopenovoj u Želaznoj Voli, malom zaseoku na šezdesetak kilometara od Varšave.

Nenametljivo i široko gostoprimstvo, koje je svojstveno Poljacima, savršeno je organizovalo tu posetu.

Od preko četiri stotine delegata svega je njih 60-70 iskoristilo priliku da poseti Želaznu Volu. Teško bi bilo naći neki "ključ" po kome su se delegacije odazvale tome pozivu. Bilo je delegacija velikih zemalja, sa jakom muzičkom tradicijom, od kojih se odazvao jedan ili nijedan delegat, a bilo je delegacija iz manjih zemalja, koje ne zauzimaju mnogo mesta u muzičkim leksikonima, koje su u celosti došle.

Šopenov rodni dom leži malo po strani od glavnog drumu. To je prizemna zgrada iz kraja XVIII veka, tipičan stan "guvernera", upravnika imanja iz feudalnih vremena. Ona je okružena bujnim i dobro održavnim parkom koji se otkriva pred nama kao neslućena oaza u jednoličnoj ravnici, prekrivenoj pravolinijskim površinama njiva na kojima se smenjaju usevi repe i belog žita.

Hodali smo na prstima po istoj istorijskoj kući u kojoj su poljski muzikolozi i muzičari igrali ulogu srdačnih i diskretnih domaćina. Razgledali smo Šopenove portrete, faksimile i lične uspomene. Išli smo po parku oko kuće. Prolazili smo tiho preko kamenih ploča, hodnicima od bujnog žbunja i retkih drveta, i u potpunosti mislili na muziku.

I muzika je došla. U njegovoj sobi otpočeo je improviziran koncert Šopenove muzike. Svirao je odlični češki pijanista Paleniček, koji je i kod nas dobro poznat, zatim Brazilijanka Ana Stela Sic, pa stari poljski pijanista Kočalski. Dva Preluda, jedna Mazurka, Vals b-dur i Balada g-mol.

Kad god dođem ovako u priliku da pišem pravo i neposredno o utisku koji na mene ostavlja muzika, ja se nađem uvek u neprilici, moja zleudna reč zapne, redci se kidaju i mastilo suši. To je jedno od onih mesta na kojima čovek oštro i jasno oseća granice svojih izražajnih moći.

Mogu samo da kažem da nikad neću zaboraviti Baladu koju je svirao izvanredni majstor Kočalski, i mogu da navedem ponešto od onoga što sam za vreme toga

koncerta i u vezi sa njim zapazio, mislio i osećao.

Ne samo soba u kojoj je bio klavir nego i dve susedne sobe bile su pune stranih gostiju; samo mali deo je našao mesta za sedenje. Neki su bili naslonjeni uza zid ili uz starinski kamin. Drugi su stajali nasred sobe, skrštenih ruku i oborenih očiju. Dah se nije čuo, daščica u parketu nije škripnula.

S vremena na vreme pogledam oko sebe i uvek ista nepomičnost i isti zanos u toj šarolikoj publici sa svih strana sveta, kakva se samo u snu može videti. Na niskom taburetu sedi stari francuski filozof Žilien Benda, malen i sed, kao vizantijski mudrac. Preda mnom krupna i pognuta: prilika sovjetskog akademika Zaslavskog. Pored njega vitka žena, tamne puti, u induskoj narodnoj nošnji; ona je arhitekta na Cejlonu. Uza zid mladi pesnik Malajac i tankovijast i bled delegat Vietnama; deli ih visok i sed profesor nordijskog Univerziteta. I tako redom, glave raznih rasa, nepoznata i bezimena lica, ali sva odsutna i obasjana zanosom. Oči nam se ponekad sretnu, ali niko nikog ne vidi, jer ovde u potpunoj tišini letnjeg dana i opčaranog ljudstva vlada samo muzika.

I kad je Kočalski završio Baladu, mi smo pljeskali živo i oduševljeno, ali još uvek kao u snu. Tako smo i hodali po sobama i razgovarali. Svak je kod sablesednika mogao primetiti da mu je glas izmenjen. A svi smo nastojali da govorimo što prirodnije, bez ganuća.

Umetnici i naučnici sa raznih strana sveta, raznih narodnosti, našli su u ovoj kući zajednički govor i svi su se bez rezerve poklonili veličini i lepoti. Posmatrao sam ih. Neki, zamišljen, gricka gorki list lovorike, koji je otkinuo u parku, drugi beleži nešto na pozadini kartona od kongresnog programa. I gledajući ih čini mi se da je svet pun drugova sa kojima bih hteo sve da delim, a da su ovi ljudi oko mene samo neki njihovi predstavnici. U njima osećam povezanost miliona ljudi... Pod utiskom muzike od koje još sve bruji i treperi, sva lica oko mene izgledaju mi bliska, razumljiva, iako se u većini ne poznajemo ni po imenu ni po zemlji iz koje smo.

Svi će se ovi ljudi već sutra razići svaki na svoju stranu. Nikad nećemo ni moći ni stići da jedan drugome kažemo šta nas je uzбудilo i zbližilo za ovih nekoliko trenutaka u poljskom zaseoku. Znam da niko od njih neće nikad pročitati ovu zabelešku, kao što ni ja neću verovatno nikad imati prilike da vidim ono što će oni o tome napisati, ali ja sam i pored toga uveren da ćemo dok živimo ostati povezani onim što smo videli, čuli i osetili u Šopenovoj rodnoj kući. Najposle, sve na svetu i ne mora uvek biti kazano, napisano, štampano i prevedeno. Mnogo toga ostaje među ljudima neizraženo i prećutno, ali ipak živo i neprolazno. I često je to ono što je najbolje i najsvetlije u nama.

Na suncu, pred kućom, vode se još uvek stišani razgovori: Slušam – još uvek kao kroz san. Neko pored mene objašnjava kako su hitlerovske horde u svom naletu na Poljsku, oštetile i ovo mesto poljske kulture, kako je okupator, u svojoj bezumnoj težnji da porobi i ono što se nikakvoj sili podvrći ne da, najpre zabranio Poljacima da sviraju Šopena, a zatim dozvolio, ali su Poloneze i Mazurke, kao specifične tvorevine

poljskog duha, ostale i dalje zabranjene.

Sedamo u kola i vraćamo se. Iako ništa ne govorimo, čini mi se da smo svi mirniji i zadovoljniji, da se vraćamo kao darivani.

I bio sam radostan, zbog sebe i zbog svih ljudi, što sam doživeo ovaj dan, što je ova zemlja – Šopenova zemlja – vaskrsela i slobodna. Gledao sam dugo tu ravnice preko koje je prošla nacistička najezda i ostavila svoje teške, tragove, ali nije uspjela da uništi ni ovu kuću u Želaznoj Voli, a kamoli poljski narod i muziku koja je odavno opasala zemni šar i koju nikakva sila ne može zaglušiti ni učutkati.

U pravu je bio veliki poljski muzičar Šimanovski kad je, još davno, pisao za Šopena: "On je govorio o stvarima koje su neprolazne, koje ne zavise od trenutnog pada ili trijumfa, o duši naroda u njenom jasnom i nedvosmislenom obliku".

U tom je snaga i veličina. I dobro je i utešno misliti o tome. Pored puta kojim prolazimo zemljoradnici preoravaju strništa. Gledaju nas seljaci i seljančice očima modrim kao razlićak, onim tipičnim poljskim očima koje fluoresciraju u živim prelivima, od tihe zamišljenosti do obesne životne radosti, od detinjske dobrote do bojovničkog zanosa i ogorčenja.

Jednako me prati čudesna Balada. Njen početak i završetak strogo su i potpuno jednaki, kao dva mramorna stuba blizanca. A između ta dva stuba otvara se vidik: ne samo divna poljska zemlja, nego i vasceli svet u kom se sve, i čulni utisak i misao, pretvara u veliku stvarnost muzike.

Tu su zemlje i narodi. Tu radni ljudi celog sveta u težnji za pravdom, mirom i slobodom. Tu je i moja daleka otadžbina i njena mnogogodišnja borba za bolji život. I borbi se nazire dobar kraj i svima žrtvama vidi smisao.

Pod tom magijom muzike put izgleda i lakši i kraći. Prenuo sam se iz razmišljanja tek kad su se pred nama ukazale prve kuće predgrađa, slavne varšavske ruševine koje, obasjane dobrim suncem kasnog leta, zamladuju pod svetlim skelama, kao rane pod melemom.

BILJEŠKA O PISCU

Ivo Andrić je rođen 9. oktobra 1892. godine u siromašnoj zanatlijskoj porodici u Travniku. Rano je ostao bez roditelja. Djetinjstvo je proveo u Višegradu gdje je završio osnovnu školu. Gimnaziju je učio u Sarajevu, a filozofiju (odsjek za slovenske književnosti i istoriju) u Zagrebu, Beču, Krakovu i Gracu.

Kao srednjoškolac i student Andrić učestvuje u revolucionarnoj djelatnosti "Mlade Bosne". U periodu između dva rata nalazi se u diplomatskoj službi. Za vrijeme Drugog svjetskog rata živi povučeno u okupiranom Beogradu ne dozvoljavajući bilo

kakvo prešampavanje i objavljivanje svojih djela.

Prve književne radove, stihove, objavljuje 1911. u časopisu "Bosanska vila"; 1918. izlazi mu iz štampe knjiga lirske proze "Ex Ponto", a 1920. njegova prva pripovjedačka knjiga "Put Alije Đerzeleza" kao i još jedna knjiga lirske proze – "Nemiri".

Između dva rata Srpska književna zadruga mu objavljuje tri knjige pripovjedaka: 1924, 1931. i 1936. Poslije Drugog svjetskog rata Andrić objavljuje romane "Na Drini ćuprija" (1945), "Travnička hronika" (1945), "Gospođica" (1945), "Prokleta avlija" (1954) kao i zbirku pripovjedaka.

Godine 1956. dobio je Andrić povelju za životno djelo, a 26. oktobra 1961. dodijeljena mu je Nobelova nagrada za književnost.

Djela su mu prevedena na sve evropske i mnoge druge svjetske jezike.

Umro je u Beogradu 1975. godine.